

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्यमीश्वरं वन्दे नृसिंहं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्नलत्रयात्मन्निशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थान्निश्चितयानुबिम्ब बिम्बत्रयात्मन्मम मामनर्थात् ॥ २ ॥
ॐकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपक्षे दधतं दतं हरसुतं श्वेत्यं भजन्तं तनौ ॥
ज्ञानाच्छादितमोपहं कविमहं सोहंधिया गां (गं)मनौ
ध्येयं देहभृतां भयच्छिदमजं भक्त्या भजामीश्वरम् ॥ ३ ॥
गङ्गाधरो दारशरीरभाग्यया
यया हरिः श्रीपतिसंज्ञितः कृतः ।
यया महालक्ष्म्यभिधानया जग-
त्पितामहोऽजश्च सरस्वतीपतिः ॥ ४ ॥
तस्यै नमस्तेऽम्ब पुनर्नमोऽस्तु ते
भूयो नमस्तेऽस्तु कृपाकटाक्षतः ।
मां पाहि जाड्यात्कृपणं कृपानिधे
मद्वंशमातर्जगतां च साक्षिणि ॥ ५ ॥
व्यासाद्गुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-
वेदप्रवर्तकमुनेरधिगत्य शाखाम् ।
देहेन तित्तिरिखगाकृतिना मुनीन्द्रा-
नध्यापयन्मुनिवरो व्यभजत्स्वशाखाम् ॥ ६ ॥
यत्राकरोत्सूत्रमतीव गौरवा-
द्बोधायनाचार्यवरोऽर्थगुप्तये ।
तथा भरद्वाजमुनीश्वरस्तथाऽऽ-
पस्तम्ब आचार्य इदं परं स्फुटम् ॥ ७ ॥
अतीवगूढार्थमनन्यदर्शितं
न्यायैश्च युक्तं रचयन्नसौ पुनः ।

हिरण्यकेशीति यथार्थनामभा-
 गभूद्रात्तुष्टमुनीन्द्रसंमतात् ॥ ८ ॥
 बाधूल आचार्यवरोऽकरोत्परं
 सूत्रं तु यत्केरलदेशसंस्थितम् ।
 वैखानसाचार्यकृतं त्वथापरं
 पूर्वेन युक्तं त्विति सूत्रषड्विधाः ॥ ९ ॥
 व्यासादिकान्मुनिवरान्प्रणमामि भक्त्या
 यैर्वेदकल्पतरुरेष जगत्प्रसिद्धिम् ।
 संप्रापितो विविधशास्त्रपथैर्हिताय
 लोकस्य मन्दमनसः करुणार्द्रचित्तैः ॥ १० ॥
 विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्ष-
 लसच्चिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
 हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ११ ॥
 यो ब्रह्मदत्त इति विश्रुत आद्यकल्पे
 यद्ब्रह्मणाऽऽत्मजनिना जनकेन दत्तः ।
 मात्रे सुतो मुनिवरः पितृदत्तयोग-
 विद्यातपोभिरगमत्परमं स्वरूपम् ॥ १२ ॥
 पित्रा नियुक्त इह कर्मभुवि प्रकीर्ण-
 शाखाविभागकरणाय च वेदगुप्त्यै ।
 सोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्य वंश-
 मात्मावतारजनुषाऽलमलंकरिष्णुः ॥ १३ ॥
 सत्यावलम्बनतया विदिताद्यसत्या-
 षाढाभिधाममजदात्मपितुः सकाशात् ।
 सूत्रप्रणीतिकृतविस्मयसूत्रकार-
 मुख्यैर्महर्षिभिरवाप हिरण्यकेशान् ॥ १४ ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ १५ ॥
 श्रीमद्भगवतो विष्णोरवतारेण सूत्रितम् ।
 सत्याषाढेन तद्व्याख्या महादेवेन रच्यते ॥ १६ ॥

लुप्तप्रायमिदं सूत्रं दैवादासीत्कचित्कचित् ।

दक्षिणस्यां ताम्रपर्ण्यास्तीरेण्वेदमाहृतम् ॥ १७ ॥

प्रयोगरत्नैरिह सूत्रसंगतै

मालां कृतां यज्ञतनौ निवेशिताम् ।

विष्णौ निरीक्ष्याऽऽत्मनि भाति चाऽऽत्मना

त्रैविद्यवृद्धैश्च मतः सभागतः ॥ १८ ॥

धर्मो ज्ञानं च वेदैश्च मीमांसाभ्यां प्रजायते ।

क्रियेशाभ्यां तयोस्तद्वत्संगताभ्यां फलागमः ॥ १९ ॥

याज्ञवल्क्यादयो यस्माच्चतुर्दशभिरेव ते ।

प्राप्ये विद्याभिरित्याहुर्धर्मज्ञाने च सेश्वराः ॥ २० ॥

सूत्रैः संसूचितं किञ्चिदन्यतोऽपि समाहृतम् ।

स्वस्य बुद्धिं परिच्छेतुं तन्यते जाड्यरोगनुत् ॥ २१ ॥

यथाऽध्ययनविधिर्वेदस्य सार्थस्य ग्रहणे प्रमाणमेवं कल्पसूत्रस्यापि । कुतः, सार्थस्य ग्रहणं सार्थैरङ्गैरेव भवेन्नान्यतः । तस्मात्कल्पसूत्रमारम्भणीयं सार्थमध्येतव्यम् । वक्ष्यति धर्मेष्वर्चाचार्यः स्वयमेव वेदग्रहणे साङ्गवेदग्रहणम् । गोमधुपर्कहोषु वेदाध्याग्युपादिष्टः । सूत्रोक्तं षडङ्गो वेद इति । तथा तत्रैवाङ्गान्यपि वक्ष्यति—‘कल्पो व्याकरणं शिक्षा ज्योतिषं निरुक्तं छन्दोविचितिः’ इति । तेषामङ्गसंस्तवादङ्गत्वमुपकास्कत्वात्तद्धीनवेद-स्यासामर्थ्याच्च ॥

तदाहुः—मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । इति ।

व्याकरणनिरुक्तयोः शब्दसाधुत्वार्थानुशासनात् । ज्योतिषस्य कर्माङ्गकालनिर्णयात् । आदिवृद्धभावाद्छान्दसः । छन्दोविचितिर्गायत्र्यादिच्छन्दोविवेचनात् । शिक्षाया वर्णोच्चारणादिनियमनात् । कल्पान्कल्पसूत्राणि । वेदस्यार्थमभिहितं न्यायैश्च सूचितं शाखान्तरीयैर्ब्राह्मणमन्त्रन्यायैः फलकरणेति कर्तव्यतां शत्रयवद्भावनां प्रयोगरूपेण कल्पयति समर्थं प्रयोगयोग्यं प्रतिशाखं करोति स कल्पः । छन्दःकल्प इत्याप-स्तम्बः स्पष्टमाह, छन्दो वेदस्तं कल्पयतीत्यर्थः । सार्थाध्ययनं स्पष्टमाह श्रुत्यन्तरम्—‘ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति । निष्कारणं फलोद्देशं विनैव नित्यमिति यावत् । ननु कल्पसूत्रं वेद एवान्तर्भवेद्वैदिकप्रयोगदर्शनात् । न, पौरुषेय-त्वस्मरणात् । सूत्रकृदपि वक्ष्यति पूर्वोत्तरपक्षावत्र । तत्र पूर्वः पक्षः शब्दार्थारम्भणा-

नां तु कर्मणां समाम्नायसमाप्तौ वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा । शब्दार्थतया यान्यन्वारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते वेदयति धर्मं विदन्त्यनेन वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्तमुपदेशो भवति किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि । अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति । परिहरति—अङ्गानां च प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः । अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूरीणि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्चन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यत्कृतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति, नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्वो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति न वेदापराधः । ऋषयो हि वेदं वेदान्तरेण तत्सूचितन्यायैश्च स्वबुद्ध्या संकल्प्य समर्थमेव प्रतिशाखं पश्यन्ति न तु तत्र किंचिदपि लौकिकप्रमाणमात्रसिद्धं संक्रामयन्ति । भवानसमर्थोऽङ्गानि शाखान्तराण्यधीत्य प्रयोगं कर्तुं समर्थो भवत्विति दानीं तनानां कल्पाद्येव शरणमिति तदध्ययनमावश्यकम् । तत्र कल्पसूत्रं प्रतिशाखं भिन्नमभिन्नमपि क्वचित् । शाखाभेदोऽध्ययनभेदाद्वा सूत्रभेदाद्वा । आश्रयायनीयं कात्यायनीयं च सूत्रं हि भिन्नाध्ययनयोर्द्वयोर्द्वयोः शाखयोरकैकमेव । तैत्तिरीयके समाम्नाये समानाध्ययने नानासूत्राणि । तद्भेदादपि शाखाभेदश्चरणव्यूहशाखे दृश्यते । न च सूत्रभेदे शाखाभेदः शाखाभेदे च सूत्रभेद इति परस्पराश्रय इति वाच्यम् । यथाऽध्ययनभेदाच्छाखाभेदोऽनादिरेवं सूत्रभेदादपि । न हि सूत्राणां कर्तृसंबन्धि संज्ञाऽद्यतनी किं तु नानाकल्पगतासु तत्तन्नामकर्षिव्यक्तिषु नित्या । तत्प्रणीतसूत्रेषु च नित्या जातिमवलम्ब्य तिष्ठति । यथा पुरुषनामाङ्कितशाखासु संज्ञा । न च तत्रानाद्यानुपूर्व्या समाधिरिति वाच्यम् । अत्राप्यर्थानुपूर्व्या अनादित्वात्समः समाधिः । शब्दानुपूर्व्या यद्यप्यन्यथाऽपि संभाव्यते तथाऽऽपि न व्यक्तिभेदेन जातिभिद्यते । अनुष्ठानक्रमस्त्वपौरुषेय एव । अध्ययनेऽपि नाऽऽनुपूर्वी नित्या प्रतिपूरुषं तस्या जन्यत्वेनानित्यत्वात् । अम्नाये पूर्वानुपूर्व्यनुसंधानेनाध्ययनं सूत्रे तु दैवात्कयाऽप्यानुपूर्व्या शब्दगतयाऽप्यानुपूर्व्यनादिरभिव्यज्यत इति सूत्रेषु स्मृतित्वं स्मृत्यधिकरणे स्थितं तत्सूत्रकारेणैवोक्तं न्यायवित्समय इति मीमांसासिद्धान्तस्वाकारदर्शनेन । तथा स्मृतिप्रामाण्यमपि न्यायतन्त्रादेवेत्यपि दर्शितम् । श्रुतिरपि स्मृतीनां वेदमूलत्वमाह—‘यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्’ इति । भेषजं यथा हितमेवं मनुवचनमपि प्रमाणत्वेन हितमित्यर्थः ।

मनुरपि—‘श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम्’ इति ॥

अत एव मरीचिः—

दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च येऽखिलाः ।

तज्ज्ञैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे व्यवस्थिताः ॥ इति ।

स्मृतितन्त्रे स्मृतिलक्षणे शास्त्रे व्यवस्थिता अर्थकथनेन । तथा चैकस्यां तैत्तिरीयक-
शाखायां समानपाठायां सूत्रभेदादवान्तरशाखाभेदश्चरणव्यूहशास्त्रे दर्शितः । चरणाः
शाखाः सूत्राणि च व्यूहो विविच्य भेदः । न चात्राध्ययनभेदोऽस्ति । तस्मात्सूत्रभे-
दादेव शाखाभेदः । ननु स्वाध्यायैकदेशो मन्त्रब्राह्मणात्मकः शास्त्रेत्युच्यते, तयो-
र्मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरभेदेन वेदेऽवान्तरशाखाभेदः स्यादिति चेत् । सत्यम् । यथा साङ्गः
स्वाध्यायो वेदशब्दवाच्य एवं शाखाऽपि साङ्गैव वेदैकदेशत्वेन शाखान्तरत्वं लभते ।
तत्राङ्गस्य सूत्रस्य भेदाद्भियत एव स्वाध्यायाध्ययनमिति । भवतु चरणभेद एव शाखा-
भेदव्यवहारे हेतुः । तथा च यथा शाखाध्ययनं नियतमेवं सूत्राध्ययनमपि न व्यत्ययेन
कर्तुं शक्यं कर्मानुष्ठानं च व्यत्यये प्रायश्चित्तश्रवणात् । स्वयमपि वक्ष्यति चरणहते
प्रायश्चित्तं त्रिवृदभिष्टुतम् । चरणहतत्वं तु शाखासूत्रयोः प्रत्येकं व्यत्ययात् । ननु समाने
स्वाध्यायाध्ययने कथं कर्मभेदः कथं च सूत्रभेदस्तद्भेदे वा कथं फलैक्यमिति चेत् ।
उच्यते—नास्ति कर्मभेदः । यथा नानाशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायशास्त्रनिर्णयेऽपि
स्वशाखापेक्षितानेव विधीन्यायांश्चोपसंहृत्य तत्तच्छाखिनः कर्माभेदेऽपि प्रयोगभेदं रच-
यन्ति न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः कर्मभेदोऽस्ति किं तु यथैकस्यामेव शाखा-
यां नित्यकाम्यभेदेन प्रयोगभेदमात्रं तद्वत्प्रयोगभेदमात्रमेव तत्क्रमगुणभेदेनेति वक्ष्यति—
‘तौ समानविधानौ’ इत्यादिना । तथा समानेऽध्ययनेऽपि क्वचिदनेकार्थस्य शब्दस्यै-
कार्थविवक्षयाऽनुष्ठानभेदः । क्वचित्स्वविध्यपेक्षितशाखान्तरीयमन्त्रब्राह्मणनानात्वेन
प्राप्ते वैकल्पिकप्रयोगे नियतैकैककोट्याश्रयणेनानुष्ठानभेदः । ततो न फलस्यापि प्रयोग-
भेदे तारत्त्र्यमस्ति । यथैकस्यां शाखायां ब्रीहिभिरिष्टे यत्फलं तदेव यवैरपि । यच्चो-
दितहोमे तदेवानुदितहोमेऽपि । तच्च तच्छाखिनामेव नान्येषां व्यत्यये चानिष्टमपि । तस्मा-
न्नानार्थनिकशाखोपसंहारेणाग्निहोत्रादिकर्मणां वैकल्पिकानुष्ठानप्राप्तौ व्यवस्थापकानि
कल्पसूत्राणि भवन्तीति सिद्धम् । अदृश्यं च शाखान्तरोपसंहारोऽपेक्षितः । नह्येकस्यां
शाखायां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं साकल्येन विहितं तन्मन्त्रा वा पठिताः । किं तु किञ्चि-
त्क्वचिदाध्वर्यवहोत्रादिसापेक्षमेवेति वेदान्तरापेक्षं प्रसिद्धमेव । एवमाध्वर्यवादेः साकल्य-
सिद्धय आध्वर्यवादिशाखान्तरापेक्षा । न च स्वशाखाविहितमात्रेण शास्त्रसिद्धिः, उप-
नयनादिसंस्काराणामस्मच्छाखायामविहितानां लोपप्रसङ्गात् । दृश्यते च शाखान्तरी-

याणामैन्द्राग्नादिविधीनामपेक्षाऽस्मच्छाखायां तन्मन्त्रनिगदाम्नानात् । किञ्चिदस्मच्छाखाया
मप्राप्तमेवानूय निषेधति । क्वचिन्निदित्वाऽन्यद्विधत्ते । यथा नोत्तरवेदिमुपवपति, यद्ब्रू-
यादग्निरित्यादि । तेन ज्ञायते सर्वशाखोपसंहारादेव प्राप्तस्य निषेधनिन्देति सर्व-
शाखोपसंहारेण कर्मसिद्धिरिति । एवं चेदानींतनैरनधीतसर्वशाखैरधीतसर्वशाखैरपि
प्रतिशाखं व्यवस्थितधर्मस्वरूपं न शक्यत उपसंहर्तुमिति सूत्राध्ययनादेवावगन्तव्यो
व्यवस्थितो धर्मः । न चान्येऽप्यृषयो भिन्ननामानोऽसुं व्यवस्थितं धर्मं वक्तुमीशते तादृक्-
शक्त्यभिव्यञ्जकतत्तन्नामाभावात् । यत एकः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपीश्वरोऽपि न प्रभवत्ये-
केनावतारेण सकलं प्रयोजनं साधयितुमिति नानाऽवतरति । मुनयोऽप्यवतारा एवेति
दृश्यते पुराणेतिहासेषु । तथाऽप्यनादिशक्त्यातिक्रमणे न समर्था इति पूर्वपूर्वानुपूर्व्यनु-
संधानाभिव्यञ्जकनामदामबद्धाः प्रवर्तमाना योगज्ञानचक्षुषा परिहृत्यान्यविषयमत्यक्त्वा
स्वविषयं सूत्राणि प्रणयन्ति प्रातिशाख्यधर्मज्ञानायेति युक्तम् ।

भागवते हि—द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।

जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ।

विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥

परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ।

युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥

भौतिकानां च भावानां शक्तिहासं च तत्कृतम् ।

अश्रद्धानान्निःसत्त्वान्दुर्भेधान्हुसितायुषः ॥

दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।

सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धै हितममोघदृक् ॥

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।

व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥

ऋग्यजुःसामाथर्वारुषा वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।

इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥

तत्रर्षेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।

वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषां मतः ॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥

त एव ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥

त एव वेदा दुर्मेधैर्घर्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

एवं चकार भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः ॥ इति ।

व्यासो हरिरिव स्वशिष्यादिषु शक्तिं निवेशयन्तद्वारा सर्वं कृतवानित्यर्थः ।

तेन संप्रयोजनत्वे स्थिते भगवान्सत्याषाढः प्रणेष्यमाणस्य सूत्रस्यार्थं पिण्डीकृत्य शिष्यबुद्धिसमाधानाय प्रतिजानीते—

यज्ञं व्याख्यास्यामः ।

यज्ञो हि मन्त्रैर्देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य दानम् । तस्य रूपं देवताद्रव्याभ्यामेव निरूपणीयम् । तदाहुः—‘द्रव्यदेवते कर्मणो रूपम्’ इति मीमांसकाः । अतोऽस्य व्याख्यानं नामास्यै देवताया इदं द्रव्यमेतैर्मन्त्रैरेवंप्रकारेण दद्यादेतस्मै फलायेति ख्यापनम् । तथा चेयं प्रकृतिरियं विकृतिरिति च यज्ञव्याख्यानम् । ततोऽतिरिक्तं तदुपलक्षितं दर्विहोमादिकमुपनयनादिकं सामयाचारिकं चानेन प्रकारेण कार्यमेतस्मै फलायेति ख्यापनं तस्यापि प्रतिज्ञेयं यज्ञशब्दस्य प्रातिशाख्यकर्मोपलक्षकत्वात् । कर्माणि व्याख्यास्याम इति वक्तव्येऽपि यज्ञभूयस्त्वस्य ख्यापनाय यज्ञग्रहणम् । इदं हि सप्तविंशतिप्रश्नात्मकं सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रम् । तत्राऽऽद्यप्रश्नद्वये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासावनुनिर्वाप्येन्द्रवैश्वदेवदर्शपूर्णमासप्रयोगविकारपिण्डपितृयज्ञब्रह्मत्वानि व्याख्यातानि । तृतीयप्रश्ने चाधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं तदङ्गेष्वयः पुनराधेयमग्निहोत्रं सगृहस्य प्रयाणं दर्विहोमधर्मा अतिदेशप्रकारो विकृतिषु विशेषविधिश्च सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमावास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिश्च । चतुर्थे प्रश्ने निरूढपशुबन्धस्तद्विकृतिविशेषविधिश्च । पञ्चमे प्रश्ने चातुर्मास्यानि । षष्ठे प्रश्ने याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं प्रवसतो याजमानं चाऽऽध्वर्यवविशेषेष्टिपशुबन्धेषु याजमानातिदेशश्चेन्द्रवैश्वदेवसरस्वतीपूषादितिद्यावापृथिव्यर्यमविक्ष्वदेवेन्द्रेन्द्रियादिन्द्रत्रातृ(तृ)णां प्रत्यक्षानुमन्त्रणाश्चाऽऽधानयाजमानमाधानप्रभृत्याहिताग्निधर्माः पुनराधेये दक्षिणाविशेषोऽग्निहोत्रयाजमानं होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्रयणेष्टिनिरूढपशुचातुर्मास्येषु याजमानं च चातुर्मास्येष्वान्तरालिकानि व्रतानि च । ततः सप्तमाष्टमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार उक्त्येषोडश्यतिरात्रासौर्यामाश्च पञ्चै (श्वे) कादशिनी तत्पशुषु तन्त्रावृत्त्याद्यनुष्ठेया धर्मविशेषाश्च । दशमेऽग्निष्टोमयाजमानहोतृविनियोगश्च ज्योतिष्टोमब्रह्मत्वं च । एकादशद्वादशाम्यामग्निचयनम् । त्रयोदशे वाजपेयराजसूयौ चरकसौत्रामणी च । चतुर्दशेऽश्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । पञ्चदशे विध्यपराधे प्रायश्चित्तानि । षोडशे द्वादशाहोऽहीनसत्ररूपो महाव्रतं गवामयनं च । सप्तदश एकाहाहीनाः । अष्टादशे सत्राणि सहस्रसंवत्सरान्तानि । एकोनविंशविंशयोरुपनयनादीनि स्मार्तकर्माणि । एक-

विंशे याजुषहौत्रप्रवरनिर्णयौ । द्वाविंशे काम्येष्टिपशुबन्धाः । त्रयोविंशे कौकिली-
सौत्रामणीसवाः काठकचयनानि च । चतुर्विंशे प्रवर्ग्यः । पञ्चविंशे शुल्बे विहारयोगा
व्याख्याताः । षड्विंशसप्तविंशयोर्धर्मा इति । पितृमेघस्तु भारद्वाजीयो मुनिना परिगृ-
हीतो द्वौ प्रश्नौ । एतत्सूत्रप्रतिपाद्यं यज्ञशब्दो लक्षयति नाभिधत्ते । यतो यज्ञमिति
यज्ञशब्दो यागमात्रे वषट्कारप्रदाने रूढस्तत्रैव प्रसिद्धेः । ‘ यो वै सप्तदशं प्रजापतिं
यज्ञमन्वायत्तं वेद ’ इति प्रजापतेर्यज्ञशरीरस्य परमात्मन आश्रावयेत्यादि शरीरं निरूपितं
दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वेन विधानार्थम् । तेनाऽऽश्रावणादिसंपाद्यौ दर्शपूर्णमासौ यागौ
तथा तदङ्गं प्रयाजादयोऽपि यजतिचोदनाविहिता दर्शपूर्णमासप्रकरणगता आश्राव-
णादिकाङ्गका एव यागास्तथा ‘ प्रजापतिर्देवासुरानसृजत ’ इति यज्ञशब्दवाच्ये
सोमेऽपि च्छन्दसां वीर्यरूपत्वेनाऽऽश्रावणादीन्यङ्गान्याह । तथा च ज्योतिष्टोमोऽपि
यागोऽन्ये च दर्शपूर्णमासविकृतिरूपा इष्टिपशुबन्धास्तथा ज्योतिष्टोमगुणविकारास्तद्वि-
कृतिरूपा एकाहाहीनसत्राणि च यागा नान्ये यजतिधात्वर्थातुशासने शिष्टा देवपूजा-
संगतिकरणरूपा अर्था यज्ञयागशब्दवाच्याः । यज्ञशब्दो वषट्कारप्रदान एव कर्मणि
रूढोऽन्यत्र प्रयुक्तो लक्षणया योगेन वा । अत एव कात्यायनः ‘ वषट्कारप्रदाना
यजतयः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ’ इति । जैमिनिरपि ‘ शब्दान्तरे कर्मभेदः कृता-
नुबन्धित्वात् ’ इत्याह ।

वार्तिककृदपि ‘ धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम् ’ इति ।

तस्माद्यज्ञशब्दोऽत्रापि यज्ञरूपव्यंशभावनावाचकोऽपि पिण्डपितृयज्ञाग्निहोत्रादिना-
नाकर्माणि भूम्ना प्रतिपादयति धर्मप्रश्नपितृमेघप्रश्नोक्तान्तान्यभ्युदयनिःश्रेयसफलानि ।
पितृमेघोऽपि पुरुषसंस्कार इति वक्ष्यति फलं चाऽऽनन्त्यं सुखं स्वर्ग इति । तथाऽऽत्माऽपि
धर्मेषु व्याचिर्यासितो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातः । कथं व्यंशा भावना हि यज्ञशब्दा-
भिधेया व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाता स विधीयत इत्युच्यतेऽनन्तरमेव विधिस्तु भावनावि-
षयो भावयेदिति भावनां गोचरयेत्किमित्याकाङ्क्षावर्ती च कुर्यात् । तत्र लिङ्गाऽभिहित-
मिष्टसाधनत्वमाक्षिप्तं वा भावनागतं प्रतीयेत, इष्टसाधनं च स्वभाव्यत्वेनेष्टं प्रथमतो
निरवधिकं सुखमेव गृह्णाति । ततो यदि स्वर्गादिपदेन सुखमवच्छिद्यते तदा तथैव गृह्यते
काम्येषु । अन्यदा निरतिशयमेव सुखं साध्यं फलत्वेन गृह्यते नियतेषु तदवच्छेदका-
प्रतीतिरात्मैव परमप्रेमास्पदत्वेन साक्षात्कारेण प्राप्यतया फलत्वेन गृह्यते । वक्ष्यत्या-
चार्यो धर्मेषु ज्ञानद्वारा कर्मफलमात्मलाभात्परं नास्तीति । लब्धस्य लाभोऽज्ञाननिव-
र्तकतत्साक्षात्कारेण । तदप्याधानप्रश्ने वदिष्यति ‘ कर्माभिर्निःश्रेयसम् ’ इति । सा-
क्षात्कारः साक्षात्कृतं चाऽऽत्मस्वरूपं निःश्रेयसशब्दार्थः । तस्मादात्माऽपि फलत्वेन
प्रतिज्ञात एव । केन भावयेदिति फलसंबन्धोत्तरकालमपेक्षायां फलकरणत्वेन यागादि-

क्रियाः संबध्यन्ते । तदुत्तरकालं च कथमित्यपेक्षित इतिकर्तव्यत्वेनाङ्गानि संबध्यन्त
इति व्यंशा भावना प्रतिज्ञाता । सैव विधेयत्वादिरूपेण व्याख्यायते । ननु यजति-
जुहोतिददातीनां समानं दानलक्षणमर्थमुपादाय यागहोमदानशब्दाः प्रवृत्तास्तेषां कथं
भिन्नार्थत्वम् । सत्यं, त्रिषु दानं यद्यपि समानं तथाऽपि यजत्यादिचोदनाभेदाद्भेदोऽ-
र्थेऽप्यस्तीति हि प्रतिपादितमेवं शब्दान्तराधिकरणे । स्वरूपे क्रियान्विशेषः कथम् ।

उच्यते सूत्रकारादियाज्ञिकानां प्रसिद्धितः ।

तज्जैमिनिमतापेतमिति मे दूषणं न हि ॥

याज्ञिकाः सूत्रकाराणां मतं बुद्ध्वा स्वयं तथा ।

न्यायैस्तत्सूचितैरेव द्रढयन्त्यकुतोभयाः ॥

प्रसिद्धिमनुगृह्णन्तस्ते मान्याः श्रौतकर्मणि ।

तन्मतस्थापनायैव चापलं मे न गण्यताम् ॥

यजतिशब्दोऽप्रक्षेपदानमात्रे, तत्रैव सप्रक्षेपे जुहोतिशब्दः, पात्रस्वत्वापादनापवर्गे
ददातिशब्दः । होमदानयोः प्रक्षेपपरस्वत्वापादनयोरपवर्गो यागस्य दानमात्र इति न
संकरः । नन्वस्ति यागेऽपि प्रक्षेप इति चेत् । न, तस्य यजत्यर्थत्वाभावात्प्रक्षेपस्य
चतुरवत्तं जुहोतीति जुहोत्यर्थभक्तिवात् । 'तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति' इत्यादौ विना
प्रक्षेपं यागसिद्धेः । तस्मात्तुभ्यं निवेदयामीति देवतायै वषट्कारेण दानमात्रं मानसवा-
चिकक्रियामात्रं यज्ञः । अत एव वक्ष्यति तदङ्गमितरे होमा इति । प्रतिपत्तिलक्षणा
इति सूत्रकृतां मतम् । ननु यजत्यादित्रिषु स्वत्वत्यागमात्रं प्रधानमर्थः । तदेव यागरूपं
होमदानयोः क्रमेण तदेव प्रक्षेपान्तं पात्रस्वत्वापादनान्तं चार्थो गम्यते । तत्र देवताया
उद्देश्यत्वमात्रं स्वत्वत्यागस्तु त्रितयानुगतो न वषट्कारस्वाहाकारप्रतिपाद्य इति स्वत्व-
निवृत्त्या परस्वत्वापादने पात्रसात्करणापवर्गरूपलक्षणे दान इव त्यागहोमयोरपि
यजमान एव कर्ता क्रियते चेदं न ममेति यस्य स्वं तेन यजमानेनैव । कात्यायनेना-
प्युक्तम्—'यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः' इति । तथा 'प्रधानं स्वामी
फलभोगात्' इति च । न्यायविज्जैमिनिनाऽपि 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षण-
त्वात्' इति, 'उत्सर्गे वा प्रधानं स्यात्' इति च । निर्णीतं च भाष्यवार्तिककारा-
दिभिः । न च वाच्यं यजतेर्दानार्थस्य शासनाद्देवतायास्तद्धितोक्ताया हविर्भागित्वे-
नैव चतुर्थ्युक्ताया अपि संप्रदानकारकत्वेनैव देवतात्वप्रतीतेः कथं मुख्यमर्थं धातुप्रत्य-
ययोरुभयोरपि परित्यज्य त्यागमात्रमुद्देश्यत्वमात्रं वाऽमुख्यमुभयोरप्यङ्गी क्रियत

+ वाच्यमित्याधिकम् ।

इति वाच्यम् । देवताया यागसंबन्धो यदि विग्रहेण स्यात्तदैव मुख्यार्थपरिग्रहो घटे । किंच नार्थत्यागोऽपि तु तस्मिन्सत्येवाधिकस्य प्रवेशाङ्गीकारात् । तथैव देवताधिकरणे प्रतिपादितं नवमे च देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वादित्यादिभिर्देवताविग्रहत्वेन पूर्वपक्षस्यापि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मविधानं स्यादु-
णत्वे देवताश्रुतिरिति विग्रहनिराकरणेन देवतासंस्कारो न याग इति स्थापितं, तत्कथं वषट्कारेण दानं यागः स च होतारि वषट्कर्तरीति चेत् । न । दानार्थेन धातुना तद्धित-
चतुर्थीभ्यां च स्वार्थसिद्धये हविष्प्रतिग्रहीतृत्वमोक्तृत्वनिर्वाहार्थमवश्यं विग्रहवत्त्वेन विधानं पर्यवस्यति । न चैतावता देवतासंस्कारो यागः स्यात् । किं च, इन्द्राद्यर्था न लौकिका येनेन्द्रादिपदानां लोकतः शक्तिग्रहो भवेत्किंतु तेऽपिशास्त्रादेव ज्ञेयाः । शास्त्रं च विग्रहवत् एव ब्रूते तत्रैव शक्तिग्रहो न तु विग्रहविधुरे व्यवहारोऽस्ति । न च शब्द एव तावद्देवतास्वरूपं पदार्थत्वेन प्रमाणाभावात्, तादृगप्रतीतेश्च । तस्माद्यादृशेऽर्थे शक्तिग्रहस्तादृगेव तत्तद्देवताशब्देन वाच्यं तत्रैव देवतात्वेन विधिः । किं च 'तदु-
पर्यधि बादरायणः संभवात्' इत्यनेन सूत्रेण भगवता बादरायणेन क्रममुक्तिनि-
र्वाहाय देवतानां विग्रहवत्त्वस्थापनेन ब्रह्मविद्याधिकारस्तासामुक्तोऽन्यथोपासनादिकर्म-
भिस्तत्तद्देवतास्वरूपप्राप्त्या मुक्तिफलोपपादिकानां श्रुतिस्मृतीनामप्रमाणमेव प्रसज्ये-
तेति शारीरकमीमांसायां देवताधिकरणे स्थापितम् । भगवता बादरायणेनैव 'विरोधः
कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्' इति च विग्रहवत्त्वमुक्तम् । तदुक्तमेव मनसि
कृत्वा तत्र तत्र सूत्रकारैर्देवतासारूप्यादि कर्मफलमुपदिश्यत इति वक्तव्यम् । न च
रात्र्यादिकानामचेतनानां देवतात्वाद्देवतास्वरूपप्राप्तिरप्यनुपपन्नेति वक्तव्यम् । तत्रापि
चेतनस्य तत्तच्छरीर[स्थ]स्यैव देवतात्वस्वीकारात् । दृश्यते हि देवताः प्रति मध्यमपुरुष-
युष्मत्प्रयोगोऽतो नाचेतना देवता । प्रतिपादितमेतन्निरुक्तादौ प्रपञ्चेन । न च शाखा-
दि प्रति युष्मच्छब्दप्रयोगाद्व्यभिचार इति वाच्यं, तत्रापि चेतनस्याधिष्ठातुः स्वीकारा-
दित्यपि तत्रैव प्रतिपादितम् । किं च सर्वेऽपि न्यायाः प्रयोगपर्यवसानफलाः । न
च कर्मप्रयोगरचना विना सूत्रैरन्यतोऽवगम्यते । प्रयोगे च कर्तृविशेषनियमो
मन्त्रादितिकर्तव्यतानियमश्च सूत्रकारैरेव कर्तव्यः । तत्र व्यवहारदर्शनेन शब्दशक्ति-
ग्रहो न तु न्यायसिद्धशक्तिग्रहमपेक्ष्य व्यवहारो लोकव्यवहारे तथात्वाभावाद्नादि-
व्यवहारशक्तिपर्यालोचने मानमिति च स्थितिः । सूत्रकारास्तु चोदनासु फलभोक्तृ-
कर्तृश्च परिभाष्य व्यवस्थापयन्ति लाघवेन व्यवहारसिद्धये । ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेद-
विहितेषु कर्मस्वनादेशे होताऽध्वर्युरुद्धाता च क्रमेण कर्तारः । आदिष्टा एवान्ये
भवन्ति । ततस्तु न यजमानस्यौत्सर्गिकं कर्तृत्वं वेदोपाधौ । तत आदिष्ट एव कर्म-

विशेषे कर्ता यजमानो भवति । ऋग्वेदं प्रकृत्य प्रवृत्ते होतृसूत्रे तदेव मनसि निधा-
 याहाऽऽश्वलायनः प्रतीयादित्यनुवृत्तौ 'यजतीति कर्मचोदनायां होतारं, ददातीति
 यजमानं, जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' इति । ऋग्वेदेन होता करोतीति
 संज्ञया विनियोगादित्यर्थः । ततस्तु यजतिचोदनास्वन्यास्वपि चोदनास्वनादिष्टकर्तृ-
 कामु होतैव कर्ता योग्यत्वाच्च । कुतः, यतोऽध्वर्युस्तं प्रत्येवाऽऽह यजेति । तथा
 मैत्रावरुणोऽपि । ये यजामह इत्यपि स एव पठति । ततो याज्यया वषट्कारान्तया स
 एव यजति' ह्रयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति श्रुतेः । प्रदानं च वषट्-
 कारान्तया 'वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो दीयते' इति श्रुतेः । तथा ददा-
 तीति चोदिते यजमानं कर्तारं प्रतीयात् । तत्रायमभिप्रायः—दानं नाम ब्राह्मणाद्युद्दे-
 शेन दत्तस्य द्रव्यस्य पात्रस्वत्वापादनं, तच्च स्वत्वत्यागान्तमेव ददात्यर्थस्तत्रैव रूढः ।
 स्वत्वत्यागो यस्य स्वं तेनैव कार्यो नान्येन । स्वं च यजमानस्येति सर्वतन्त्रसिद्धमतो
 यजमानो दान एव कर्ता तुभ्यमहं संप्रदद इत्याचारात् । श्रौते तु ददामीत्यादिप्रयो-
 गवन्तो मन्त्रा एवाध्वर्युसूत्रे याजमाने पठ्यन्ते नैवं यागार्थं मन्त्राज्ञानं कचिदस्ति ।
 हविरनुमन्त्रणं तु कर्मान्तरं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारोऽप्यदृष्टार्थः । याजुषे हौत्रेऽपि
 हृदयदेशेऽञ्जलिं कृत्वाऽनुब्रूयाद्यजेच्चेति होतुरेव कर्तृत्वं, तथा समिधो अग्न आज्यस्य
 व्यन्तिवति यजतीति, न कुत्रापि यजत्यर्थे यजमानकर्तृत्ववार्ताऽपि । तथाऽध्वर्युसूत्रेऽपि
 वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमिति जुहोतीति-
 चोद्यमान इत्युपक्रम्याध्वर्युः स्वाहाकारेण जुहोतीति दर्विहोमेष्वध्वर्योरिव कर्तृत्वनियमात्स-
 मस्तयाजुर्वेदिकक्रियास्वनादेश्चैव । तथा याजमानं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य यान्य-
 नुशिष्टानि कर्माणि यजमानकर्तृकाणि न तेषु यजतिजुहोत्योर्यजमानकर्तृकत्वमुपदि-
 ष्टमतो दक्षिणादानमेकमेव यजमानकर्तृकम् । यागहोमावृत्तिकृतावेवेति यागहोमयोरिदं
 न ममेति यजमानेन यागहोमांशौ क्रियेते इति यजमानकर्तृ[क]त्वमिति न्यायम-
 तस्य न किञ्चिन्मूलं पश्यामोऽनुष्ठानविरोधश्च नापि प्रायश्चित्तविधिरिदं न ममेति
 छोपेऽस्य च प्राधान्ये पुनर्वा करणम् । किञ्च, उत्सर्गमात्रं त्यागापरपर्यायं तत्प्रधानं
 तदा यागहोमयोरभेदे शब्दान्तराधिकरणविरोधः । अथास्ति विशेष इति चेत् । न,
 इदं न ममेत्येवोभयत्र संकल्पदर्शनाद्वाह्यानुष्ठानविशेषस्याभावाच्चात्र यजमानस्य ।
 अथ होत्रध्वर्युभ्यां विशेषसिद्धिर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यामिति चेत् । न, वषट्कारस्वाहा-
 कारकृतयोः किं प्रधानांशत्वमङ्गत्वं वा । नाऽऽद्यः । प्रधानकर्मणोऽशानुष्ठानमूत्विजा
 परांशानुष्ठानं यजमानेनेति न प्रधानं यजमानकृतं स्यात् । क्रियासमुदायवाचिनौ
 यजतिजुहोती । समुदायावेव प्रधाने तयोरंशानामप्राधान्यादनङ्गत्वाच्चैविव्यजमा-

नाभ्यां नाङ्गं न प्रधानं चानुष्ठितं स्यात् । किञ्च, फलसंबन्धिकरणं याजमानं, तच्चेदं न ममेति द्रव्यस्वत्वत्यागरूपः संकल्पः । स च गार्हपत्याद्याधानेषु महारुद्रजपादौ द्रव्य-
त्यागासंभवाद्दत्तिविधिः कृतस्याऽऽधानस्य जपस्य फलं यजमानगामि न स्यात् ।
किञ्चाङ्गेषु प्रयाजादिषु त्यागोऽपि होत्रादिभिरेव कर्तव्यः स्यात्फलाय करणत्वाद्धा-
त्वर्थस्य त्यागपर्यवसायित्वं धात्वर्थपर्यवसानाय गृह्यतेऽतोऽङ्गं वाच्यं प्रधानं लक्षितं
त्याग इति भवतां मतपर्यवसानम् । तन्न । उभावंशावुभाभ्यां सहानुष्ठेयौ किंवा
क्रमेण । नाऽऽद्यः । वषट्कारान्तेन दानं देवतोद्देशेन भवति तदा दानसंस्कृतस्य त्यागः
कार्यः । न ह्यदत्तस्य त्यागः स्यात् । अथ दीयमानस्यैव त्यागस्तर्हि स्वयमग्निहोत्र-
होमो न स्यात् । स्वाहान्तेन होमे सति पश्चात्त्यागस्यावकाशो न मध्ये । सोमे च
गृहपते यजेत्युक्ते यजमान एव यजति तदाऽपि नावकाशः । अधानन्तरं त्यागस्तर्हि
वषट्कारेण सह यदा प्रक्षेपस्तदा प्रक्षेपस्य यागे प्रतिपत्तिरूपत्वात्प्रतिपादितस्य
पश्चाद्वागायोगान्न प्रधानयागसिद्धिः । अथाऽऽदेवेव त्यागस्तर्हि शिष्टाचारविरोधः ।
यागहोमयोर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यां कृतयोः प्रतिपत्तिकर्मताऽऽपद्येत । अस्माभिस्तु
त्यागस्य प्रतिपत्तिरूपत्वमङ्गी क्रियते । द्वितीया प्रतिपत्तिस्त्यागरूपा भस्मसात्करण-
मिवोऽऽक्षिप्तस्य हविषो याज्ञिका आदरेण तथा कुर्वन्तोऽत्याचारादनुमीयते न कचि-
त्साक्षादुपदेशोऽस्ति त्यागस्य वा भस्मीभावकरणस्य वा । तदकरणे सर्वप्रायश्चित्त-
मात्रमेव याज्ञिकैरुपदिश्यते । भवत्पक्षे प्रवसतो यजमानस्य त्याग एव न सिध्येत् ।
त्यागमात्रस्य प्रधानत्वे वषट्कारस्वाहाकारान्तमन्त्रसाध्यं देवतामुद्दिश्य हविर्दानं
त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य संस्कार एव वाच्यो न दानं द्रव्यं प्रति प्रधानं दानत्यागयोरेकं
द्रव्यं प्रति प्रार्थान्यायोगात्प्राधान्ये वोभयोर्याजमानत्वापत्तेरवश्यं दानं भूतभाव्यु-
पयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायेन भाव्युपयोगस्य द्रव्यस्य संस्कारो भूतोपयो-
गस्य प्रतिपत्तिरित्यङ्गीकार्यं, तदा तस्य प्रवसतो यजमानस्य द्रव्यत्यागात्पूर्वभावपश्चा-
द्वावाज्ञानात् कर्मसिद्धिः । पूर्वं यजमानेनात्यक्तस्य कथं यागे प्रक्षेपेण प्रतिपत्तिः
स्याद्दानं पूर्वं यर्हि तर्हि त्यक्तस्य कथं संस्कारः स्यादिति । मत्पक्षे यजमानसंस्कार-
व्यतिरिक्तस्य संस्कारस्य प्रवसतो नास्त्येवानुष्ठानमकर्मकरणानां मन्त्राणां जपमात्रं
यजमानस्य, कर्मकरणैर्मन्त्रैरध्वर्युणा याजमानं क्रियते, स्वत्वत्यागं पत्नी कुर्यात् ।
यजमानेन कृतेऽपि न दोषः प्रपिप्त्या हि संनिपत्योपकारिण्या न निर्वृत्ते
यागे स्वरूपेण कश्चिदुपकारी जभ्यत इति तस्याः संस्कारकर्मत्वनिर्वाहार्थं
यागस्वरूपमपूर्वरूपेण स्थितं प्रतिबध्यते नोत्पद्यते वा प्रतिपत्त्यभावेनेति कल्पनीयम् ।

१ ग. 'ङ्गं प्र' । २ ख. 'मिव । क्षि' । ३ ख. छ. 'णे च स' । ४ ख. छ. होम । ५ क.
ग. 'व सि' । ६ क. ग. 'धान्यद्रव्यायो' । ७ ख. च. 'न तत्कर्म' ।

तत्र वैमुष्ये प्रायश्चित्तेन परिहारः प्रतिबन्धकस्य दुरितापूर्वस्य भवेत् । त्वत्पक्षे प्रधाना-
नुत्पत्तौ चापूर्वस्यैवानुत्पत्तेः प्रायश्चित्तशतेनापि समाधानं न भवति । नहि मस्मसाह-
तस्य द्रव्यस्यानुत्पन्नस्य वा त्यागो यागो द्रव्यनिरपेक्षोऽपूर्वं साधयेदसाधयंश्च द्रव्यो-
त्पत्तेरहृष्टार्थत्वमापादयेद्यथावाः पाकस्येव पूर्वपक्षे । प्रवसति यजमाने निमित्तवशात्प्राप्ते-
ष्टिदर्विहोमानामननुष्ठानेऽग्निनाशः प्रसज्येत । तथाऽऽधाने तु त्यागायोगादध्वर्युणा कृते
सज्जनितसंस्कारोऽपि तत्रैव प्रसज्येतेत्यलमतिप्रसङ्गेन । न्यायमतमिव कात्यायनीयमपि मतं
सूत्रान्तरोपदेशविरुद्धमिव तत्र तत्र दृश्यते । तथा ह्यवदानदोषे पुनरुत्पत्तिर्द्रव्यस्यो-
च्यते जैमिनिकात्यायनाभ्यामन्यैस्त्वाशयादेवावदानं पुनरपीष्यते । व्याख्यातारोऽप्यत
एव न्यायमतमुपदेशमतं च तत्र तत्र विविच्य दर्शयन्ति । न ह्युपदेशशब्दो न्याया-
पेतेऽर्थे प्रयुज्यत इति वाच्यं, सामान्यन्यायप्रधानं शास्त्रं न्यायशब्देनोच्यते । प्राति-
शाख्योपदेशविचारात्मकं चोपदेश इत्युक्तम् । तथोपदेशप्रधानं कल्पसूत्रमपि सोपदि-
ष्टन्यायगर्भमेवोपदेश इति । वेदो ह्युपदेशो न लौकिकं वाक्यम् । तस्मात्परिक्रियलब्धैर्ऋ-
ग्विभिरनुष्ठितस्य प्रधानस्यापि फलं यजमानगाम्येवेति यदि श्रुतिरावेदयेत्का नामानु-
पपत्तिः । याजमाने फलोद्देशेन संकल्पो यक्ष्य इति सर्वकर्मसु श्रौत एव फलमात्मसात्करो-
तीति वक्ष्यते । तथा च साङ्ख्यागसंकल्पमात्रेण सर्वो यागो यजमानकर्तृक एव । तत्सि-
द्धयर्थमेवार्तिजः कुर्वन्तीति शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न न्यायविरोधः संकल्पेनैव प्रयो-
क्तृत्वात् । तस्माद्यज्ञशब्दोऽपि यागापरपर्यायो यजतिचोदिते वषट्कारप्रदानरूप एव
कर्मणि वर्तते नान्यत्र । अन्यत्राग्निहोत्रादौ प्रयोगो न मुख्योऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्सं-
भवन्त्यां गतौ । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति पञ्चयज्ञान्प्रकृत्य 'महायज्ञा महासत्राणीति स्तुतिः'
इति । तेनेऽपि प्रयोगे व्याख्याता ये पिण्डपितृयज्ञः पाकयज्ञा हविर्यज्ञा अग्निहो-
त्रस्य यज्ञकतोरित्याद्या नामरूपास्तथाऽऽख्याता अपि पिण्डपितृयज्ञेन यजेताऽऽग्नेयेन
स्थालीपाकेन याजयतीत्याद्याः । 'देवान्देवयजो यान्ति' इत्यादयोऽपि दानैकदेशेन
लक्षणया यजेदार्थस्य व्युत्पत्त्या वा क्वचिद्धोमार्थस्य ज्ञेया उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य च
दर्विहोमेष्वभावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यात्मना बाहुर्याद्यज्ञस्य यज्ञशब्देन सर्वसूत्रप्रति-
पाद्योऽर्थः संगृहीतः । अस्ति च श्रुतिस्मृतिषु यज्ञशब्देनोपादानं सर्वेषां वर्णाश्रमधर्मा-
णाम् । तथाहि 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति 'त्रिभिर्ऋणवा
जायते ब्रह्मचर्येणाधिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्येवमादिषु
यज्ञशब्देनाऽऽवश्यकानि गृह्यन्ते । अत एव भगवान्वादरायणः 'सर्वापेक्षा यज्ञादि-
श्रुतेरश्ववत्' इति । श्रुतौ 'यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति चैकव-
चनं य(नवद्य)ज्ञमिति [न] विवक्षितम् । किं बहुना सकलवेदार्थज्ञानस्यैव सकामनिष्काम-

साधारण्येन नित्यत्वाद्याजमानार्थत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्च । ततः परमविरक्तश्चेत्कर्माणि कुर्या-
त्करोतु नाम न तं निवारयति वेदो दर्शयति परं साध्यसाधनभावमात्रम् । तज्ज्ञान-
स्याऽऽवश्यकता । काम्यकर्माकरणे त्वप्रत्यवायेऽपि तद्व्याख्याने तज्जन्यज्ञानस्य नियत-
त्वात् । व्याख्यास्याम इति फलकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशत्रयविशिष्टां भावनां
विविच्य कथयिष्यामः । यज्ञस्यार्थरूपस्य न व्याख्यानं संभवति, वाक्यपदप्रकृतिप्रत्य-
यविभागेन शब्दार्थकथनं व्याख्यानं न चार्थस्य तत्संभवति । तस्मादेवमवगम्यते वेदैरिति
वदिष्यति तदिदं वेदव्याख्यानमेव न्यायैः क्रियमाणं फलतः प्रयोगरूपेण व्यवस्थितं
भवति । वेदपाठक्रमपहाय यज्ञप्रयोगक्रमानुसरणं दर्शयितुमर्थप्राधान्येन निर्देशो
न्यायैर्मीमांसायां वाक्यप्राधान्येन सूत्रे तु प्रयोगप्राधान्येनेति भावः । अर्थनिर्देशेन चैत-
त्सूचितं द्रव्यदेवतादिकानेकार्थप्रयोगप्राधान्यतया यजुर्वेदविहितत्वादाध्वर्यवमिति
ज्ञापितं कानिचित्कर्माणि मन्त्रमात्रजन्यानीति हौत्रोद्गातृत्वयोर्मन्त्रप्राधान्यम् । अत
एवाऽऽश्वलायनाचार्यः—‘अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगोपतिं वक्ष्यामः’ इति
शब्दप्राधान्येन प्रतिज्ञां कृतवान् । ब्रह्मत्वव्याख्यानं तु प्रतिवेदं सद्भावप्रदर्शनार्थम् ।
आग्नीध्रमंशतो व्याख्यातं यावद्यजुर्वेदविहितमवशिष्टं याजमानं च । सर्वेषामध्वर्युवेदान्त-
र्भावात्कथनम् । हौत्रस्य दर्शपूर्णमासिकस्य व्याख्यानं तदपि यद्वेदे विहितं हौत्रं
तत्रैव याजुर्वेदिकगुणोपसंहारमात्रप्रदर्शनेन विकल्पप्रदर्शनपरम् । तत्र प्रसज्जादनारम्य
विधिसामान्यन्यायव्याख्यानं सर्ववेदसाधारणं च कृतं तथाऽपि यजुर्वेदविहितेऽध्व-
र्युर्कर्मणि यज्ञरूपोत्पत्तिरूप एव प्राधान्यमत्र सूत्र इत्याशयः । द्रव्यदेवते हि कर्मणो
रूपम् । तथोक्तं कात्यायनेन—‘यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः’ इति ।
देवता या यत्र विहिता सा तत्र न जात्या काचित् । द्रव्यं तु नियतम् ।

तत्र श्लोकाः—द्रव्यं पशुसमुद्भूतं नवधा चोदितं भवेत् ।

पयो दध्याज्यमामिक्षा वपा मांसं च वाजिनम् ॥

त्वग्लोहिते अश्वमेधे वपास्विष्टकृतोः कृते ।

पुरोडाशो यवागूश्च चरुर्धानाः करम्मकः ॥

परिवापः सुरा मन्य इत्यष्टौषधियान्यथ ।

सोमो लतामवश्चान्ये पूतीकाद्या अमावतः ॥

आपः संसृष्टहविषि कृष्णला मध्वमूनि तु ।

वषट्कारप्रदानानि हवींषि यजिकर्मणि ॥

स्वाहाकारप्रदानानि होमार्थानि पयो दधि ।

आज्यं मांसं वसैतानि पशुजान्यथ चौषधम् ॥

ओदनोऽथ यवागूश्च तण्डुला लाजसक्तवः ।

मसूस्या(स्य) पृथुकादीनि बर्हिंरादीन्यनेकधा ॥

कर्माणि कुर्या-
। तज्ज्ञान-
तस्य नियत-
भावनां

कृतिप्रत्य-
वेदैरिति
व्यवस्थितं
निर्देशो

न चैत-
विमिति
। अत
इति

र्म ।

ान्त-

हौत्रं

म्य

व-

ो

।

स्वर्जराणि करीराणि समिधः शकलानि च ।

सोमो मध्वाप इत्येवंप्रकाराण्यथ लौकिके ॥

अपूपाः किंशुकतिलकङ्गा अन्यानि कानिचित् ।

श्रौते द्रव्यप्रधानं तदध्वर्योः कर्म चोदितम् ॥

अतस्तेषां व्याख्यानं विशेषेण शाखान्तरप्रयोगव्यावृत्ततया प्रातिशाख्यधर्मस्य प्रयोग-
रूपेणोपदेशातिदेशाम्यामङ्गाङ्गिभावेनानुष्ठानक्रमस्य व्याख्यानं प्रदर्शनम् । बहुवचनं
च सूत्रान्तरशाखान्तरवक्तृसमुच्चयार्थम् ।

यदाहुः—‘ किञ्चित्स्वयं नाम विचारयन्ति कात्यायनाद्याः खलु सूत्रकाराः ।

मीमांसयैवेति त आहुरेनमन्योन्यविद्धा हि भवन्ति विद्याः ॥’ इति ।

न्यायो मीमांसा नाना विद्यास्तु परस्परसोपक्षाः परिगणिताः कर्मज्ञानयोः कार-
णत्वेन भगवता योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येन—

‘ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥’ इति ।

पुराणग्रहणमितिहाससामायाणादिकाव्यादीनामप्युपलक्षणम् । पुराणैरुपाख्यानैः सार्थ-
वादस्य समन्त्रस्य वेदस्यार्थावबोधो देवतास्वरूपज्ञानं स्वर्गापवर्गफलस्वरूपज्ञानादिकं
प्रयोजनं, न्यायो नैयायिकवैशेषिकशास्त्रं, तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणद्रव्यगुणकर्मजाति-
व्यक्त्यादिज्ञानम् । मीमांसाद्वयेन ज्ञानं तु स्पष्टमेव कर्मब्रह्मविषये । देवताकाण्डमपि ब्रह्म-
मीमांसैव । धर्मशास्त्रेणाऽऽचमनशौचाद्याचारस्य सकलश्रौतस्मार्तकर्मङ्गभूतस्य विधा-
नात् (नम्) । अङ्गोपयोग उक्त एव । वेदैः प्रयोगः साक्षादेव । एतानि चतुर्दश
वेदान्तानि कर्मब्रह्मविद्यानां स्थानान्यसाधारणकारणानि धर्मस्य चोत्पादकानि च ।
तत्र सूत्रैः प्रयोगे रचनीये मीमांसाऽन्तरङ्गमङ्गम् ।

तथाहि—धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

उहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥

लक्षणानि अध्याया द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी तादृशस्य द्वाद-
शाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमा-
द्द्वादशानामध्यायानां विषया इति । मीमांसया तु साक्षात्सूत्रैरर्थज्ञाने जन्येऽवान्तरव्यापा-
ररूपया मीमांसया विना प्रयोगविज्ञानं न भवतीति व्याख्याङ्गत्वेन न्याया अपि प्रतिज्ञा-
तास्ते केचित्स्वेन व्याख्यास्यन्ते केचित्प्रयोगेणैव सूचिता अन्यतो ग्राह्याः । केचित्स्वा-
भिमता एव निर्णेष्यन्त इति व्याख्यास्याम इति बहुवचनेन सूचितम् ।

तथा च यज्ञो व्याख्येयत्वेन विषयस्तज्ज्ञानं सूत्रस्य शास्त्रस्य प्रयोजनम् । तच्चानुष्ठानाङ्गम् । एवं च प्रतिज्ञाते व्याख्येयत्वेन कर्ममात्रे तस्य यावत्फलस्वरूप-लक्षणप्रमाणानि न ज्ञायन्ते तावन्न प्रयोगानुष्ठाने प्रवर्तते किंफलकं किंस्वरूपं किं-लक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायाः प्राथम्यात्तत्राऽऽह—

स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते ।

यज्ञो व्याख्येयः सफलत्वात् । सफलता च ज्ञायते । कुतः । यतो वेदैः श्रेयः-
साधनतया विधीयते । एतदपि सामर्थ्यं वेदानाम् । कुतः । अध्ययनविधिरूपाद्वेदादेव ।
नहि श्रेयःसाधनं विनाऽन्यद्विधेयमिति संभवति । तस्मादयं व्याख्येयो न
ह्यव्याख्यातोऽनुष्ठातुं शक्य इत्यभिप्रायः । स विधात्रयेण प्रसिद्धो यज्ञपदोपलक्षितो
धर्मस्त्रिविधैर्वेदैरपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कैर्वेदत्वेन च स्वतःप्रमाणैः कर्तव्यत-
योपदिश्यते । सर्वस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य सार्थवादस्य विधेयकवाक्यतापर्यवसानार्थं
विधीयत इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञाप्यत इत्येवावक्ष्यत् । यदि लौकिकप्रमाणवत्प्रमाण-
त्वमात्रेणैवाविवक्षिष्यत् । न ह्यश्रेयःसाधनं कर्तव्यत्वेन वेदेनोपदेष्टुं शक्यते । अतः
श्रेयःसाधनमिति भावः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति दृष्टार्थेनाध्ययनविधिना यद्यदृष्टप्र-
योजनं येन यथा कर्तुं शक्यते तथा तेन तत्कर्तव्यमित्यनुज्ञायते । स्वाध्यायस्य शब्द-
रूपस्य ज्ञानोत्पादनमात्रे शक्तिः । एवं च सति तत्र विधेः प्रवर्तनावाचकस्यान्येषां
प्रवृत्तिरूपप्रयत्नापरपर्यायभावनादिप्रतिपादकपदानां विधिव्यापारविषयतदपेक्षितकार-
कार्थज्ञापनैकवाक्यतया प्रामाण्यम् । नामधेयस्यापि करणावच्छेदकत्वेनैकवाक्यत्वम् ।
अर्थवादानां विध्यपेक्षितेति कर्तव्यतालक्षणप्राशस्त्यलक्षणत्वेन प्रामाण्यं, तेषामनन्यप्रयो-
जनानां शब्दानां यज्ञे प्रामाण्यम् । यज्ञतत्साधनस्मृत्या वा साक्षात्स्वार्थस्तुत्याऽऽरादुप-
कारकया वा मन्त्राणां यज्ञोपयोगे सति स्वार्थप्रकाशनद्वारैव नोच्चारणमात्रेण यज्ञत-
त्साधनाङ्गतेत्येवमर्थस्य नियमविध्युन्नायकत्वेन पदार्थविधयाऽङ्गतां गतानामपि प्रामा-
ण्यम् । पदार्थानामपि स्तुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यत्र पदार्थसा-
मर्थ्येनैव नियमप्रमाकरणता तथा मन्त्राणामपि । एवं च स्वाध्यायपदापरपर्यायवेदप-
देन स्वाध्यायाध्ययनविधिनोक्तं प्रामाण्यं वेदे दर्शितम् । अन्यथा विधिलक्षणानि
कर्माणीत्यनेनैव सेतस्यतीत्यनर्थकमेवैतत्सूत्रं स्यात् । स्वरूपलक्षणप्रमाणानां तत्रैव सिद्धेः ।
अतः सर्ववेदप्रामाण्यायैवेदं सूत्रम् । तथा च वेदैर्बोध्यत इत्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधि-
नैव वेदेन ज्ञापितमित्यप्यावेदितम् । अध्ययनविधेरकशाखामात्राध्ययनेन पर्यवसानम् ।
अन्यथाऽशक्यार्थविधायकत्वादप्रामाण्यमध्ययनविधेः । स्वशाखानध्ययन एव दौर्बा-
ह्यण्यम् । एवं च सति वेदचतुष्टयस्य प्रामाण्यं स्थितम् ।

जनम् ।

स्वरूप-

पं किं-

श्रेयः-

देव ।

न

क्षितो

यत-

नार्थ

रण-

भतः

प्र-

द-

षां

र-

।

ो-

न-

-

-

-

-

-

ननु त्रिमिर्यदा वेदोर्ज्ञापितं कर्म तद्वेत् ।
 तदेकस्य भवेन्नमप्राप्त्याप्येन दूषणम् ॥ १ ॥
 मन्त्रप्रमाणमपि यो वेदोऽप्येषो विधानतः ।
 चतुर्थस्यापि वेदस्यापर्वणोऽस्ति प्रमाणता ॥ २ ॥
 वैतानिके ब्रह्मकर्मव्यभिचारेऽप्यलौकिके ।
 लौकिकेऽपि च सूत्रेणाऽऽवेदविषयसौ स्वयम् ॥ ३ ॥
 ततो न परिसंख्याऽस्य कर्तुं युक्ता प्रमाणतः ।
 न किञ्चिदलौकिके मानं मन्त्रब्राह्मणरूपतः ॥ ४ ॥
 तत्र वेदत्वधर्मेण प्रामाण्यमपि दुर्घटम् ।
 अत्रोच्यते द्वंद्ववृत्तौ पदत्रयविवक्षणम् ॥ ५ ॥
 मुख्यत्वेन चतुर्णामप्येकवेदपदाग्रहः ।
 लौकिकेणपि मानत्वसिद्धये चामुख्ययोर्द्वयोः ॥ ६ ॥
 यद्यप्यमुख्यवेदत्वेनैकैकोऽपि संभवेत् ।
 तथाऽप्यवान्तरोपाधिद्वयेनामुख्यता द्वयोः ॥ ७ ॥
 अध्येतुं शक्यते शाखा सैव स्वाधाय उच्यते ।
 तामधीयान एवासौ वेदाध्याय्यन्यथाऽवकृत् ॥ ८ ॥
 वेदशब्दश्चतुष्के वा प्रत्येकं वा चतुष्टये ।
 एकत्वेन प्रयुक्तोऽपि नैकव्यक्त्यभिधानकृत् ॥ ९ ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति स्मृतिस्तथा ।
 काठकेऽपि ह्यनन्ता वै वेदा इत्युच्यते यतः ॥ १० ॥
 वेदत्वजात्यैकशाखा व्यक्तिरित्येव निर्णयः ।
 तदेकदेशे शाखात्वं वेदत्वमपि चेप्यते ॥ ११ ॥
 यच्च शाखैकदेशेन विहितं कर्म वैदिकम् ।
 प्रोच्यते गौणभवेत्तद्वेदवाक्यविवक्षया ॥ १२ ॥
 ननु चेवं वैदिकं तु कर्म न स्यात्किमप्यथ ।
 स्याद्वा सर्वं वेदमूलैस्मृत्याचारोपवर्णितम् ॥ १३ ॥
 सत्यं तथाऽपि कश्चिद्धि विशेषोऽस्ति विभेदकृत् ।
 स्वशाखान्तर्गतैर्वाक्यैः शाखान्तरगतैरपि ॥ १४ ॥
 एकप्रकरणापज्ञैर्ज्ञापितं ब्राह्मणैस्तु यत् ।
 तदेके कर्म वा ब्राह्मज्ञानं वैदिकमुच्यते ॥ १५ ॥

यद्वा वेदेन मानेन ज्ञापिता कर्मसंततिः ।
 सा वैदिकी तद्वतैकं कर्म वैदिकमुच्यते ॥ १६ ॥
 यस्य नास्ति स्वशाखायां साकल्यं नान्यशाखाया ।
 एकप्रकरणत्वेन पूरितं यत्प्रकीर्णकैः ॥ १७ ॥
 नानाप्रकरणाधीतमन्त्रब्राह्मणभागैः ।
 वाक्यैरेकत्र पुरुषैरानीतैर्विहितं तु यत् ॥ १८ ॥
 कर्म प्रोक्तं लौकिकं तन्मन्वादिभ्योऽवगम्यते ।
 यत्प्रत्यक्षानुपूर्व्यां स्वपाठो नास्ति तु वेदगः ॥ १९ ॥
 प्रत्यक्षोऽपि ह्युषीणां स वेदोऽप्रत्यक्ष इष्यते ।
 एकप्रघटकेनान्यैः प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ २० ॥
 तस्मात्तत्रापि वेदत्वमुपचारादिति स्थितिः ।
 न हि प्रकीर्णको वेदो गृह्यते विधिना तु सः ॥ २१ ॥
 तस्मात्तस्य त्ववेदत्वं तेन प्रोक्तोऽप्यवैदिकः ।
 लौकिकः स्मार्त इत्युक्तो मन्वादिस्मृतिशासनात् ॥ २२ ॥
 स एव कचिदन्यार्थमन्त्रैर्वाऽन्यार्थवादकैः ।
 प्रसङ्गेनानूद्यमानः प्राप्तो नासौ विधिं विना ॥ २३ ॥
 तस्यापि प्राप्तये तेभ्यो विधिरेव प्रकैरुच्यते ।
 सोऽपि लौकिक इत्युक्तः स्मार्तो वा न तु वैदिकः ॥ २४ ॥
 ननु चैकाग्रिकाण्डं तु प्रत्यक्षो वेद ईर्यते ।
 पाठेन गृह्यते कैश्चिदतोऽप्रत्यक्षताऽस्य न ॥ २५ ॥
 तेन यद्विहितं कर्म स्मार्तं वा लौकिकं कथम् ॥
 सत्यं तत्प्रातिशाख्यत्वाच्छ्रौततुल्यं तथाऽपि तु ॥ २६ ॥
 तत्पुरणाय मन्त्रा हि श्रौतकाण्डेऽप्यवस्थिताः ।
 श्रौतेन कर्मणा नैव संबद्धा निर्गतास्ततः २७ ॥
 लिङ्गैरेकाग्रिकैर्वा (वाऽऽ) लिङ्ग्याङ्गत्वमुपागताः ।
 मन्त्रा एवात्र ये केचिद्विधिहीनास्तदर्थगाः ॥ २८ ॥
 विधयोऽप्यागता ये चाबद्धाः प्रकरणेन हि ।
 मन्त्रार्थवादावयवैः कल्पिता अपि पूर्ववत् ॥ २९ ॥
 वैतानिकाग्रितोऽन्यत्वाद्ब्रह्मः स्मार्तोऽप्यलौकिकः ।
 अग्निः कर्माङ्गतां प्राप्त एकाग्रिरिति चोदितः ॥ ३० ॥

तं प्रकृत्यैव काण्डं यदेकाग्नेः काण्डमुच्यते ।
 तत्रोपनयनं श्रौतं शाखान्तरगतं यतः ॥ ३१ ॥
 धर्मप्रश्नेरिताः पञ्च यज्ञाः श्रौता इति स्थितिः ।
 अतः प्रकीर्णकाण्डेन तुल्यमेकाग्रिकाण्डकम् ॥ ३२ ॥
 श्रौतेन सदृशं चैतदेकप्रकरणोदितम् ।
 अतस्तु लौकिकं स्मार्तिकाण्डद्वयममुख्यकम् ॥ ३३ ॥
 गृह्यमग्निं प्रकृत्योक्तं गृह्यकर्म विशेषतः ।
 समयः स्मृतिशास्त्रं त्वाचारः शिष्टानुवर्तनम् ॥ ३४ ॥
 पुंसो लिप्सापेतमाभ्यां सामयाचारिकाः स्मृताः ।
 तदेव गृह्यकाण्डं स्याद्यच्चोपनयनादिकम् ॥ ३५ ॥
 स्मृतिशास्त्रं तथा धर्मप्रश्नौ काव्यमृषीरितम् ।
 इतिहासपुराणानि सामयाचारशासनम् ॥ ३६ ॥

स्मृतिरपि—‘वेदोऽस्मिन्नो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तदश्नात् ।

आचारश्चैव साधूनामिष्टसंतुष्टिरेव च’ ॥ इति ।

शीलमात्मगुणा अहिंसादयः । संतुष्टिर्वैकल्पिके कर्मण्युत्साहोऽन्यतरस्मिन् । तदुक्तं
 बौधायननेन—‘सुसंस्कारा ब्रूहय एवातो विकृतिषु त एवानादेशे’ इति । यत्र कर्तृ
 व्यत्वेनाऽऽवेदनं नास्ति कापि वेदे परार्थार्थवादमन्त्रेषु स्तुत्या सिद्ध एवानूद्यते, न च
 दृष्टं प्रयोजनमस्ति स एवाऽऽचारः शिष्टैरनुष्ठीयते ‘तस्माच्छ्लेषाश्च पापीयान्पश्चादन्वेति’
 ‘यथाऽतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेष्टि’ ‘धन्वज्जिव प्रपा अमि’ ‘कुमारा विशिखा इव’
 इति, गुर्वनुगमनमतिथयेऽन्नदानमनूदके देशे प्रप्राप्रवर्तनं गोदाने संस्कारे सशिखं मुण्डन-
 मिति । यत्र निन्दयाऽनुवादो यथाऽतिथये प्रद्रुतायेति तत्र निषधोऽपि ज्ञेयः । तथा
 पुराणदर्शितमेव ।

तथा भागवते—‘इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद इष्यते’ । इति ।

मानान्तरागृहीतार्थप्रमाणत्वात्रयोऽपि हि ।

समाना उक्तविधयो नानार्था एकशेषतः ॥

गृहीतानां त्रित्वसंख्या प्रकारावेदनान्मता ।

अन्यप्रकारस्तायास्तु परिसंख्यां करोति च ॥

अतोऽपि च प्रमाणानां त्रित्व आवेदिते सति ।

अथर्वणोऽपि वेदस्य परिसंख्या न वेदतः ॥

तन्मुख्यामुख्यवृत्त्याऽप्यत्रैकशेषोऽपि युज्यते ।

मन्त्रब्राह्मणरूपो यो मुख्य इत्यभिधीयते ॥

एकामिकाण्डमपरस्तृतीयस्तु प्रकीर्णकः ।

तैः प्रत्येकं मितो धर्मस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥

अनेनैवामिप्रायेणाऽऽह बौधायनः—‘ उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदं तस्यानुव्याख्या-
स्यामः स्मार्तो द्वितीयः शिष्टाचारस्तृतीयः ’ इति । उपदेशो वेदस्तेन कर्तव्यतया
विहितो वैतानिक इति यावत् । प्रतिवेदं प्रतिशाखम् । न हि वेदे समुदायरूपेणैक एव
प्रयोगो विधीयते किं तु नाना प्रयोगाः । प्रतिपुरुषमेकैक एव । तत एकशाखया स्वेन
व्याख्यातः । तं प्रातिशार्यधर्ममनु तच्छास्त्रीयं स्मार्तं तच्छास्त्रीयशिष्टाचारलक्षणं च
धर्मं व्याख्यास्यामः । तावपि नियतौ प्रतिशाखमित्यर्थः । उभयोः स्मार्तत्वेऽपि प्रथमे
स्वाचारानुमितस्यास्वरूपाद्वितीये भूयस्त्वात्स्मार्त इत्युक्तः प्रथमो द्वितीयः शिष्टाचार
इति । तस्मात्साधुक्तं स त्रैविध्येन प्रसिद्धा यज्ञोपलक्षितो धर्मस्त्रिभिर्वेदादिप्रमाणैर्विधा-
नश्रययुक्तैर्ज्ञाप्यते । कर्तव्यतयाऽबाधितं तद्विषयज्ञानं जन्यते । अतोऽसंदिग्धाविपर्य-
स्तस्पष्टेष्टसाधनताज्ञानजनकत्वात्प्रमाणैरित्यर्थः । एवमत्र विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदि-
श्यते वेदेन कर्मा कर्तुरन्यस्यापौरुषेयेष्वसंभवात् । तेषामेव कर्तव्यार्थोपदेशरूपत्वेन
प्रमाकरणत्वात्प्रामाण्यं विधिलक्षणेन व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वं न विरुध्यते । अस्ति चाऽऽ-
रोपेऽपि प्रयोजनं यथा गामानयेति वाक्येन प्रवृत्ते शिष्य उपाध्यायेन प्रेरित इति
प्रयोगदर्शनाल्लोढमिधेयो व्यापार उपाध्यायनिष्ठ इत्यवगम्यते । यतो वचनरचनाकर्ता
चोपाध्यायो वेदे कर्तुः प्रयोक्तुरभावेन तस्यैव प्रयोक्तृत्वेन व्यापारं प्रत्याश्रयत्वमिति
अपौरुषेयवेदानां निरस्तसमस्तदोषाशङ्कानां स्वतो बोधकानां निरङ्कुशं प्रामाण्यमिति
प्रयोजनम् । ननु कथं लिङ्गा(का)दिप्रत्ययविधुराणां प्रतिबद्धविधिशक्तिलिङ्गा(का)
दिमतां च मन्त्राणां विधायकत्वं कर्मविधानं ब्राह्मणमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । उच्य-
ते—विधिर्हि कर्तव्यतयाऽर्थस्योपदेशस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चेति मीमांसासूत्रे
प्रयोगात् । कर्तृव्युत्पत्त्या शब्दे भावव्युत्पत्त्या शब्दव्यापारे च दृश्यते तदप्रत्येषु ।
अतो यज्ञो विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । तत्र विधिप्रत्ययवतो ब्राह्मणस्य स्पष्टं
तादृक्च मन्त्राणां तु प्रयोगाङ्गभूतानामपि पदार्थविधया प्रामाण्यं वक्ष्यते विधिसहका-
रित्वेन विधायकत्वं न हि मन्त्रैर्विना केवलो विधिः सद्धारकमन्त्रविशिष्टां भावनां
विधातुं समर्थः । एवं श्रौतस्मार्ताचारकर्मणां प्रत्येकं स्वरूपाद्युक्तम् ।

एवं प्रतिज्ञाते त्रिविधे कर्मणि सामान्यतः फलं स्वरूपप्रमाणावान्तरभेदं व्याख्याय
श्रौतत्वेन बाहुल्यात्प्रकृतिविकृत्यात्मना च बहुव्याख्येयत्वाच्च श्रौतेषु कर्तृविशेषधर्म-
विशेषान्वक्तुं मुख्यवेदपदोपात्तेन वेदशतुष्टयेन प्रमाणविशेषणावान्तरभेदमाह—

ऋग्वेदेन यजुर्वेदेन सामवेदेन सर्वैज्योतिष्टोमः ।

अत्र वेदपदं सोपपदमे(म)वान्तरजातिबा(बो)धकं तथाऽप्येकैकव्यक्तिगृह्यते पुरुषभेदेन प्रतिपुरुषं प्रयोगभेदात् । न ह्यृग्वेदेन शाखासमुदायेनैकं प्रति प्रयोगभेदो विधीयते किं तु प्रतिशाखं प्रतिपुरुषं तस्माद्योग्यतया तं तं शाखिनं प्रति स स प्रयोगभेदस्तथैव तथैव शाखया विधीयते । अन्यथा शाखान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । ज्योतिष्टोम इत्यग्निष्टोमादिषट्संस्था गृह्यन्ते । विधीयत इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रैकस्य कर्मणोऽनेकैर्वेदैर्विधानमयुक्तमन्यतराप्रामाण्यप्रसङ्गात्कर्तृसांकर्यधर्मसांकर्यापत्तेरनियमापादकविध्यानर्थक्याच्च । तत्परिहाराय *चकारैर्व्यवस्थितविकल्पो दर्शितः । ज्योतिष्टोमशब्देन साङ्गस्य कर्मण एकदेशभूतानि प्रधानाङ्गकर्माण्युच्यन्ते । अतस्त्रयोऽशास्त्रिभिर्वेदैः प्रत्येकं सर्वैश्वतुर्भिर्विकल्पेनैकोऽशो विधीयत इति चत्वारोऽशा हौत्रमाश्वर्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वं चैकमेवैकोऽशश्चतुर्भ्यश्चतुराननमुखेभ्यः प्रागादिमुखक्रमेणोत्पन्ना इति भागवतादौ प्रसिद्धमुक्तम् । यद्यप्यधिकारिविधयोऽनेकत्र चतुर्ष्वपि वेदेषु श्रूयन्त इति सांकर्यं तथाऽपि उत्पत्तिविनियोगविधी तु प्रतिनियतावेव शस्त्रादिमन्त्राणामुत्पत्तिविनियोगादृग्वेद एव ग्रहग्रहणादिमन्त्राणां यजुर्वेद एव स्तोत्रादिमन्त्राणां सामवेद एव । यद्यपि व्यत्ययेन श्रूयते न तु तत्तद्वेदविहितेषु कर्मसु प्रतिनियतेषु तदनुवादेन गुणमात्रविधानेऽपि गुणिविधायकवेदविहितत्वमेवेति न सांकर्यम् । मन्त्रोत्पत्तौ वेदान्तरस्थायां येन वेदेन विनियोगस्तद्वेदविहितत्वेन प्राधान्यमिति च न्यायशास्त्रनिर्णयोऽतो न सांकर्यम् । ब्रह्मत्वं तु समानमेव चतुर्भिर्वेदैर्विहितमिति न ज्ञायते क्व गुणविधिः क्व प्रधानविधिरिति विकल्प एव व्यवस्थितः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ ।

सर्वैर्वेदैरित्यप्यनुवर्तते । ऋग्वेदेन सामिधेन्यादि यजुर्वेदेनान्वाधानादि सर्वैर्ब्रह्मत्वम् । यथा चतुर्भिर्ब्रह्मत्वं ज्योतिष्टोमे विधीयत एवं चतुर्भिर्दर्शपूर्णमासयोरपि । ब्रह्मत्वप्रायश्चित्तविधानार्थमेवाऽऽप्यवर्णिकैः सूत्रं प्रणीयते । यथेतरैस्त्रिभिरपि सूत्रकारैः प्रत्येकं ब्रह्मत्वं दर्शपूर्णमासयोज्योतिष्टोमे चैवमाथर्वणिकैरपि प्रणीयत इत्युपलभ्यत एव । ज्योतिष्टोमे त्वृग्वेदादिभिः प्रत्येकं बहुतरं विविक्तं विधीयते हौत्रादिकं ततोऽसमस्तनिर्देशः । दर्शपूर्णमासयोस्तु निगदा याजुर्वेदिका एव तयोर्विकृतिष्वपीति यजुर्वेदस्य भूयःस्त्वेनाभिधानात्स्वतन्त्रहौत्रविधानसापेक्षयोः समासेन ग्रहणमृग्वेदयजुर्वेदाभ्यामिति ।

* एतद्विकानुरोधेन सूत्रे चकाराः स्युरिति भाति ।

यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् ।

अन्यत्र गुणं विधातुमनुवादः प्रधानस्य । बहूनामङ्गानां यजुर्वेद एव विधानात्तदाधानपिण्डपितृयज्ञदर्विहोमहोतृविनियोगानामुपलक्षणम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मत्वमाधानेऽस्ति तथाऽपि तस्य याजुर्वेदिकत्वमेव । यद्यप्यन्यैरुक्तं ब्रह्मत्वमाधाने तदपि यजुर्वेदविहिताधानब्रह्मत्वे गुणविधिमात्रं नेतरब्रह्मत्ववत्समविकल्पेन । अन्ये केचित्कर्मविशेषा इतरत्रेदविहितास्तत्र तत्र श्रूयमाणाः प्रतिनियता एव सन्तीति तदर्थमेवाऽऽचार्येण प्रयत्नो न कृतः । अग्निहोत्रं गुणविध्यर्थमन्यत्रापि श्रूयते तदेव यजुर्वेदगुणकं विशेषेण ऽर्वेदसूत्रेऽपि दर्शितं याजुषमेवैतदर्थं यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमिति नियमितं दर्विहोमानामुपलक्षणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायाग्निहोत्रं यजुर्वेदेनेत्ययज्ञरूपस्याग्निहोत्रस्य प्रदर्शनं यज्ञशब्दस्योपलक्षणार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । वेदैर्विहितं श्रौतं प्रकर्णिकशब्दैर्विहितं लौकिकमिति मुख्यामुख्यवेदविभागस्तद्विहितकर्मविभागश्चार्थादुक्तः । न हि यज्ञशब्देन श्रौतं स्मार्तं कर्म प्रतिज्ञाय तत्र वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासाग्निहोत्राण्येव वेदैर्विधीयन्त इति वक्तुं शक्यम् ।

ननु चतुर्णामपि वेदानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेष्वेव प्रमाणत्वेनोपक्षीणत्वात्त्कोऽशोऽवशिष्यते, यौ चामुरुयौ वेदैः प्रमाणं लौकिकेषु न हि तदन्यो वेदोऽस्ति, योऽन्ययोरमुख्ययोर्मूलं स्यादित्याशङ्क्य मुख्यवेदत्वोपाधिना ज्योतिष्टोमादिष्वेव प्रामाण्यं तदेकदेशेन प्रत्यक्षेण तदनुमितेन वा विधिवाक्येनाप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकत्वेन विधित्वोपाधिना सर्वकर्मसाधारण्येन प्रामाण्यमिति वक्तुं स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इत्येतद्व्याचष्टे—

विधिलक्षणानि कर्माणि ।

विधिलक्षणमसाधारणं प्रमाणं येषां तानि यज्ञोपलक्षितानि कर्माणि तथा विधि-शब्दो यद्यपि प्रवर्तनासामान्यवाची तथाऽपि वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा विधिलक्षणानीति वदति । ततो ज्ञायते वेदैकदेश एव विधिरिति । स चैकदेशो यद्यपि विधितत्प्रत्यययोरभेदविवक्षया प्रत्ययमात्रमागच्छेत्तथाऽपि न तावता साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपे कर्मणि प्रामाण्यम् । यद्यपि प्रत्ययेऽन्वितानेकार्थाभिधायकत्वेन संसृष्टभावनबोधकत्वमस्ति तथाऽपि वैशेषिकपदैर्विना न पुरुषं प्रवर्तयितुमीष्टे । अतो वाक्यमेवात्र विधि-प्रत्ययान्तपदयुक्तं गृह्यते ।

उक्तं च वार्तिकाचार्यैः—‘किमाद्यपेक्षितैः पूर्णसमर्थः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्नोदनोच्यते ’ इति,

‘नोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचकाः ’ इति,

‘भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ’ इति च ।

तस्मात्प्रवर्तकं वाक्यमेव विधिरित्युक्तम् । ततस्तु विदधातीति कर्तृव्युत्पत्त्या वाक्य-
श्रैयःप्रवर्तनाव्यापारवक्ष्या तथा प्रवर्तकत्वेन प्रमाणतोक्ताऽपौरुषेयत्वेन । अनेन च निर-
स्तस्यस्वरूपदोषाशङ्कस्यात एव स्वतो बोधकस्य प्रवर्तकतया यत इष्टसाधनताबोध-
कस्यापूर्वद्वारा स्वेष्टजनकतोक्ता । लक्षणशब्देन चासाधारणं प्रमाणमित्युक्तम् । तेन न
प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यत्वमित्युक्तम् । न हि कर्तृव्यत्वेनोपादिष्टस्य साध्यैकस्वभावस्य
कर्मणो रूपं प्रमाणान्तस्मयं भवेत् । उपपादितमेतत्सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामित्या-
दिना तर्कपादे । अत एव यदृह्यते प्रत्यक्षादिना रूपं न तद्विधेयस्य धर्मस्यापि तु श्रेयः-
साधनत्वेन धर्मत्वमित्युक्तं भवति ।

उक्तं च—‘श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

तादृशे तत्र धर्मत्वं तस्माच्चेन्द्रियगोचरः’ इति ।

तथा ‘द्रव्याक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते’ इति ।

अत्र पालनस्यापि विधिलक्षणत्वं वक्तुं धर्मशब्दो न प्रयुक्तः । मीमांसका हि प्रवृ-
त्तिर्लक्षणस्येव धर्मत्वमाहुः । स्वमते तु पालनस्य च धर्मत्वमेव पालनप्रचुरेषु कर्मसु
सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्याम इति प्रयोगदर्शनात् । तथाचापूर्वस्यापि धर्मत्वं
प्रसिद्धम् । तस्य विधिलक्षणत्वं मा भूदिति यश्चापार्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्त-
दर्थं कर्मग्रहणम् । एवं पालनस्यापि श्रेयःसाधनताऽस्त्येव विधिवलेन । अनिष्टप्राग्भा-
वपरिपालकत्वं च निषिद्धक्रियाप्रतिबन्धादिति । तथा च विधिलक्षणान्येव कर्माणि न
प्रत्यक्षादिविषयाणि साध्यैकस्वभावतया श्रेयःसाधनत्वेन कर्मत्वापरपर्यायधर्मत्वात् ।
तथा चाऽऽयतौ श्रेयःसाधनता । कर्माण्येव विधिलक्षणानि न ब्रह्म सिद्धत्वेन प्राप्यतया
फलत्वात् । न च फलं विधेयं, तदुक्तम्—

‘फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः’ इति ।

विधेस्त्रिविधस्यापि कल्पिताकल्पितसाधारण्येनैकाकारत्वेन तद्गोचरस्य कर्मणोऽपि
श्रेयःसाधनत्वेनैकरूप्येऽपि कर्माणीतिबहुवचनं श्रौतस्मार्तसामयाचारिकानामवान्तर-
भेदप्रदर्शनाय । तत्र श्रौते काण्डे ‘अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्’
इत्यादिषु कल्पितविधीनां श्रौतकाण्ड एवान्तर्भावः । तत्रानुमितेनैव श्रेयःसाधनता विधे-
येति नियमोऽध्ययनविधिर्नैव ज्ञापितः । एतादृशेषु स्थलेषु नित्यानुमितविधिस्वीकारेऽपि
न दोषः । अथवा शास्त्रान्तरीयाणामेव विधायकानामनुमानम् । आलभेत निर्वपतीत्या-
दिषु प्रत्यक्षाविधीनां शास्त्रान्तरीयाणां दुर्लभत्वादानुमितविधित्वमेव न वयं नित्यं मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकं वेदमनुमीमहे । एवं च प्रकीर्णककाण्डद्वयेऽपि तत्तच्छब्दबलात्कल्पितस्य
विधेस्तत्रैवान्तर्भावो ज्ञेयः ।

वेदत्रयविभागार्थं मुख्यवेदत्वं व्याचष्टे—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

यद्यपीदमुक्त्वा पश्चाद्विधिलक्षणानीति वक्तव्यं सामान्यपरं तथाऽपि ब्राह्मणस्य विधि-
त्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्विधिलक्षणानीत्येवाऽऽदावुक्तम् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वे-
नेतरेतरयुक्तत्वेन पठिते ते एवैको वेदो न तु यः कश्चन मन्त्रो यत्किञ्चिद्ब्राह्मणमेको
वेदो भवति । अत्रोद्देश्यगतं द्वित्वमविवक्षितम् । नैह्येको मन्त्र एकं ब्राह्मणवाक्यमेको
वेदो ज्योतिष्टोमादीनां हौत्राद्यैकैकांशविधायकं भवति किं त्वनेकानि, प्रत्येकमेकैक-
स्मिन्द्वयोर्द्वयोरध्ययने वेदोऽधीत इत्यप्रसिद्धेः । नापि यत्र ब्राह्मणग्रन्थत्वेन प्रसिद्धिस्तद्ब्रा-
ह्मणं तदन्यो विभागः संहिता मन्त्र इति द्विवचनोपपत्तिरिति वाच्यम् । कर्मविधानं
ब्राह्मणानीति संहितागतानामपि विधायकवाक्यानां ब्राह्मणत्वेन लक्षितत्वात् । संहिताव्य-
तिरिक्ते ब्राह्मणग्रन्थे मन्त्राणां ब्राह्मणव्यतिरिक्तत्वेन मन्त्रत्वस्येष्टत्वात् । तस्माज्जात्य-
मिप्रायेण द्विवचनम् । ब्राह्मणग्रन्थे या प्रसिद्धिर्ब्राह्मणमिति [सा] बहुतरब्राह्मणा-
मिप्रायेण ।

अत एवोक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः, इति ।

संहितागतानामपि त्रिगुणपठितानां ब्राह्मणत्वप्रसिद्धेः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणसमुदाय-
कग्रन्थत्वेन पठितो वैदिकैः स एको वेद एकं पुरुषं प्रति । तथाऽन्यं प्रत्यपि सामा-
न्येन लक्षितः सर्वोऽपि वेदराशिर्वेदलक्षणशाखासमुदाय एव । उपपादितमेतत्प्रथम-
सूत्रे कारिकाभिः । ततोऽन्यस्य तस्य एव शाखाभ्य उद्धृतस्य ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा
ज्योतिष्टोमादिषु हौत्राद्यविधायकस्य हौत्रादिभिरप्रयुज्यमानस्य न वेदत्वम् । यत्रा-
ध्ययनं तत्रासंबद्धानामपि मुख्यवेदान्तर्गतिः । अन्यत्रामुख्यवेदान्तर्गतिः । अत एव
वक्ष्यति वैदिकानां शब्दानां स्मृतिग्रहणानि लौकिकानीति । पूर्वं वेदावयवत्वेन पठि-
तानां शब्दानामुद्धृतानां न वेदावयवत्वं किंतु वैदिकशब्दत्वमेव । तेषाममुख्यवेदत्वेन
लौकिककर्मणि विधायकत्वमिति स्मार्तकर्म वेदाविहितत्वेनाश्रौतं लौकिकं वोच्यते ।
उक्तमेव स्मारितम् । यावतार्थोपरमत इति प्रत्येकं वाक्ये मन्त्रत्वमुक्तं तेषां जात्ये-
कवचनम् । ब्राह्मणत्वमपि वाक्य एव । अतोऽसौ विधायकत्वेन च वेद इति भावः । अत्र
मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणे अनुक्तवैव तन्निरूपितवेदशब्दार्थं वदति तत्प्रसिद्ध्यैव वैदिकानां
लक्षणे ज्ञातव्ये प्रकारान्तरेण दुर्निरूपत्वादिति सूचितवान् । यान्यपि लक्षणानि वक्ष्यन्ते
तान्यव्यापकान्यतिव्यापकानीत्यमिप्रायः ।

एवं च प्रथमसूत्रद्वयेन त्रिविधकर्मसाधारण्येन प्रतिज्ञाविधायके दर्शिते । ततो
वैतानिकश्रौतकर्मविभागेन मुख्यवेदविहितत्वं दर्शितमर्थोत्तदितरत् । ततः सर्वकर्म-
प्रमाणमुदाहृतम् । इदानीं वेदैकदेशस्य लक्षणमाह—

कर्मविधानं ब्राह्मणानि ।

कर्म विधीयते येन तत्तथा, विधिर्वाक्यमित्यर्थः । विधिलक्षणानीत्यत्र कर्तृत्वं विवक्षितमकल्पितकल्पितप्रत्ययवद्वाक्यविवक्षयेह कल्पितस्य न ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः । तस्मात्कल्पिताकल्पितसाधारण्येन विधिप्रत्ययद्वारा यद्विधानं तद्ब्राह्मणं, तेन विधिप्रत्ययहीनस्यापि विधिकल्पकत्वेन विधायकत्वादस्ति ब्राह्मणत्वमिति भावः । तस्मात्कल्पिताकल्पितविधिमत्तया प्रवर्तकत्वमविशिष्टमेवेति दर्शयितुमेकवचनम् । ब्राह्मणानीति बहुवचनं विधिप्रत्ययवद्वाक्यानां कल्पितविधिप्रत्ययवाक्यानां तथाऽर्थवादकल्पितविधिप्रत्ययवत्तयाऽर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेवेति दर्शयितुं, बहुवचनं नामाप्रकारत्वापनार्यं । शब्दनिष्ठे व्यापारे शब्दप्रतिपाद्ये शब्दभावनापरपर्याये ज्ञानरूपे वा विधित्वं नान्यत्र । तच्चापौरुषेये वेद एव भवति । अनधिगतार्थत्वेन च प्रामाण्यमपि पैङ्ग्योपनिषदि ब्राह्मणेणेब्राह्मणत्वप्रसिद्धेर्यद्ब्राह्मणं तत्कर्मविधानमिति तत्राव्याप्तेः । अथ सामान्यलक्षणं प्रमाणं ब्राह्मणं तद्वेषा सिद्धार्थं कर्मविधानमिति । तथा श्रेश्वाश्वतरोपनिषन्मन्त्रे ब्राह्मणत्वं स्यात् । अतोऽन्ये मन्त्रा इत्यनेन मन्त्रत्वं न संगच्छते तस्य ब्राह्मणादन्यत्वाभावात् । तस्माद्यत्र ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणम् । तस्मान्नानर्थो ब्राह्मणशब्दः । तत्र कर्मकाण्डोपयुक्तस्येदं लक्षणम् । मन्त्रेष्वप्येवम् । तत्र कर्मकाण्डोपयोगिनि मन्त्रेऽतोऽन्ये मन्त्रा इति स्वरूपं, तेषां यज्ञकर्मार्या मन्त्रा इति लक्षणम् । उपनिषत्सु मन्त्रत्वब्राह्मणत्वे तु प्रकारान्तरेण लक्ष्ये, तयोः सांकर्यमप्यङ्गीकार्यमिति । अथवा श्रोतव्यइत्यादिविधानामेकवाक्यतां गतानि ब्राह्मणलक्षणलक्षितान्येवोपनिषद्वाक्यानि, ब्रह्म संस्कार्यं फलं च, संस्कार्यफलं हि विधाबुद्देश्यं व्यंशभावनाया विधेयत्वात् । न ब्रह्मणो विधेयत्वं, संस्कार्यफलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात् ।

तदुक्तं—‘फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः’ इति ।

तथा संस्कार्यमप्युद्देश्यत्वेनानुपादेयत्वादविधेयम् ।

तथोक्तं—‘देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।

मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्’ ॥ इति ।

ननु तर्हि कथंकारं वेदान्तानां विधित्वं निराकृतम् । विधेयज्ञानविषयत्वाभावेनेति ब्रूमः । नाङ्गी क्रियते च ज्ञाने विधिः । तथा वक्ष्यत्याचार्यः ‘आत्मलाभात्परं नास्ति’ इति । लब्धस्य लाभो ज्ञानेन प्रमाणजन्येनैवेति न विधिरिति तत्रैव स्फुटयिष्यते । तस्मात्फलत्वेनोपात्तस्य स्वरूपकथनपरा वेदान्ता अपि विध्यपेक्षितसंस्कार्यफलसमर्पकत्वाद्व्याह्रणवाक्यमिति संक्षेपतो निरूपितं ज्ञेयम् । अत्र वेदान्तजन्यं ज्ञानमेवोद्दिश्यैवाभावनासंभावितभावनाविपरीतभावना निवर्तयति । श्रवणादीनि कर्माणि विधेयानि ।

१ छ. ‘य ब्राह्मणशः’ । २ क ग. स्कार्यं फलं । ३ क. ग. च. छ. कारणं वे । ४ क. ग. इत्येव भा । ५ ख. निवर्तयन्ति । छ. निवर्तयति ।

ननु श्रवणादिविशेषित्वे कथं वेदान्तानां सिद्धार्थत्वमिति चेत् । उच्यते—न वयं विधिशेषित्वेनैकवाक्यत्वं ब्रूमः किं तु विध्यपेक्षितशेषित्वेन । तथा च शेषिणः फलस्य ब्रह्मणो बोधकं महावाक्यं सिद्धार्थपरमेव । ननु तर्हि स्वर्गादिफलसमर्पकमप्यवान्तर-वाक्यं सिद्धार्थमेव भवेत् । भवतु का हानिः । नन्वेवं सत्यसाधारण्येन व्यपदेशः कथ-मिति चेत् । उच्यते—यत्र सिद्धार्थप्रतिपादकवाक्यजनिता प्रमा न कर्माङ्गं तत्र तज्ज्ञानमेव सुखसाक्षात्काररूपत्वेन पुरुषार्थस्तद्वाक्यं सिद्धार्थं कर्माङ्गज्ञानाजनकत्वात् । सिद्धमर्थमेव प्रतिपादयदेव परमपुरुषार्थं पर्यवस्यतीति प्रधानभूतं सुतरां सिद्धार्थम् । श्रवणादिविधायकं तु स्वोद्देश्यप्रतिपादकेनैकवाक्यतां गतं, तस्य च कर्मविधानं ब्राह्म-णमितिलक्षणलक्षितत्वेऽपि न दोषः । तेषु कुत्रचिन्मन्त्रत्वप्रसिद्धावपि तदितरमन्त्राणां मन्त्रत्वं सिद्धं, तस्यापि मन्त्रत्वं प्रकारान्तरेणोपपादनीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्ये यद्यप्युद्देश्यस्वर्गपदार्थप्राधान्ये सिद्धा-र्थता तथाऽपि सिद्धार्थप्रतिपादनमात्रेणापुरुषार्थपरत्वाज्जायमानमपि ज्ञानं कर्मानुष्ठानस्यो-त्तरमाविनोऽङ्गमेवातोऽनुष्ठेयज्ञानजननप्राधान्यात् तत्सिद्धार्थम् । अत एवार्थवादेषु सिद्धार्थत्वमाशङ्क्य पुरुषार्थापर्यवसानेनाप्रामाण्यं स्यादिति पुरुषार्थपर्यवसायिविधि-वाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमाह—

तच्छेषोऽर्थवादः ।

तस्य विधायकस्य शेषो विधिनैकवाक्यत्वं गच्छेत्तद्वारा विधिविषयभावनाप्रवर्तकब्रा-ह्मणवाक्यशेष इति भावः । तदुक्तं—विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । विधीनां विधेयभावनानां यदाऽध्ययनविधिर्विधायकवाक्यानि पुरुषं प्रवर्तयेयुरिति प्रेरयेत्तदा विधायकवाक्यगतशब्दभावनापेक्षितविधेयार्थभावनागतप्राशस्त्यलक्षणकरणे-तिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन विधायकवाक्यैरर्थवादो एकवाक्यत्वं गच्छन्तीत्यर्थः । अर्थवाद इत्येकवचनमेकाकारतयैकवाक्यत्वं सर्वेषामप्यर्थवादानामस्तीति ज्ञापनार्थम् । द्वारं तु तेषां शब्दादेवावगम्यते । ये तु न स्वार्थविवक्षयाऽर्थं वदन्ति किंतु परप्रशंसार्थं तेऽर्थ-वादा इति प्रसिद्धम् ।

ननु विधेयस्तुतिद्वारेण प्रशंसार्थानां भवत्वेकवाक्यता येऽन्यनिन्दां कुर्वन्ति ते कथमेकवा-क्यतां विधिना गच्छन्ति ‘ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्योऽऽस्ते’ इत्येवमादयः । न च तेषां निषेधेन सहैकवाक्यतेति वाच्यम् । ‘कर्मविधानं ब्राह्मणानि’ इति निषेधस्य पृथग-स्वीकारात् । अत एवाऽऽचार्यः सर्वत्र कर्मशब्दं प्रयुङ्के । निषेधेष्वपि निवृत्तिभावना-पर्यायस्य कर्मण एव विषयत्वेनाभिप्रेतत्वात् । अन्यथा विधिलक्षणो धर्मोऽर्थात्प्रतिषे-धलक्षणो ह्यधर्मः स्यात् । तथा च धर्माधर्मयोः प्रमाणं ब्राह्मणमिति सूत्रयेत् । न च

तथा । तस्मात्सर्वत्र भावनाया एव विधायकमेव ब्राह्मणं न च ते नापेक्ष्यते । किं च नहि सर्वत्र निन्दार्थवादाविषयेष्वनिष्ठत्वावेदकः प्रतिषेधोऽस्ति । न च निन्दया कल्प्यः । विहितेषु निषेधस्यानिष्ठसाधनतावेदकस्यासंभवात् । नहि 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । यथाऽतिथये प्रहृताय शून्यायाऽऽवसथायाऽऽहार्यं हरन्ति । तादृगेव तत्' इत्यादीनां निन्दार्थवादानां कल्पिता अनिष्ठसाधनत्वावेदकाः प्रतिषेधाः सन्ति, विहितेषु विद्यमाना वा कथमनिष्ठसाधनतामावेदयन्ति, येन निन्दार्थवादानामेकवाक्यता स्यात् ।

तदुक्तं भट्टाचार्यैः—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।

विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत्' ॥ इति ।

तादृशज्ञैवानर्थत्वं विज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मान्निन्दार्थवादा नान्तर्भवन्ति विध्येकवाक्यत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—

निन्दा प्रशंसा ।

या निन्दा निन्दकं वाक्यं सा प्रशंसैव प्राशस्त्यसमर्पणपरैव । विधिषु प्रतिषेधेषु वा यत्किञ्चिन्निन्दया प्रवर्तते वाक्यं तत्सर्वं विधेये धर्मे प्रवृत्ते निवृत्ते वा प्राशस्त्यपरमेव । तथोक्तं शबरस्वामिभिः 'नहि निन्दा निन्द्यान्निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तर्हि विधेयं स्तोतुम्' इति । तस्मात् 'न पृथिव्यां नान्तरिक्षे' इत्याद्यर्थवादानां सिद्धं 'हिरण्यं निधाय चेतव्यः' इत्यादिब्राह्मणैकवाक्यत्वम् ।

इदानीं केषांचिद्वाक्यानामर्थवादत्वेन व्यवहृतानां स्वार्थैकनिष्ठतया विधेयकर्तृविशेषसमर्पकत्वेन व्यापकं तच्छेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

परकृतिः पुराकल्पश्च ।

प्रशंसैत्यनुवर्तते । परकृतिपुराकल्पौ प्रशंसैव न विधायकौ कर्तृविशेषस्य । तद्यथा 'अत्रिरददादौर्वाय' 'जमदग्निः पुष्टिकामः' एवमादयः । एकेन परेणान्येन तद्गोत्रोद्भवेन कर्त्रा कृतं कर्म परकृतिस्तत्प्रतिपादकानां विशिष्टानां वाक्यानां परकृतीनां, तथा 'अङ्गिरसो वै सत्रमासत' इतिप्रभृतीनामनेककर्तृकाणां पुराकल्पानां न तत्तद्गोत्रजकर्तृत्वविधायकत्वं किं तु एतौ प्रशंसैव प्रशंसापरावेव । अत्र केचित्सकर्तृकमात्रं परकृतिम् 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्' इति, पुराकल्पं च कथनमात्रमाहुः । तत्र ये पुराकल्पा एव सन्ति न तत्र विधिः श्रूयते । तेषु ब्राह्मणैकवाक्यत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पुराकल्पोऽपि प्रशंसा । तस्मात्तदेकवाक्यत्वाय विधिः कल्पनीयस्तेनैकवाक्यतेति परिहारः । चकारेण 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम्' इत्यादीनां यदग्नीषोमीयादिविधिकल्पकत्वं तच्छेषत्वं प्रदर्शयति । अस्मिन्पक्षे परकृतेः प्रकारान्तरत्वेन पृथग्ग्रहणं युक्तम् । पुराकल्पग्रहणमप्रयोजकं विधिकल्पकानां नानारूपाणामर्थवादानां चैतेनैव चकारेण ग्रहणं स्यादिति । तथाऽपि नानानामभिर्व्यवाह्रियमाणानां पृथक्त्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वेन सप्रयोजनतेति व्यख्येयम् । केचित्तच्छेदोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः

पुराकल्पश्चेत्येव सूत्रं व्याचक्षते । शेषस्य विभागोऽर्थवादादिः । तत्त्वर्थवादादीनां परस्पराव्यावृत्तत्वेन विभागः कथं स्यान्निन्दाप्रशंसे अर्थवादविशेषौ भवेयातां यथाकथं चित्तथाऽपि परकृतिपुराकल्पौ न निन्दाप्रशंसयोर्व्याप्तौ तौ विशेषाविति तद्व्याख्यानं पदार्थमात्रमाचष्टे न सप्रयोजनत्वमिति ।

क्रमप्राप्तं मन्त्राणां प्रामाण्यं वक्तुं स्वरूपमाह—

अतोऽन्ये मन्त्राः ।

विधायकाद्ब्राह्मणात्सार्थवादादन्ये वेदावयवाश्च मन्त्राः सन्तस्तच्छेष इति पूर्वतनमनुवर्तनीयं प्रामाण्याय । प्रमाणस्य शेषः प्रमाणमेव । ‘वसन्ताय कपिञ्जलनालभते’ इत्यस्य मन्त्रवद्दशायां ब्राह्मणान्यत्वेऽपि विधिदशायां विधायकत्वेऽपि न दोषः । मीमांसकैः शक्तिद्वयाङ्गीकारात् । ते च वैतानिकावैतानिकसाधारण्येनैव लक्षिता विविधा एव । ‘मन्त्रं मे गोपाय’ ‘ऋचो यजूंषि सामानि’ इति श्रुतेः । निगदस्यान्तर्भावोऽप्युक्त एव जैमिनिना । एवं च मन्त्राणामपि विधिशेषत्वाद्देवैर्विधीयत इत्युक्तं तत्समर्थितमेव । तत्र कथं विधिशेषत्वमिति द्वाराकाङ्क्षायां यज्ञकर्मार्था इत्यनेन द्वारं वक्ष्यते ।

मन्त्रवत्प्रयोगकाले प्रयुज्यमानत्वेन मन्त्रत्वाशङ्कयामाह—

लौकिकाः प्रयुज्यमाना अमन्त्राः ।

स्वाध्यायाध्ययनविधिना नाध्यापिताः ।

यथा पुत्रस्य नामधेयं दुन्दुभिशब्दश्च ।

नामैव नामधेयं, दुन्दुभिशब्दो दृष्टान्तः । चकार इवार्थे । दुन्दुभिशब्देन स्तोत्रमुपाकरोतीति । यथाऽव्यक्तशब्दस्य कर्माङ्गत्वेन विहितस्यापि न मन्त्रत्वमेवमर्थवतोऽपि पूर्वोक्ताद्धेतोर्न मन्त्रत्वमित्यर्थः ।

वेदैकदेशस्य ब्राह्मणस्य कर्मणि प्रामाण्यमभिधाय वेदैकदेशस्य मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं वक्तुं मन्त्राणां ब्राह्मणविहितव्यंशभावनाङ्गत्वं व्याचष्टे—

यज्ञकर्मार्था मन्त्राः ।

यज्ञशब्देनोपलक्षितानि विधेयानि कर्माणि, तान्येव लक्षितानि विधिलक्षणानि कर्माणीत्यनेन, तथा च पौनरुक्त्यम् । तस्मादेवं व्याख्येयं यज्ञशब्देन सर्वाणि विधेयानि कर्माणि गृह्यन्ते । तेषां कर्म क्रियोत्पत्तिरिति यावत् । तत्कर्मार्थो येषां ते तथा । विधिना प्रमितमात्रं न हि श्रेयःसाधनं ब्रह्मवत्, किंत्वनुष्ठितं च । अतो यज्ञानुष्ठानं प्रयोजनमेषाम् । ननु वेदैर्विधीयत इत्यनेन विधिमन्त्रात्मकवेदस्य प्रामाण्यमुक्तम्, अतोऽनुष्ठानं प्रतिपाद्यं येषां ते तथा, अर्थप्रतिपादनेन प्रामाण्यं भविष्यतीति चेत्, न । विधिभिरेवानुष्ठानमपि बोधितं कर्मणि कर्तव्यत्वावेदनेन प्रमाणत्वात् । तस्मा-

द्विहितैः कर्मभिरुत्पत्तिरेवापेक्षिता । सा मन्त्रैर्जन्यत्वेन प्रयोजनमित्येव युक्तम् । मन्त्राणां विहितानुवादिनामेवात्पादकत्वात् । यज्ञस्योत्पादकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वेनाङ्गतोक्ता भवति । तथोच्चारणमात्रेण नाङ्गता । दृष्टार्थाध्ययनविधिबलान्मन्त्राणामर्थावबोधपर्य- वसायिताऽवगता । मन्त्रा हि दृष्टार्थाध्ययनविधियध्यापिताः किमस्माभिः पुरुषसमीहितं दृष्टं जन्यमित्याकाङ्क्षमाणा अध्ययनविधिना यच्छक्यते दृष्टं येन जनयितुं तेन तज्जन्य- मिति चानुज्ञाता मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनमात्रमेवास्माकं जन्यत्वेन शक्यं तज्जन्यम- स्माभिः । तच्च कथं दृष्टद्वारा पुरुषसमीहितसाधनं स्यादित्याकाङ्क्षमाणास्तिष्ठन्ति । तत्र जपस्तोत्रशस्त्रकर्मणि चाथ प्रतिपादनरूपाणि विहितानि । तत्र ये समर्था जपस्तोत्रश- स्त्रमन्त्रास्तदुत्पादनमात्रेणाङ्गत्वं गताः सप्रयोजनाः सन्तो निराकाङ्क्षा जायन्ते । अन्ये मन्त्रास्तु स्वार्थावबोधकत्वमात्रेण न निराकाङ्क्षाः । स्वार्थावबोधनस्य विधिना समीहित- साधनत्वेनाविधानात् । एवं च कथमङ्गिनामुपकारो दृष्टोऽस्माभिः कर्तव्य इति साकाङ्क्षा- स्तिष्ठन्ति । तत्राङ्गिनः स्वोत्पत्तये स्मृतिमपेक्षन्ते । न ह्यननुसंहिताः पुरुषेणानुष्ठातुं शक्य- न्ते । तदनुसंधानं यद्यपि विधिवाक्यैर्भवेत्तथाऽपि तेषां कर्तव्यताप्रमाजनेनेनोपसीणत्वा- न्मन्त्राणामानर्थक्योदृष्टार्थत्वापत्तेश्च मन्त्रेभ्यः स्वाङ्गत्वेन विहितेभ्य एव स्वस्मृतिं लब्ध्वा निराकाङ्क्षा भवन्ति । मन्त्रा अपि स्मृतिद्वाराऽङ्गतां गता निराकाङ्क्षा जायन्ते । येषां त्वङ्गत्वावेदको विधिर्नास्ति तेऽपि लिङ्गेन विधिं कल्पयित्वा स्वार्थानुष्ठानाङ्गतां प्रतिपद्यन्ते विधिविनियुक्तमन्त्राण्येनैकरूप्याय । तत एवाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वेनैक- रूप्यं स्यात् । कचिदृष्टार्थता लौकिकेषु मन्त्रेषु चादृष्टार्थतेति वैषम्यं स्यात् । ननु जपतेरुच्चारणमात्रं वाच्यं, न तस्य स्वार्थप्रकाशकत्वेन तत्प्रत्यङ्गत्वं स्वार्थप्रकाशन- स्यादिति विधानात् । तदर्थं स्मृतेरपि कर्माङ्गताया अनपेक्षणाच्चेति चेत् । उच्यते—अध्ययन- विधिरदृष्टार्थतालाभाय जपतीत्यस्यैव विधेरर्थप्रकाशनमर्थाद्विधेयं यथा मन्त्रेणेदं कार्यमि- त्यत्र मन्त्रोच्चारणमर्थाद्विधीयते । जपतेश्चार्थानुसंधानेनोच्चारणमप्यभिधेयं मन्त्रोच्चारण- लक्षणजपेनादृष्टं भावयेन्मन्त्रार्थप्रकाशनद्वारेति विधौ पर्यवसन्नेऽर्थप्रकाशनभावनाऽपि विधेयेति दृष्टद्वारेणैव यज्ञकर्मार्थता नोच्चारणमात्रेणापूर्वोत्पादकता किंतु स्वार्थप्रकाशन- द्वारा तेषां दृष्टार्थप्रकाशनमात्रद्वारोच्चारणात्सर्वसाधारणाददृष्टं कल्प्यत इत्यदृष्टार्थ- त्वाभिलाषो गौणो न तु दुन्दुभ्यादिशब्दस्य स्तोत्रोपाकरणत्ववन्मुख्यः । एवं स्तोत्र- शस्त्रमन्त्राणामपि स्तौतिशंसतिभ्यां देवतागुणकीर्तनवाचिभ्यां विहितस्तोत्रशस्त्ररूपक- र्मणोः संकीर्तनरूपयोजनकत्वादस्ति ह्येषामपि यज्ञकर्मार्थत्वम् । एवं प्रत्यगाशीर्मन्त्रकृतो- पस्थानाभिमन्त्रणानुमन्त्रणाभिमर्शनमन्त्राणामपि ज्ञेयमिदं स्पष्टयिष्यते याजमाने जपतु-

स्यता च । अप्रत्यगाशीर्भक्तृतोपस्थानादिमन्त्राणां तु यत्र प्रतिपादनमात्रं प्रधानं कर्मजन्यं तत्रापि जपतुस्यता यत्र स्वप्रतिपाद्यं प्रविगुणकर्म तत्रोपस्थानादिनाऽर्थप्रकाशनरूपेणार्थं संस्क्रुयादिति वाक्यार्थं संस्कार्यं त्वदृष्टः संस्कारो मन्त्रेणार्थप्रतिपादनेन जायते । याज्यादिमन्त्रैर्वैषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवताद्रव्ययोः स्मृतिर्दृष्टमेव प्रयो-जनम् । द्रव्यदेवतादियज्ञार्थानां सिद्धानामपि श्रेयःसाधनतया धर्मत्वेन साध्यत्वादस्ति तेषामपि यज्ञकर्मत्वमिति सर्वे मन्त्रा यज्ञाङ्गं यज्ञकर्मांशं इति सिद्धम् । न त्वङ्गत्वं प्रामाण्यद्वारेति किमुक्तम् । न हि त्रीहीणामङ्गत्वेऽपि प्रामाण्यमस्ति । सत्यम् । न हि मन्त्राणां शब्दविधया प्रामाण्यं, तथाऽपि नियमविधिरयं मन्त्रा एव यज्ञकर्मांशं इति । अत एव बौधायनाचार्यः—‘मन्त्रैरेव स्मृतमनुष्ठितं श्रेयःसाधनम्’ इति । येषां च मन्त्रा न सन्त्येव तेषां स्मृतिस्तु विधायकेभ्य एव । न हि वैदिककर्म प्रकारान्तरेणानुसंधातुं शक्यम् । ततो गत्यन्तरामावाद्धिधायकेष्वेव स्मारकत्वं करुणीयम् । यथा ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’ इत्यादिमन्त्रेष्वगत्या विधायकताऽपि करुण्यते मीमांस-कैरेवं विधायकेषु मन्त्रशक्तिः कल्पिता । न च तेऽपि मन्त्रा इति वाच्यम् । तूष्णीं चतुर्थमित्यादौ मन्त्रवर्जितकर्मविधानाज्ज्ञायते विधिस्मारितेषु न मन्त्रस्मारितत्वमस्तीति । अन्यथा किमपि तूष्णीकं कर्म न स्यात् । एवं पालनलक्षणकर्मसु विधिरेव स्मारकः । स्मार्तेष्वपि तूष्णीकेषु तथैव ।

अत्र संग्रहश्लोकाः—

कर्मप्रयत्नो धात्वर्थैरनुरक्तो विधीयते ।

धातुप्रकृतिकैर्वाच्या प्रेत्ययैस्तु विधायकैः ॥ १ ॥

तदङ्गं देवता द्रव्यं यज्ञाविष्टं च कर्म यत् ।

सैव श्र्यंशा भावनोक्ता क्रिया सैवोच्यते बुधैः ॥ २ ॥

प्रयत्नस्याभिधा नास्ति स्वरूपेणैव कुत्रचित् ।

अनुरञ्जकधात्वर्थभेदाद्भेदोऽवगम्यते ॥ ३ ॥

धात्वर्थैक्येऽपि भेदोऽस्ति ह्यभ्यासाद्यैस्तु पञ्चभिः ।

तत्कर्म द्विविधं प्रोक्तमर्थज्ञानमथेतरत् ॥ ४ ॥

अर्थज्ञानं द्विधैकं तु गुणो यो देवतार्थयोः ।

संस्कारकं तु तन्मन्त्राः संस्कारार्था इतीरिताः ॥ ५ ॥

दृष्टसंस्कारका याज्यानुवाक्या अथ हौत्रके ।

उच्यमाना अदृष्टस्य संस्कारस्याङ्गतां गताः ॥ ६ ॥

अर्थज्ञानं द्वितीयं न जन्यते येन संस्कृतिः ।

प्रधानभूतं तत्तस्य मन्त्राश्चापूर्वसाधनम् ॥ ७ ॥

जपः स्तोत्रं तथा शस्त्रमपूर्वार्थं प्रचक्षते ।
 तद्द्वारैव च तन्मन्त्रा दृष्टार्था अप्यपूर्वगाः ॥ ८ ॥
 प्रधानगुणभूतस्य ज्ञानरूपस्य कर्मणः ।
 उत्पादकास्तु ये मन्त्रा अकर्मकरणाः स्मृताः ॥ ९ ॥
 ज्ञानं सर्वं हि मन्त्राणां व्यापारोऽर्थात्प्रजायते ।
 विहितज्ञानजनका व्यापारान्तरवर्जिताः ॥ १० ॥
 व्यापारवैद्धि करणमकर्मकरणास्ततः ।
 अर्थज्ञानात्पृथग्यत्तु कर्म नानाविधं द्विधा ॥ ११ ॥
 गुणप्रधानभेदेन पूर्ववत्तस्य लक्षणम् ।
 तन्मन्त्राः कर्मकरणा ज्ञानव्यापारवत्तथा ॥ १२ ॥
 एवं सूत्रकृता संज्ञाः कृताः स्वव्यवहारगाः ।
 एताभिर्व्यवहर्तव्यं कर्मतन्मन्त्रयोरपि ॥ १३ ॥

ननु वेदैर्विधीयन्ते मन्त्रब्राह्मणात्मकैरिति मन्त्राणां विधायकैकवाक्यत्वेन प्रामाण्य-
 मुपक्षिप्तं तत्समर्थनीयम् । अत एवाऽऽपस्तम्बाचार्यः—‘मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणे’
 इति । न चाङ्गत्वे दृष्टद्वारा सिद्धेऽपि त्रीहीणामिव प्रामाण्यं सिध्यति ।

उक्तं च—‘प्रयोगवचनो मन्त्रैः सह प्रामाण्यमृच्छति’ इति ।

प्रयोगवचनः प्रयोगविधिर्मन्त्रैः सह प्रामाण्यं लभत इत्यर्थः । एवं चाङ्गत्वे सिद्धे
 प्रामाण्ये किमायातमिति चेदुच्यते—

दृष्टद्वारा स्थितेऽङ्गत्वे मन्त्राणां वाक्यभावनः ।
 स्मृत्युत्पादेन वाक्यार्थो मन्त्रैर्नैव प्रभाव्यते ॥
 तथाऽपि विहिता मन्त्राः स्मृत्यैवाङ्गत्वमागताः ।
 नतूच्चारणमात्रेणेत्येवमर्थनियामकाः ॥
 पदार्थविधया तस्मात्प्रामाण्यमपि लेभिरे ।
 अङ्गत्वं विधिना ह्येषां प्रयोगविधिरूपिणौ ॥
 विहितानां पदार्थत्वात्स्वसामर्थ्यान्नियन्तृता ।
 तथा च नियमज्ञानमन्यतो लभ्यमाप्यते ॥

मन्त्रा हि वाक्यरूपा अपि विहितार्थानुसंधानजननसमर्था न स्वार्थे शब्दविधया
 प्रमाणम् । तथाऽपि स्तुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यादौ विहिता अवि-
 शेषेणापि नियमप्रमामुत्पादयन्त एव स्तुवेणैव द्रवद्रव्यं हस्तेन कठिनं पुरोडाशादि
 स्वधितिना च मांसमवदेयमिति स्वसामर्थ्येनैव स्तुवादयोऽपि प्रयोगविधेः सहकारिणोऽ-

ङ्गरूपत्वेनावार्यरूपा अपि प्रमाणमित्युच्यन्ते । एवं विनियोगविहितपदार्थतयाऽर्थ-
सामर्थ्येन स्मृतिजनकत्वेनैवोङ्गं नोच्चारणमात्रेणेति नियमप्रामुत्यादयन्तो हि प्रयोग-
विधिविहितपदार्थविधयैव प्रयोगविधिसहकारिणो भवन्त्येव प्रमाणम् । ननु पदार्था
अपि प्रमाणं भवन्तु कुत्र प्रमाणेऽन्तर्भवित्यन्तीति चेत् । वाक्य एवेति ब्रूमः । उक्तं
चामियुक्तैः—नन्वङ्गत्वेऽपि प्रयोजनमात्रं लभ्यते न प्रामाण्यम् । नैष दोषः । पदा-
र्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमादित्युक्त्वा वार्तिकाचार्यवचनेनापि दृढी कुर्वन्ति
पार्थसारथिमिश्राः । उक्तं हि ' पदार्थास्तन्मतिर्वा स्यात् ' इति । एवं वार्तिकसंमति-
मुक्त्वोपसंहरन्ति । तेन मन्त्रा विशिष्टमर्थं बोधयन्तः प्रधानवाक्यार्थे प्रमाणम् । तेन
मन्त्राणामपि प्रयोजनत्वात्प्रामाण्यमस्तीत्येतावत्सिद्धमिति । वार्तिके तु पदसमुदायस्य
स्वार्थे प्रामाण्यमुक्त्वा—

‘ पदार्थास्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थावगमोऽपि वा ’ इत्युक्तम् ।

वाक्यं पदान्यर्था वा विशिष्टसंसर्गं बोधयन्तः प्रमाणम् । तन्मतिः पदार्थज्ञानं वा
वाक्यार्थज्ञानं जनयन्तीति प्रामाण्यम् । वाक्यार्थज्ञानं वा प्रवर्तकत्वान्निवर्तकत्वाद्वा
प्रमाणमिति वार्तिकार्थः । शब्दमूलं ह्येषां प्रामाण्यमिति शब्द एवान्तर्भाव इति भावः ।

मन्त्राः कर्माङ्गं सन्तोऽपूर्वार्थसंसर्गनियामकतया प्रमाणमित्युक्तम् । तत्र ये
विहितं कर्म स्वस्थानस्थिता न जनयन्ति विधेरभावात्, नापि लिङ्गेन विहितं प्राप्नुवन्ति
तेषामङ्गत्वाभावेऽप्रामाण्यं च स्यादित्यत आह—

रूपविप्रतिषेधाऽलौकिकेषु ।

रूपं यत्र पठितास्तदङ्गत्वं तद्द्वारा च प्रामाण्यं मन्त्राणां रूपं, तस्य रूपस्य
विरोधो हानिर्निष्प्रयोजनत्वादप्रमाणत्वाच्च वेदानन्तर्गतितरवेदत्वापत्तिरिति यावत् ।
तस्मान्मुख्यवेदान्निर्गता अगत्या लौकिकेषु स्मार्तकर्मविशेषेषु कर्मार्था इत्युत्कृष्य पद-
मनुवर्तनीयम् । तत्रामुख्यवेदान्तर्गत्या सप्रयोजनतां प्रामाण्यं च लभन्ते विहितकर्मार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

उदाहरति—

* यथा गृह्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तमिमां खनाम्योर्ध्वं बह
वपां जातवेदः पितृभ्य इति ।

त्रयो मन्त्राः प्रतीकेन गृहीताः । एतेषु प्रथमतृतीययोर्वधूहस्तग्रहणे त्ववैतानिके
सामर्थ्यात्तद्विवाहे प्रथमस्य गोवपाहोमे चाष्टकासु तृतीयस्य विनियोगः स्वेनैव करि-

* केवलसूत्रपुस्तकेषु यथेतिपदं विद्यते ।

प्यते । मध्यमस्य त्वापस्तम्बेन ' इमां खनाभ्योषार्धिं वीरुधं बलवर्त्तमाम् । यैया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ' । इति पत्न्योर्मध्ये पत्युरेकस्यामनुरागेऽन्यतरस्यामसति पाँठारुयवीरुधं हस्ते बद्ध्वाऽनुरागो भवतीति तस्याः पूर्वद्युः खनने मन्त्रो विनियुक्तः ।

ननु स्वस्थान एव किमपि विहितं कर्म लक्षयन्तु लक्षणा सर्वत्र सुलभेति मविष्यत्यङ्गत्वम् । सन्ति च तूष्णीकानि कानिचित्कर्माणि सापेक्षाणि । न वाऽभिधासंभवे लौकिककर्मसु सति लक्षणा न युक्ता । लक्षणयाऽपि स्वस्थाने निवेशो दृश्यते । यथा गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इत्युपक्रम्यैकयोपतिष्ठन्त इति निवेशनः संगमनो वसूनामिति मन्त्रमिन्द्रप्रकाशकं गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते । न चायं प्रत्यगाशीर्मन्त्रो येन गार्हपत्यात्प्रत्यगाशिषमेवार्थयत इति स्यात् । किं त्विन्द्रप्रकाशक एव । गार्हपत्यस्यासंस्कार्यत्वेऽपि गार्हपत्योपस्थानेन गार्हपत्यप्रकाशनरूपेणापूर्वं भावयेदित्यर्थावगमे सति गार्हपत्यप्रकाशनं योगेन लक्षणया च क्रियत एवं किमपि तूष्णीकं कर्म कयाऽपि वृत्त्या प्रकाशयन्तु नोत्कर्षो युक्त इत्यत आह—

यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्तो यथारूपमितरे ।

ब्राह्मणमुपदेशलक्षणविनियोजकश्रुतिसहितो मन्त्रविनियोजकविधिः । तद्येषां मन्त्राणामस्ति ते ब्राह्मणवन्तः । तेऽभिधामलभमाना यथोपदिष्टाः श्रुत्या यदर्थत्वेनोपदिष्टास्तमर्थमनुल्लङ्घ्यैव कयाऽपि वृत्त्या यज्ञकर्मार्याः । न हि गौणी वृत्तिरभिधया समानबला यत एव गौणी । तस्माद्यत्राभिधा प्रमाणान्तरेण बाधिता तत्र दृष्टार्थत्वलाभाय गौण्याश्रीयते नान्यथा । उक्तं च पार्थसारथिमिश्रैः—

‘ गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तराद्विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाऽऽविरस्ति तत् ॥

तादर्थ्यं च स्वतो मुख्ये गौणेऽर्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति ’ ॥ इति ।

अथासति बाधे तु मुख्यैव कर्मार्या इत्याह—यथारूपमितरे । इतरे विधिनाऽबाधिताभिधानशक्तयः । ते यथाभिधाशक्ति यज्ञकर्मार्या नतु गौण्या योगेन वा सर्वयज्ञकर्मार्याः । अभिधया न समानं व्यापारान्तरमस्तीति न सर्वकर्मार्या इत्यर्थः । कुतः सर्वकर्मार्यत्वेन प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते—यज्ञकर्मार्या मन्त्रा इत्युक्तं, तत्र च वाक्यप्रकरणस्थानैः साङ्गकर्मार्यताऽवगम्यते । तत्र रूपमभिधार्यं

नियामकं न भवेत् । तदा कयाऽपि वृत्त्या वाक्याद्यवगतसर्वकर्मार्थताऽपि स्यात् । तस्माद्वाक्यादिभिर्निर्यदर्थत्वमवगम्यते तन्मध्ये प्रधानमङ्गं वाऽभिधयैव प्रतिपादयन्तीति वाक्यादिप्रमाणानां दुर्बलानां संकोचो भवतीति सप्रयोजनं सूत्रम् । तथा चेतरे बाधके-
तरप्रमाणविनियुक्ता इति पर्यवसानम् ।

ननु यत्र वाक्यादिप्रमाणं सामान्येन विधायकं नास्ति तेषां लिङ्गेनापि नानाकर्म-
र्थता स्यात्तत्राऽऽह—

शेषस्य विनिधानम् ।

शेषोल्लिङ्गव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरेण न कर्मविशेषार्थत्वेन नियमिताः । लिङ्गं च तदाऽनेककर्मानुष्ठानगामि कर्माणि मन्त्रान्त एव रुद्धानि । तत्र न समुच्चयः प्रमाणान्तरसहकृतलिङ्गविनियुक्तैः केवललिङ्गविनियुक्तानां समानवत्त्वाभावात् । अत एव न विकल्पोऽपि । तेषां कर्मविशेषे मन्त्रसाकाङ्क्षे विशेषेण निधानं विनियोगः । उच्यत इति शेषः । योग्यताप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञामात्रसिद्धम् ।

ऋक्सामानां शेषाणां समवेतार्थप्रकाशकत्वाभावाल्लिङ्गेन विनियोगाभावमाश-
ङ्क्याऽऽह—

पारिप्लवार्था दाशतय्यः ।

दश मण्डलानि यस्या ऋग्वेदसंहितायाः सा दशतयी तत्रत्या ऋचो दाशतय्यः । ताभिर्देवतागुणशंसनरूपे पारिप्लवे शस्त्रे शंसितव्ये तत्पूरणार्था देवतागुणशंसनलिङ्गेन हौत्रसमाख्यया पारिप्लवसमाख्यया च तदर्थः परितः प्लवमाना अन्यत्र विनियोगा-
भावात् । क्रमरहितर्चां शंसनं हि पारिप्लवे क्रियतेऽतस्तदपि मन्त्रान्तरसापेक्षमेव । अत उभयाकाङ्क्षया यज्ञार्था इत्यर्थः ।

इदानीं साम्नां विकृतिगामित्वं पूर्वेणाविनियुक्तानामाह—

उत्तरयोः पवमानयोः स्तोमाभ्यासे सामानि ।

स्तोमानां सामाधारभूतर्क्समुदायानामभ्यासे विवृद्धौ सत्यां न विनियुक्तानां साम्नाम-
भ्यासः कार्यः, किंतु यान्यन्यत्र न विनियुक्तानि तानि साकाङ्क्षाणि तैरेव विवृद्धिः
कार्या । यथा विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु श्रूयते—‘ एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजये-
त् ’ इति । तत्र त्रिवृत्स्तोमानि पञ्चदशस्तोमानि सप्तदशस्तोमान्येकविंशस्तोमानि
चैकविंशस्तोमान्येव ? कार्याणि । तत्र सर्वस्तोत्रेष्वविनियुक्तसाम्नां पूरणायर्गामे प्राप्ते
पवमानयोरित्युक्तम् । अयमभिप्रायः—पवमानव्यतिरिक्तेषु स्तोत्रेषु नापूर्वसामागमः ।

तत्रर्गागम एव न्यायः । कुतः, त्रीणि वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्चेति, तथाऽत एतेष्वेवाऽऽवपन्त्येतेष्वैवैर्द्वैपन्तीति च्छन्दसामाधारभूता ऋच एवावगम्यन्ते । पवमानेषु च्छन्दस्त्रित्वाभावाच्चर्गागमः किं तु साम्नामेव । उत्तरयोरिति किमर्थम् । उच्यते - बहिष्पवमाने सामागमप्रतिषेधात् । एवं हि श्रूयते—एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायत्रीभिस्तेनात्रापि चर्गागम एव न तत्र सामागम इत्यत उक्तमुत्तरयोरिति । अत्रापि देवतागुणसंकीर्तनलिङ्गेनौद्गात्रसमाख्यया च साकाङ्क्षत्वेन च विनियोग इत्यर्थः ।

एवमुक्तसामानां विनियोगमुक्त्वाऽवशिष्टानां विनियोगमाह—

तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुः ।

ऋक्सामवेदयोः शेषस्य विनियोगमुक्त्वा यजुर्वेदाथर्वणवेदयोः शेषस्य विनियोगो वाच्योऽतो यजुर्ग्रहणं यजुर्वेदाथर्वणवेदयोरुपलक्षणम् । तेन तयोर्यानि शेषभूतानि यजुष्यचो वा तानि सर्वाणि विनियुज्यन्ते । कुत्र, तूष्णीकेषु प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमाग्निहोत्रेषु । 'मासमाग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्याग्निहोत्रमपि प्रकृतिः । प्रकृतिसंबन्धीनि प्राकृतानि कर्माणि । तूष्णीकेषु विहितेष्वप्यविहिता मन्त्रा येषु तानि तूष्णीकानि मन्त्रसाकाङ्क्षाणि । विकृतिस्तु तूष्णीकाऽपि न मन्त्रसाकाङ्क्षा तस्या विनोपदेशं मन्त्रान्तरानाकाङ्क्षाणात् । तेषु प्राकृतेषु यजुर्गच्छति । यथारूपमेव सर्वे मन्त्रौ न सर्वत्र किंतु प्राकृतेष्वपि तत्तत्कर्म व्यवस्थिता एव भवन्ति । ननु यथारूपमितर इत्यनेन गतार्थमिति चेत् । सत्यम्, एवमेषां शेषत्वं श्रुत्या विनियोगाभावेन वाक्यादिसहकाराभावाच्चोपप्लवमानानाम् । तेन पारिप्लवे शंसनीयम् । यद्यपि सर्वा ऋचः सर्वाणि यजुषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं (वे) शंसतीति श्रुतौ सर्वमन्त्राणां विनियोगान्न कोऽपि शेषोऽस्ति तथाऽपि लिङ्गनैरपेक्ष्येणैव तत्र विनियोगाद्यथारूपमितर इति बाधितं स्यात्तत्परिहारार्थं यथकसामयोर्देवताद्रव्यगुणलिङ्गेन विशेषविनियोगः प्रदर्शित एवं प्रकृतिगतार्थप्रकाशनलक्षणसामर्थ्येन विशेषविनियोगार्थमिदं सूत्रम् । तत्रादृष्टार्थत्वमात्रेण सर्वसाधारणेषु विनियोगे सत्यपि कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाल्लिङ्गेन दृष्टार्थत्वसंभवात् । ऋक्सामानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वान्नात्र प्राप्तिरिति स्तोत्रशस्त्रयोरदृष्टार्थत्व-

१ ख. 'हृती त्रिष्टुप्चेत्यत्र द्वेवाऽऽवपन्त्यत एवो' । २ ग. च. 'वोद्वयन्ती' । ३ क. 'द्वयन्ती' । ४ क. ग. छ. 'च्छन्ति । य' । ५ क. ग. च. 'न्त्राः स' । ६ क. ग. च. 'पि च त' । ७ क. ग. च. छ. 'म् । यद्यपि मन्त्राणां न कोऽपि विशेषोऽस्ति तथाऽपि लिङ्गनैरपेक्ष्येणैव तत्र विनियोगाद्यथारूपमितर इति बाधितं स्यात्तत्परिहारार्थं यथकसामयोरेव' । ८ क. ग. च. छ. 'तौ द' । ९ क. ग. च. छ. एव ।

मात्रेण कृतार्थत्वात् । तथोत्कृष्टानां शेषभूतमन्त्राणां लिङ्गेन विकृतिगामित्वं च मा भूद्विरुक्तिदोषापत्तेरप्राप्तप्रकृतिगामित्वमेवेत्यपि प्रयोजनम् । प्रत्यक्षाणां हविरनुमन्त्र-
णमन्त्राणां च प्रकृतौ विप्रतिषेधाद्विकृतौ स्पष्टेन लिङ्गेन विनियोगः । एतेषां प्रकृतौ विरोधाभावात्प्रकृतावेवौत्सर्गिको विनियोगः सिद्धः । ते च मन्त्रा अच्छिद्रप्रपाठकादि-
पठिता अथर्वणि च विषाणे विधेमेतं ग्रन्थमित्यादयो यथायोग्यं प्रकृतिगामिनो ज्ञेयाः ।

एतदपवादमाह —

वेदः कर्मनामधेयेन श्रूयमाणस्तर्द्धः ।

अत्र प्रकरणेनासंबद्धानामपि शेषत्वेऽपि न प्रकृतिगामित्वमित्युक्तम् । सामान्यलि-
ङ्गस्य विशेषसंज्ञया नियमात् । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । मन्त्रा इति चानुवर्तते । वेदो
मन्त्राश्च ये कर्मनाम्ना श्रूयमाणास्ते तत्कर्माः ।

उदाहरति—

यथा वाजपेयो याज्याँपुरोनुवाक्याश्च ।

वाजमन्त्रं सुरा पेयं यस्मिन्कर्मणि तद्वाजपेयारूपं कर्म । तस्य नामधेयेन यस्मिन्वा-
जपेयो विधीयते स प्रश्नः काण्डो वा श्रूयमाणो वेदो वाजपेय इति याज्ञिकेषु प्रसिद्धः । स
वेदो वाजपेयः । न हि वेदो वाजपेयः किं तु वाजपेयार्थो वेदो वाजपेयः । प्रतिपाद्यप्रतिपाद-
कयोरभेदविवक्षया प्रतिपाद्यकर्मनामधेयं प्रतिपादके वेदेऽपि प्रयुज्यते । अयं यजुर्वे-
दोऽपि न प्रकृत्यर्थः किंतु विकृत्यर्थः । संज्ञयोत्सर्गस्य बाधात्, लिङ्गेन प्रकृतिवि-
रोधाच्च । तथेज्यतेऽनया सा याज्या ततः पूर्वं हविर्ग्रहणायानूच्यत आहूयते देवश्च यया
साऽनुवाक्या । ‘हूयति वै पुरोनुवाक्यया प्रयच्छांत याज्यया’ इति श्रुतेः । तथाच
सकलयागलक्षणकर्मसंबन्धेन श्रूयमाणा योगेन सकलयागार्था न तु प्रकृतिमात्रार्थाः
सर्वयाज्यानां प्रकृतिषु विप्रतिषेधात् । एवं यत्र प्रकरणे श्रूयते मन्त्रोऽसंबद्धस्तत
उद्धृतः शेषात्तद्विनियोगे यज्ञकर्माः मन्त्रा इति सकलवेदप्रामाण्यं सिद्धम् ।

एवं च मन्त्रब्राह्मणयोरित्यादिना प्रमाणस्वरूपं सप्रपञ्चं निरूप्य प्रमाणविशेष-
संबन्धोपाधिभिः प्रमेयगतान्सकलकर्मसाधारणधर्मान्व्याचष्टे—

उपांशु यजुर्वेदेन क्रियते ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽध्वर्यवमिति यावत् । तद्यजुर्वेदविहित-
मुपांशु क्रियते कर्तव्यम् । करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांश्विति प्रातिशाख्यम् ।
मन्त्रोत्पत्तिर्यद्यपि वेदान्तरस्था तथाऽपि विनियोगविधेः प्राबल्यं प्रयोगकाले तस्याऽऽदौ

१ ख. 'भूतं म' । २ ख. छ. विध्येतं । ३ क. ग. च. 'माणास्त' । ४ क. ग. ड. च.
'दर्थाः । अ' । ५ क. ख. ग. घ. ङ. च. 'ज्यानु ।

बुद्धिस्थत्वात्पश्चान्मन्त्रपाठस्य यथा नैमित्तिकेऽग्निहोत्रहोमे सामवेदगतो मन्त्रोऽग्नेवे-
होत्रमिति तथाऽऽधाने रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमान इति मन्त्राणां सामवेद
उत्पन्नानामपि यजुर्वेदेन विनियोगादुपांशुत्वम् । उपांशुत्वं शब्दधर्म इति यजुर्वेदविहिते
कर्मण्यसंभवादङ्गावतारन्यायेन यजुर्वेदविहितकर्मांशेषु मन्त्रेषूपान्शुत्वं पर्यवस्यति ।
यथा सप्तदशारत्निर्वाजपेय इति सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयाङ्गे यूपे तद्वत् ।

न्यायेनापवादमाह—

अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्यः ।

एभ्योऽन्यत्रान्यकर्मस्वेव । न्यायमूलमिदं सूत्रं परसंप्रत्यायनार्थानामामन्त्रणानुज्ञादि-
वचनानामप्युपलक्षणम् । अग्निर्देवो होतेत्यादिः प्रवरः । संवदस्वेत्यादिः संवादः । आश्राव-
येत्याश्रावणम् । प्रत्याश्रावणस्यास्तु श्रौषडित्यस्यापि ग्रहणम् । प्रैषो यजेत्यादिः । अत्रा-
न्यत्र परप्रत्यायनार्थेभ्य इति लाघवेन वक्तव्येऽपि विविच्य प्रदर्शनं प्रवसति यजमाने प्रवर-
स्याग्ने हविर्निर्वप्यसांभोत्यस्योमुन्नेप्यामीत्येवमादीनामुच्चस्वरो यथा स्यात् । तथोपांशुया-
जेऽपि चाऽऽश्रावणस्य गां द्वाहपवित्रे रज्जुमित्यादिकस्यापरप्रत्ययनार्थस्याप्युच्चैर्यथा
स्यादिति प्रयोजनम् ।

उच्चैरितराभ्याम् ।

ऋग्वेदसामवेदाभ्यां यद्विधीयते तदुच्चैः क्रियते । एतदर्थवादस्तत्तत्सूत्र एव ज्ञेयः ।
अत्र निगदानां याजुर्वेदिकानामपि विनियोगविधेरऋग्वेदस्थत्वादुच्चैर्द्वमेव । ननु याजुर्वेदिके
होत्रे याजुर्वेदिक एव विनियोग इति चेत् । न । गुणविधिमन्त्रार्थमृग्वेदविधेरानुवादो
यजुर्वेदे । अत एवर्वेदविहितत्वेन होतृकर्तृकत्वाद्वैत्रमितिसमाख्या । गुणविधेरुत्पत्तिविधि-
प्रयोगादिविधीनां चर्वेदस्थत्वादुच्चैरेव स्वरः । एवं चाऽऽध्वर्व्यमपि श्रूयते तत्रग्वेदे, तदपि
गुणविधिरेव याजुर्वेदिक उत्पत्तिविधौ सतीति ज्ञेयम् । ब्रह्मत्वेऽपि स्वस्ववेदानुसारेण
स्वरो ज्ञेयो विशेषस्तु तत्तत्सूत्रेष्वेव ज्ञेयः । अथर्ववेदे वेदत्वेनोपाधिना ब्रह्मत्वं विना न
किञ्चिदपि विहितमस्ति, तस्मात्तत्र विवाद एव नास्ति । ब्रह्मत्वे तूपांशुत्वमेव ।
आथर्वणा वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु क्रियन्त इति वक्ष्यति । ततो ज्ञायत आथर्वण-
कर्मोपांश्वेवेति । दूरस्थस्य श्रवणयोग्यमुच्चैः ।

सर्वैरुपांशु ॥१॥ ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयात् ।

सर्वैर्वेदैर्विहितं तदुपांश्वेव प्रयोक्तव्यम् । तत्रावधिरग्नीषोमीयपशोः पूर्वभावीनि कर्माणि ।
तत ऊर्ध्वं यथोक्तमित्यर्थः । अत्रोच्चैः प्रयोग ऋग्वेदसामवेदाभ्यामेव प्रसिद्धोऽपोदि (हि)-

१ अ. 'मेवेहोत्र' । ट. 'मेवेह होत्र' । २ छ. ट. 'त्तिर्यूपो वाज' । ३ ट. 'पेये पथ्यते त' ।
४ छ. 'पे पथ्यते त' । ५ छ. ट. 'मीत्योमु' । ६ क. च. 'स्योन्ने' । ७ क. ग. च. 'दय पवा' ।
८ छ. ट. 'तो यो वेदि' ।

तव्यस्तत्रानुवृत्त्यैव लभ्यते सर्वैरिति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि वेदान्तरविहितस्य ब्रह्मत्व-
स्यापि नियमार्थमारम्भः सर्वैरिति । ननु तदपि सिध्यति तस्यापि ताम्यामेवोच्चैः
प्राप्तेः । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽग्नीषोमीयादूर्ध्वं यथोच्चैः प्रयोगो द्वाभ्यामेवमनुपा-
शुप्रयोगः कचिद्यजुर्वेदविहितस्याप्यस्तीति । ‘यान्प्राचीनमाग्रयणाङ्गहान्गृह्णीयात्ता-
नुपांशु’ इत्यनूद्य ‘यानूर्वास्तानुपविदमतः’ इति स्वेनानुक्तोऽपि ग्राह्य इति ।
एवं सामान्यप्रकरणाद्विशेषविधिविहितानां मन्त्राणां प्रसङ्ग इति तत्सदेवमन्तराऽनु-
च्यमित्याद्यपि तत्र तत्र ज्ञेयमिति । यत्र विशेषं न वदति तत्र स्वशास्त्रीयमेव ।
यत्रान्यथा तत्र विकल्प इति ।

एवं मन्त्रधर्मान्नियम्येदानीं यदुक्तं यज्ञकर्तार्या मन्त्रा इति, तत्रवर्त्तमानमन्त्रयोरेक-
मन्त्रत्वं स्पष्टमेव पादैरेकत्वज्ञानात्परिशेषाद्यजुषामपादबद्धानां क्रियापदहीनानां
वाऽध्याहारं विनाऽपि मन्त्रत्वमस्तीति स्वमतेन विशेषं दर्शयितुं सामान्येन मन्त्रविभाग-
निमित्तमाह—

यार्थदर्थोऽपवृज्यते स एकमन्त्रः ।

यावदित्यवयवं तृतीयार्थं । यावता यावत्प्रमाणकपदसमुदायेनार्थः पदार्थ एकत्वमु-
द्देश्यगतं न विवक्ष्यते, जात्यभिप्रायेण वा, यावता पदसमुदायेन पदसमुदायार्थोऽपवृज्यते
निराकाङ्क्षो भवति, अपवर्गः परिसमाप्तिर्निराकाङ्क्षता स पदसमुदाय एकमन्त्रः ।
अत्राऽऽकाङ्क्षा पुरुषनिष्ठैव यद्यपि तथाऽपि साऽऽरोप्यते पदेषु वा पदार्थेषु वा ।
तत्राऽऽचार्येणार्थोऽपवृज्यत इति वदताऽऽकाङ्क्षार्थ आरोपिता । तेनेषे त्वेति द्विपदे
मन्त्रे क्रियापदस्याभावाऽनिराकाङ्क्षाणि पदानि न भवन्ति तथाऽपि योग्यपदस्याऽऽम्ना-
नादर्थोऽध्याहियत इति निराकाङ्क्षताऽर्थस्यैवोक्ता भवति । तस्मान्न चिन्तनेऽन्यथा-
हारः । न्यायविदस्तु पदाध्याहारं मन्यन्ते । अत एवोक्तं जैमिनिना ‘अर्थैकत्वादेकं
वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्’ इति । यद्यपि शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैवाऽऽ-
पूर्यत इति न्यायस्तथाऽपि तादृगर्थ एवाऽऽदावसमाप्ताद्वाक्याद्बुद्धिस्थो भवतीति
सिद्धार्थस्मृत्या क्रियोत्पत्तिरिति न पदस्य प्रयोग इत्याचार्याभिप्रायः । अर्थो निरा-
काङ्क्षो भवति स एको मन्त्र इत्युक्ते स्योनं ते सदनमित्यमुमर्थमपेक्ष्य तास्मिन्सीदिति
निराकाङ्क्षो भवतीति मिलित्वैको मन्त्रः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं विवक्षितमेकत्वम् ।

ननु सर्वमन्त्रान्त इतिकरणं लिङ्गं वा यत्र विनियोजकं तत्रैव विनियोगः स्यान्ना-
न्यत्र समग्रमन्त्रप्रतिपादकनामधेयस्य प्रातिपदिकस्याभावादितिकरणेन च यावदुच्चरित-

* निराकाङ्क्षे पदे न भवत इति पठितुं युक्तम् ।

१ क. ज. झ. व. वताऽर्थो । २ ग. ट. ‘नत्तिल’ । ३ क. ख. ग. च. छ. ‘रणो लि’ ।
४ च. ‘यस्या’ । ५ ट. ‘तिस्वीधारस्या’ ।

स्यैव स्वरूपपरत्वेन तावानेव मन्त्रः स्यात् । न च निरपेक्षैकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणमा-
मर्थ्येन स्वस्वरूपप्रतिपादकं शब्दरूपं स्वप्रतिपाद्याविनाभूतं मन्त्रशेषं लक्षयेदिति
वाच्यम् । असमाप्तस्यैवेष त्वेत्याहेतिवद्यावदुच्चरितप्रतिपादितस्यैव योग्यपदार्थस्मारक-
त्वेनैकमन्त्रत्वेऽपि न किञ्चिदनुपपन्नमित्यत आह—

आदिप्रदिष्टा मन्त्रा भवन्ति ।

आदिर्मन्त्रस्याऽऽद्यैकदेशस्तेन प्रदिष्टाः प्रतिपादिता एकवाक्यरूपा मन्त्रा एव भवन्ति
प्रयुक्ता दृश्यन्ते न स्वरूपमात्रम् । कुतः । शब्दोच्चारणमात्रेणावयवत्वेन ज्ञानात्सम-
ग्रोपस्थितिः शीघ्रमेव भवति यावदर्थद्वारा योग्यपदान्तरार्थोपस्थितिर्भवति । तस्मात्पूर्व-
मेव समग्रमन्त्रविनियोगो भवति । नेयं सांप्रतिकी लक्षणाऽतोऽपि शीघ्रबोधिका । इषे
त्वेत्यत्र न मन्त्रपाठावसरे योग्यं पदान्तरं पठितं यदाकाङ्क्षानिवर्तकं तस्मात्पूर्वस्य च
न मन्त्रावयवत्वमवगतं, येन ब्राह्मणेऽवयव्युपस्थितिः स्यादिति यथोपदिष्टमिति न्यायेन
तावानेव गृहीतो मन्त्रस्तावानेवानुष्ठानयोग्यमर्थान्तरं लक्षयित्वा स्मारयतीति भावः ।
तदिदं भवन्तीत्यनेनोक्तमन्यत्राप्येकदेशेन नाम्ना सामानाधिकरण्येन समग्रमन्त्रप्रतिपा-
दकानां विशेषणानां प्रदर्शनादित्युक्तं भवति । तथा हि—इदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादावेकदेशस्य वैष्णव्येति तथर्चेति सामानाधिकरण्यं दृश्यते यदि
यावदुच्चरितपरत्वं स्यान्न स्यादेव सामानाधिकरण्यमिति । स्वस्वरूपपदार्थत्वमपि प्रसि-
द्धमित्यपि भवतीत्यनेनैवोक्तम् । आद्यैकदेशस्य स्वप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्ववत्स्वरूप-
प्रतिपादनपरत्वमपि प्रसिद्धमेवेति । तथा हि पाणिनिर्नियममाह—‘स्वं रूपं शब्द-
स्याशब्दसंज्ञा’ इति । तथा ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे महामाण्यकारैरप्युक्तं स्वरू-
पपदार्थत्वम् । तच्चेतिकरणेन वा प्रकारान्तरेणाभिव्यज्यते यत्रेतिकरणस्तत्र यथा ।
तथैव याज्याकाण्डे ‘त्वं नो अग्ने’ ‘स त्वं नो अग्ने’ इत्यत्रापि असमग्रमन्त्रपाठेऽ-
वयवत्वेनावयविप्रत्यभिज्ञा । एवं पूर्वोक्त एव त्वमग्ने अयासीत्यन्ते तथैवेति ।

उत्तरास्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यात् ।

उत्तरमन्त्रस्याऽऽदिप्रतीकेनोपलक्षितः (तं) पूर्वस्य मन्त्रस्याऽऽदिप्रदिष्टस्यान्तं समाप्तिं
जानीयात् । मध्येऽनेकमन्त्रत्वेन यत्र प्रतीतिर्जायते तत्र नानेकमन्त्रता, किं तु स एक
एवाध्ययनविधिवलादेकवाक्यतयैवैक एव ज्ञेयः । यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इत्युक्तत्वात् ।
अत्राऽऽद्यावयवैक एवावयवी बुद्धिस्थो भवति मन्त्रः । उत्तरप्रतीकेनोत्तरो विनियुक्तः ।
तयोर्विनियुक्तयोर्मध्येऽन्ये ये कचिन्मन्त्राः सन्ति तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा सुरूपव-
र्षवर्ण एहीतीडामाहियमाणां प्रतीक्षते । अत्रेमान्मद्रान्दुर्यानिनि मन्त्रलक्षणेन मन्त्रः समा-

प्यते। अनन्तरं यावदस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति विनियुक्तः। ततः पूर्वतनानामभ्येहि
मामनुव्रतेत्याद्यन्ते केषामविनियोगादानर्थक्यमेव स्यात्। नचाऽऽदिप्रतीकेनेति करणश्रुत्या
विनियुक्तस्याभ्येहीत्यादीनां लिङ्गेन कथमपि विनियुक्तानां विकल्पो भवति। श्रुतेः प्रबल-
त्वाल्लिङ्गस्य दुर्बलस्य बाध एवेति श्रुतिलिङ्गेत्यनेन जैमिनिसूत्रेणोक्तमेव। अतो मध्य-
स्थानामानर्थक्ये प्राप्त आदिप्रतीकेन समुदाय एव गृह्यत आनर्थक्यभयादित्युक्तमनेन
सूत्रेण। दृश्यते च सहकारिवशादादिप्रतीकमनेकेषामपि मन्त्राणाम्। यथा चतुर्भिरभिमा-
दत्ते चत्वारि छन्दांसि छन्दोभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिच्छन्दसाऽऽददे-
ऽङ्गरस्वदित्यन्तानां चतुर्णां ग्रहणम्। अतोऽत्रोत्तरप्रतीकात्पूर्वतनः समुदायो गृहीत
इति गम्यते। एवं च कचिन्मन्त्रसमुदायोऽपि विनियुज्यत इति करणश्रुत्या यथोप-
दिष्टं ब्राह्मणवन्त इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिबलादेकवाक्यतथैकमन्त्रत्वेन विनियोगो ज्ञेयः।

मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेत्।

मन्त्रस्यान्तः समाप्तिस्तथा कर्म संनिपातयेत्। मन्त्रो हि पदार्थप्रतिपाद-
कपदसमुदायस्तस्यान्तोऽन्तिमपदनाशरूपः। नाशारम्भेण संहान्तिमपदार्थज्ञानं तेन
वाक्यार्थस्मृतौ जन्यमानायामेव तथा सहैव कर्मरम्भे सति कर्मान्तेन संनिपातो
भवेत्। तथाऽऽरम्भणीयं कर्मैत्यर्थः। मन्त्रोच्चारणकर्मणो मन्त्रेण सहभावनि-
यमात्। वाक्यार्थस्मृतिलक्षणकर्मणोऽप्यनन्तरमेवोत्पत्तेरवश्यंभावात्तत्र नियमविधानं
नाकर्मकरणेषु किं तु कर्मकरणेषु। ते हि वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तस्तद्द्वारा तद-
तिरिक्तं कर्म जनयन्ति। तत्रानियमप्राप्तौ नियमो विधीयते कर्मकरणत्वनिर्वाहाय।
कथं, करणं हि यदा स्वव्यापारेण सहैव क्रियामुत्पादयेत्तदा साधकतमत्वेन प्रकृष्टो-
पकारजनकत्वेन करणं स्यान्नान्यथा। अन्यथा व्यापारात्पूर्वं विलम्बेन वा क्रियो-
त्पद्यते सा कथमनुत्पन्ने नष्टे वा व्यापारे तज्जन्या स्यात्। अतोऽत्र करणमन्त्राणां
दृष्टद्वाराऽङ्गत्वनिर्वाहायायं नियमोऽवगम्यते। अन्यथा वाक्यार्थस्मृतिव्यतिरिक्तक्रियां
प्रति दृष्टद्वाराऽङ्गता न स्यात्। ननु पदानि वाक्यं तस्मिन्पक्षे वाक्यार्थस्मृतिलक्षण-
कर्मोत्पत्तौ पदानि स्वव्यापारेण पदार्थप्रतिपादनेन वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तीति कथं
न वाक्यार्थस्मृतिलक्षणा क्रिया वाक्यकरण(णि)का भवेत्, कथं च ते मन्त्रा
अकर्मकरणाः।

उक्तं च—‘साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।

वर्णास्तथाऽपि नैतस्मिन्पर्यवस्थन्ति निष्फले ॥

१ च. 'न्ते तेषां'। २ ग. च. ठ. 'त्'। तच्चाऽऽदि°। ३ क. ग. च. ठ. श्रुतिः प्रबला
लिङ्ग°। ४ क. ग. च. ठ. 'णोर्मन्त्रे'। ५ क. ख. ग. च. ठ. हि पदार्थव्या°। ६ क. ग. च. ठ.
'रकज'। ख. छ. 'रकजनकज'। ७ क. ग. च. ठ. 'ज्ञानं स्या'। ८ ख. छ. 'स्यति नि'।

वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ' ॥

इति, तत्कथं न वाक्यार्थस्मृतिर्मन्त्रकरणिकेति चेत् । उच्यते—न पदानां वाक्यत्वेन मन्त्रतोच्यते सूत्रकारेण । पदानां प्रत्येकं व्यापारो यत्पदार्थप्रतिपादनं, तेन च पदार्थज्ञानम् । पूर्वपूर्वपदार्थज्ञानजनितसंस्कारसंघीचीनमन्तिमपदार्थज्ञानं वाक्यार्थ-ज्ञानं जनयति । तद्वस्तु तादृशं पदार्थज्ञानमेव व्यापार इति चेत् । न । ज्ञानानां सहोत्पत्तेरनङ्गीकारात् । अन्तिमपदार्थज्ञाने नष्टे वाक्यार्थज्ञानं जायते । अतो न तव्यापारस्तेन सह वाक्यार्थज्ञानानुत्पत्तेः । यस्य व्यापारेण सह यदुत्पद्यते ततस्य करणमिति सूत्रकृतमिष्टम् । यतोऽन्तिमपदार्थज्ञानादनन्तरं सर्वत्र वाक्यार्थज्ञाने सति मन्त्राणां कर्मकरणत्वाकर्मकरणत्वाभ्यां विभागेन व्यवहरन्ति ततो ज्ञायते वाक्यार्थ-ज्ञानं प्रति न मन्त्रस्य करणतेति । अत एवोच्यते—मन्त्रान्तरे(न्ते)न । सह जातवा-क्यार्थस्मृत्या स्थितिदशापन्नयैव व्यापारेण क्रियारम्भे कृते करणता नान्यथेत्यव-गम्यतेऽभिप्रायः ।

नन्वग्रये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यादौ होतुरनुवचनलक्षणमन्त्रैः कथं न प्रणयनक्रि-यायाः संनिपात इत्याशङ्क्याऽऽह—

क्रियमाणे हौत्राण्युच्यन्ते ।

मन्त्रान्तरेणाध्वर्युप्रयुक्तेन क्रियमाणे प्रारब्धे कर्मणि अथवा संस्क्रियमाणे द्रव्ये हौत्राण्यनुवचनानि । अनुवचनविवक्षया नपुंसकता । तेन शस्त्रमन्त्राणां तथा जपमन्त्रा-णामिवानुवचनविधिविहितानां हौत्रत्वेऽपि न क्रियमाणेऽनुवचनमित्युक्तम् । मन्त्रो-च्चारणानि क्रियन्ते । उच्यन्त इत्यस्य प्रत्ययार्थो विवक्षितः प्रकृतिः साधुत्वाय प्रयु-क्तेति कृतिमात्रं विवक्षितम् । अतो मन्त्रान्तरेणाऽऽरब्धा क्रिया कथमेनेन क्रियेत । अतो विधिवलात्क्रियमाणानुवादिमन्त्रालङ्घाच्च नैते करणमन्त्रा अतोऽन्तेन न कर्मसंनिपात इत्यभिप्रायः । अत एव प्रणीयमानायेत्यारब्धवापरिसमाप्तक्रियया संस्क्रियमाणाय सिद्धाय द्रव्यायानुब्रूहि प्रतिपादनं कुर्वन्ति प्रेषितोऽनुब्रूयादिति हौत्रे विधिः । प्रदेवं देव्येनि मन्त्रा अपि सिद्धाग्निप्रकाशका एव । अतो नैते करणमन्त्रा अपि तु प्रति-पादनेनोपयोक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य संस्कारका एवेति मत्वेकं क्रियमाण इति । अत्रापि मन्त्रैः प्रतिपादनमेव विधेयं न क्रियान्तरमित्यकर्मकरणा एव ।

एवं यज्ञकर्तार्या मन्त्रा इत्युक्ते यत्रोत्तरस्याऽऽदिना पूर्वेऽनेके मन्त्रा गृह्यन्ते तत्र

१ ट. 'रो यावत्प' । २ ट. 'समीचि' । ३ छ. ट. 'वानु' । ४ क. ग. ठ. रब्धा किं ।

५ क. ग. च. ठ. 'रब्धप' ।

समुच्चयोऽपि दृश्यते । तथाच नानाश्रुतिप्राप्तेषु लिङ्गेन वाऽनुज्ञातेषु किं सर्वत्र समुच्चयो विकल्पो वेति संदेह आह—

एकमन्त्राणि कर्माणि ।

एक एव मन्त्रोऽङ्गत्वेन करणं येषां तानि । अत्र हि प्रकाशनव्यतिरिक्ता क्रिया विवक्षिता न कर्ममात्रं, प्रकाशनार्थानां चाग्निमसूत्रे समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽत्र क्रियार्थप्रकाशनव्यतिरिक्तैव विवक्षिता । मन्त्रा अपि करणमन्त्रा एव संभवात् । तत्रैकेन मन्त्रेण क्रियोत्पत्तौ सत्यामितरेषामानर्थक्यं स्यादिति सर्वत्र विकल्प एव । नानाश्रुतीनां परस्परनैरपेक्षेणैव विनियोगात् । लिङ्गमपि प्रतिमन्त्रं निरपेक्षमेवाङ्गत्वमावेदयति । तस्मात्प्रत्येकमेव करणताऽतो वैयर्थ्यमयादृष्टदोषवृषितो विकल्पोऽपि गृह्यते । यत्र तु द्वाभ्यामादत्ते पञ्चभिराहवनीयमित्यादिकरणमन्त्रेषु संख्याश्रुत्या समुच्चयोऽवगतः सामर्थ्यं बाधते, श्रुतेः सामर्थ्याद्वलीयस्त्वात्, तत्र यथोपदिष्टन्यायेन कयाऽपि वृत्त्यैकमन्त्रता संनिपातकरणता च संपादनीया । अत एवाऽऽपस्तम्बाचार्यः—‘अपि च संख्यायुक्तानि’ इत्याह । संख्या प्रदर्शिता । तान्यपि कर्माण्येकमन्त्राण्येवेत्यर्थः । अकर्मकरणेषु तु समुच्चयोऽप्यनुज्ञातोऽपि(तः) संख्याविधुरा यत्रानेके कर्मकरणा नाम्ना पाठान्तरमे(ए)वैकेनेतिकरणेन वा विनियुज्यन्ते तत्र प्रत्येकमेकमन्त्रलक्षणगुणभेदाद्वेद एव कर्मणां प्राप्नोति । तत्र गुणकर्मसु द्रव्यैकत्वेन प्रयोजनैकत्वात्प्रयोगभेदेन विकल्पः । प्रधानकर्मकरणमन्त्रेषु तु प्रयोजनस्यापूर्वस्य प्रमाणान्तरेणैकत्वानवगमात्कर्मभेद एव । तत्रानेकानि कर्माण्येवैकप्रयोगे क्रियन्त इति न मन्त्राणां समुच्चयो नापि विकल्पः । यथा भगो वामिति सर्वमन्त्रान्त इतिकरणेन गुणकर्मकरणा मन्त्राः । प्रधानकर्मकरणास्तु कूश्माण्डैर्जुहुयादिति नाम्ना । इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्ट(ष्टा)त्रिंशन्मन्त्रान्त इति सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीति मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते तत्र प्रतिमन्त्रं जुहुयादिति च वक्ष्यति । इदं न्यायमूलम् । श्रुतिरपि ‘यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्’ इति । द्विहोमस्यैकमन्त्रसाध्यत्वेन निन्दयाऽनुवादावगमाद्विहोमा एकवर्साध्या इति गम्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अकर्मकरणेषु संस्कारकमन्त्रेषु नानामन्त्रप्राप्तौ समुच्चयोऽस्तीत्याह—

समभ्युचीयेरन्वैत्राणि ।

नपुंसककर्तृ व्याख्यातम् । समुच्चयेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे संस्कार्यैकत्वेन क्रियेरन् । अनवचनशब्दबलात्प्रतिपाद्यार्थाप्रधान्यात्संस्कारमन्त्रा एव गृह्यन्ते । होतुः कर्तव्यानि

कत्रैरर्थप्रतिपादनरूपाण्यनुवचनान्येव गृह्यन्ते, नपुंसकलिङ्गेन निर्देशात् । तेनजपश-
मन्त्राणामपूर्वोत्पादकार्यप्रकाशनसाधनभूतानामनेकेषां प्राप्तावपि प्रतिमन्त्रमपूर्वभेदेन
कर्मावान्तरभेदान्न समुच्चयः । हौत्राणीत्यनेनान्यत्र शस्त्रजपेऽप्यपूर्वभेदाद्भेद एव
कर्मणाम् । शस्त्रकर्म यत्रैकवचनेनोच्यते तत्रावान्तरजातिभेदेऽपि समुदायापूर्वस्यै-
कस्याङ्गीकारादेकवचनमुपपन्नम् । तथा च परिशेषद्रव्यसंस्कारार्थप्रकाशनसाधन-
मन्त्राणामेवानेकप्राप्तौ समुच्चयोऽनेनोक्तः । अत्रापि प्रतिमन्त्रमदृष्टार्थस्मृतिजनकत्वेऽपि
द्रव्यस्यैकत्वात्समुच्चयः ।

यत्रानुवचनैर्द्रव्ये दृष्टः संस्कारो जन्यते तत्रान्यस्य वैयर्थ्यं मा भूदिति विकल्प
एवेत्याह—

अन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्यः ।

हौत्राणि समभ्युच्चीयेरन्याज्यानुवाक्यानुवचनानि न समभ्युच्चीयेरन्नित्यर्थः ।
दृष्टसंस्कारार्थस्मृतिजनकत्वमुपपादितं कात्यायनेन । सर्वत्र हौत्रकाणां समुच्चये प्राप्त
आह—न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या हविःस्मरणार्था
च याज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथा च ' ह्रपति चानुवाक्यया प्रयच्छति
याज्यया ' इति दर्शनाच्च । दृश्यते चायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः ।
प्राजापत्यान्प्रकृत्याऽऽमनन्ति—' एकधाऽनुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि प्रजा-
पतयः ' इति । देवतैकत्वमेकत्वाद्याज्यानुवाक्ययोर्हेतुं ब्रुवन्नेकत्वं दर्शयति । तथा
पितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्याऽऽमनन्ति ' एकया वै देवान्प्रच्यावयति द्वाभ्यां पितॄन् '
इति । अनुवाक्याद्वित्वविधिपरे वाक्य एकत्वं दर्शयतीत्येवं कात्यायनीये ।

क्रियार्था मन्त्रा इति स्थिते यत्र क्रियाया आवृत्तिस्तत्र प्रतिप्रधानं मन्त्रावृत्ति-
माशङ्क्याऽऽह—

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं ब्रूयात् ।

यत्र यस्मिन्नेकस्मिन्नेकव्यक्तिरूपे समुदाये वैकया विभक्त्यैकवचनद्विवचनबहुवचन-
रूपयोर्द्विष्टे विषयभूते द्रव्ये विचेष्टाया एकविधिविहितक्रियायाः पृथक्त्वेन नानात्वेना-
भ्यासेनेति यावत् । अर्थो विधेयभावनायाः प्रयोजनं निष्पद्यते समाप्यते प्रयोजनं
भवतीति यावत् । तत्र तस्मिन्द्रव्ये विषयभूत उद्देश्ये क्रियासम्बन्धेन प्रकाश्यप्रकाश-
कत्वेन प्राप्ते यो मन्त्रस्तं सकृदेवोच्चारयेत् । अयमभिसंधिः—एकविधिविहिता क्रिया
शेकेत्युच्यते यावत्प्रयोजनलाभं तस्याः संस्कार्यद्रव्यस्य चैकत्वात्तत्प्रकाशको मन्त्रोऽपि

सकृदेवोच्चारितः क्रियाभ्यासावयवेन संबद्धो हि करणं सैदङ्गं न तु मध्ये क्रियावयवैः
संबध्यमानोऽपि । नहि ते क्रियाभ्यासा अप्यन्याः क्रिया भवन्ति । भेदो हि शब्दान्तरा-
भ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणैर्वक्तव्यः । स न प्रकृते क्रियाभ्यासोऽङ्गं, मन्त्रोऽप्यङ्गं
क्रियायाः । न च तयोर्विनियोजकप्रमाणमस्ति । तस्मादेकस्या अङ्गं सकृदुच्चारित
एवेति त्रिः प्रोक्षतीति संख्यया भावनाभ्यासो विहितस्तत्र मन्त्रावृत्तिर्मा भूदित्येव-
कारेणोक्तम् । न चात्र संख्यया कर्मभेदस्तथा भेदोऽप्यनुसंख्यक्रियापदौत्तिष्ठ आहुती-
र्जुहोतीति । अत्र क्रियाभ्यासवृत्तौ कृत्वमुजर्थे त्रिरिति संख्याऽभ्यासपरा । यत्र
प्रधानकर्मोत्पत्तिविधिस्तत्रैव प्रायेण क्रियासमानाधिकरणा संख्या त्रिर्निदधातीत्यत्र
प्रधानकर्मण्यप्यभ्यास एव विधीयते । संस्कारकर्मसंख्याऽभ्यासप्रतिषादितैव । तत-
श्चाभ्यस्तया समानकालैकभावनयैव संख्या च मन्त्रश्च संबध्येते, तस्या वाक्यार्थत्वाच्च
तु तेषां परस्परसंबन्धो भवति । तदुक्तम्—‘गुणानां तु परार्थत्वादसंबन्धः समत्वा-
त्स्यात्’ इति । अतः सर्वत्रावघातपेषणादिसंस्कारकर्मसु बहिरादिच्छेदनादिषु प्रोक्ष-
णादिषु दृष्टार्थेष्वपि संस्कारकर्मसु संख्यायुक्तेष्वपि सकृन्मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।

उदाहरति—

यथा प्रोक्षे यूपच्छेदने च ।

प्रथमोदाहरणं समुदायद्रव्यैकत्वप्रदर्शनार्थमदृष्टार्थसंस्कारेऽपि साम्यप्रदर्शनार्थं च ।
तत्र त्रिः प्रोक्षतीति वाचनिकाऽऽवृत्तिः क्रियायास्तथाऽप्युद्देश्यप्रयोजनैकत्वात्सकृ-
देव मन्त्रः । द्वितीयोदाहरणं सामर्थ्येनाभ्यासप्रदर्शनार्थं व्यक्त्यैकत्वप्रदर्शनार्थं च ।
पात्राणीति जात्या पात्रत्वेन समुदायस्य क्रोडाकारेणैकशब्दत्वादेकत्वं नत्वेकवचना-
न्तत्वेनैव व्यक्त्यैकत्वेनैव बोद्देश्यैकवचनस्याविवक्षितत्वात् । यथा बहिरासाद्य
प्रोक्षतीति बार्हःशब्देनैकधर्मक्रोडाकृतं द्रव्यमेकमिति । निर्वापादौ चेष्टापृथक्त्वेन मन्त्रा-
वृत्तिश्चतुरश्चतुरो मुष्टान्निर्वपतीति द्विरुक्त्या प्रतिदैवतं निर्वापे त्रिर्यजुषा तूर्ण्यं
चतुर्थं पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूर्ण्यमित्यत्रापि पूर्वन्यायः श्रुत्यैव बाधित
इति स्वेनैवोत्तरसूत्रोदाहरणैः सूचितं ज्ञेयम् ।

पूर्वन्यायापवादमाह—

द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते ।

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यत इत्यनुवर्तते । तत्रायमन्वयः—
यत्रैकस्मिन्द्रव्ये द्रव्यपृथक्त्वे द्रव्यावयवभेदे सत्येव विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते

१ छ. ट. तदङ्गं । २ ख. छ. ट. °दो याऽनुसंख्याकि° । ३ क. च. ट. ठ. °दा तिस्र ।
४ ख. °स्परं सं° । ५ ख. तूर्ण्यमिति च° । ६ छ. ट. °र्ण्यं चतुर्थमिति च° ।

तत्राम्भावर्तते मन्त्र इति । द्वितीयाया विपरिणामेन योजना । आवर्तते एव,
नाऽऽवृत्तिपरिसंख्येयम् ।

उदाहरति—

यथाऽऽज्यग्रहणे लवने स्तरणे च ।

अयमाशयः—षोडशान्याज्यानि भवन्तीति यद्यप्याज्यशब्देनैकं द्रव्यं तथाऽपि
षोडशानीत्यवान्तरद्रव्यभेदात् । चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामिति च क्रियाभ्यासः
श्रूयते, स तु संसृष्ट एकस्मिन्नेवाऽऽज्ये द्रव्ये, तथाऽपि संख्यया स्तुवेण ग्रहणं
नियम्यते । आज्यत्वेनैकद्रव्यत्वेऽपि स्तुवपरिमाणेन परिच्छिन्नस्योद्देश्यस्य षोडशानां
नानाद्रव्यत्वादस्त्येव मन्त्रावृत्तिः । संस्कारस्य दृष्टार्थत्वे स्तुवेण ग्रहणं नियतमाज्यस्था-
ल्यास्तद्गृहीतमेव मन्त्रसंस्कृतमगृहीतं तु मन्त्रान्तरेणैव संस्कर्तुं युक्तं, तथा मन्त्रावृत्तिः ।
क्रियावृत्तिस्तु न संभवति । यथा प्रोक्षितं पुनरपि प्रोक्ष्यते नैवं गृहीतमेव पुनर्गृहीतुं
शक्यत इति पुनर्गृह्यमाणं द्रव्यं संस्कृताद्रव्यान्तरमेवेति मन्त्रावृत्तिः । बहिर्विषये लव-
नस्तरणोदाहरणप्रदर्शनं बहिर्लुनातीत्यादौ द्रव्यैकत्वेऽपि मुष्टिमात्रस्यावयवत्वं सैनखं
मुष्टिं दातीति विधानात्तत्रापि पूर्ववत् । बहिर्षा वेदिः स्तृणातीत्येकद्रव्यत्वेऽपि त्रिधातु
पञ्चधातु वेति विभागेन स्तरणविधानात्तत्रापि पूर्ववत् । एतेन यत्र बहुवचनेन पात्राणि
संसृशतीत्यादि विधीयते तत्रापि संमर्शनं संस्कृत्कर्तुं न शक्यत इति भवेदेवाऽऽवृत्तिः ।
तत्र ग्रहणसंमार्गवन्न प्रतिपात्रं किंतु यावन्ति संस्कृतसंमर्शनयोग्यानि तत्र संस्कृत्यत्र
पुनरावृत्तिरिति केचिदाहुस्तस्मिन्नास्ति । तत्रापि केनापि प्रकारेण नानाद्रव्यताया अदर्श-
नात्संस्कृतमन्त्र इत्येव न्याय्यम् । नाप्यत्र प्रकारान्तरेण वक्ष्यमाणमपि द्रव्यपृथक्त्वाभावेऽपि
मन्त्राभ्यासकारणमास्ति । यदाह भरद्वाजः ‘मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्थ-
पृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च’ इति । शुल्बावेष्टने प्रतिधातु मन्त्रावृत्तिर्मध्य आवेष्टन-
क्रियायाः संधानमन्त्रेण व्यवधानात् । द्रव्यपृथक्त्वे दर्शित एव । अर्थः प्रयोजनं,
तस्य पृथक्त्वे कृष्णाजिनादानमवहनार्थं पेषणार्थं च । देशपृथक्त्वे दक्षिणकपालयोग
उत्तरकपालयोगे च मन्त्राभ्यासः । एवं कालपृथक्त्वेऽप्युपवेष्टादाने सायं सांनार्याथं
प्रातः कपालार्थमङ्गारकार्यं आवृत्तिः । तत्र तत्र स्वयं मन्त्रावृत्तिर्भवे दर्शयिष्यति ।

अर्थपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तते ।

अर्थः प्रयोजनमुद्देश्यं निमित्तं च तस्य नानात्वाद्व्यैक्येऽपि मन्त्र आवर्तते । यथा
सुपिप्पलाभ्य इति शिरः कण्डूयते विषाणे विष्येतीतराङ्गानी(णी)ति शिरसि यावन्ति
कण्डूयनान्युद्दिश्य प्रवृत्तस्तावतां संस्कृतमन्त्रः । तथा चाभ्यासे निमित्तं कालव्यवायः, स

त्वर्यपृथक्त्वेनैव व्याख्येयोऽन्यथा कालक्रमेण जातानां निद्राणां प्रत्येकं निमित्तत्वे नैकस्यामपि रात्रावावृत्तिर्मन्त्रस्य प्रसज्येत । तस्मादेतावता कालेन जातानां कण्डूय-
नानां बुद्धावारूढानां तथा जनिष्यमाणानां स्वापानां नदीतरणानां जातानामम्बुवर्षाणा-
ममेध्यदर्शनानामपि निमित्तत्वेन प्रासानि प्रतिमन्त्रोच्चारणानि तानि सकृदेवेति । स्वापे
मन्त्रः—अग्ने त्वं सुजागृहीति । मन्त्र एकस्यां स्वप्स्यतः सकृदेव । सर्वस्वापान्ते
बुद्ध्वाऽपि विश्वे देवा इति सकृदेव । रात्र्यन्तर आवर्तते । नदीतरे नानास्त्रोतस्कायामपि
तरणे देवीरापो अपां नपादिति सकृन्नद्यन्तर आवृत्तिः । अम्बुवर्षे—उन्दतीर्बलमिति
बुद्ध्वा यावत्कालवर्षेषु क्रोशीकृतेषु सकृत्ततोऽन्यत्राऽऽवृत्तिः । अमेध्यदर्शने—अबद्धं
मन इति पूर्ववत् । भद्रादभि श्रेय इति दीक्षितं प्रयान्तमनुमन्त्रयते । अत्र दीक्षितो
गृहे दीक्षित्वा यष्टुं पुण्यमरणं प्रयाति । तत्रैतावद्भूत्वा स्थास्यामीति संकल्पिते तावत्पर्य-
न्तं सकृन्मन्त्रः । देवादिभिरुपयागे पुनर्मन्त्रः ।

आवृत्तिप्रसङ्गेन साधनावृत्तौ विशेषमाह—

परार्थान्येकेन क्रियेरन् ।

पुरोडाशश्रवणार्थं प्रयुक्तेन कपालेन परार्थानि तुषोपवापादीनि तान्येकेनैव कपालेन
क्रियेरन्कर्तव्यानि । कुतः, तत्र न कपालसंस्कारार्थस्तुषोपवापः । येन तुषैः पुरोडाश-
कपालं पूरयित्वेति कपाले द्वितीयया विभक्त्या ग्रहं समाष्टीतिवत्संस्कार्यत्वं प्रतीयेत ।
अपि तु भूतोपयोगिनां तुषाणामेव प्रतिपात्तिरक्षणः संस्कारः । कुतः, शास्त्रान्तरे पुरो-
डाशकपालेन तुषानुपवपतीति तुषा एव द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वेनोद्देश्या उपवापः प्रति-
पात्तिस्तेषां कपालेनेति तृतीयया तस्य साधनत्वावगतेर्विधेयगतं विशेषणं विवक्षितम् ।
एवं च तुषप्रतिपत्त्यर्थं कपालं साधनमेव न ह्युभयोः संस्कार्यत्वं युक्तम् । ततस्तु कपालमिति
द्वितीयाऽऽर्थिके कर्मणि तथा युक्तं चानीप्सितमिति विधीयते । तथा कपालस्य विधे-
यत्वेन विवक्षितैकत्वादिकेनैव सर्वतुषोपवापः सकृन्मन्त्रेण ततस्तूष्णीम् । पुरोडाशका-
लेन तुषोपवापोऽभ्यसनीयः । न हि तुषोपवापार्थं कपालानि प्रयुक्तानि । येनान्येषां
वैयर्थ्यभयेन तुषोपवापे विनियोगः सर्वेषां स्यात् । किं तु परार्थानि तानि, यतः पुरो-
डाशकपालेनेति पुरोडाशसंबन्धित्वेन ग्रहणादतः पुरोडाशश्रवणेन तानि सर्वाणि सप्र-
योजनानीति वक्तुमुक्तं परार्थानीति । अर्थात्परार्थेनैकेनेति गम्यते ।

उदाहरति—

यया कपालेनोपवपति यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ।

कपालेनेति व्याख्यातम् । तथा नानायजमानेषु कर्मसु द्वादशाहादिषु कर्मफलमोगार्थं

प्रवृत्तानां यजमानानां मध्य एकेन यजमानेनौदुम्बरीमाने सति शास्त्रार्थो निष्पन्नस्ततोऽन्ययजमानेन मानं नापेक्ष्यते । न हि मानं यजमानसंस्कारो येन सर्वेषां प्राप्नुयादेक-
त्वाविषयस्या विधेयो यजमानः साधनत्वेनातो विवक्षितमेकत्वम् । परार्थानीति
किम् । एकेन बर्हिषा वेदिस्तरणे सिद्धेऽपि बर्हिषामपरार्थत्वादन्येषामयुजां युजां वा
वैयर्थ्यं मा भूदिति संस्कारोऽभ्यस्यते । तदेष वक्ष्यति—‘ त्रिधातु पञ्चधातु वा
धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ’ इति । तैः सर्वैरनैकैः क्रियत इति प्रत्युदाहरणम् ।

कर्मविशेषे कर्तृनियममाह—

यजुर्वेदेनाध्वर्युः करोति ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुत्सर्गेणाऽऽध्वर्यवमिति याज्ञिकैर्व्यपदिश्यते । अध्वर्योः
कर्माऽऽध्वर्यवमिति वृत्तोऽध्वर्युर्जानाति मया यजुर्वेदविहितं कर्तव्यमिति । अन्यथा येन
केनचिद्विज्ञा वृत्तेन किमपि कर्तव्यमित्यनियमः स्यात् । तत्रावान्तरसंज्ञया ब्रह्मत्वं
हौत्रं चैतादृशं नियम्यते । कात्यायनेन तु अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादित्युक्तम् । तत्रा-
ध्वर्युरित्यृत्विजः संज्ञाऽध्वर्युवेद इति वेदं संज्ञाय । तेनाध्वर्युर्वृत्तो जानाति मत्संज्ञकेन
विहितं मया कर्तव्यमिति सूत्रयोजना । यजुर्वेदेन विधीयते तदध्वर्युरेव करोति संज्ञा-
साम्यादिति शेषः ।

ऋग्वेदेन होता ।

ऋग्वेदेन यद्विधीयते तद्धोता करोति । ऋग्वेदविहितस्य कर्मण उत्सर्गेण हौत्र-
मिति पूर्ववद्व्यवहारात् । अत्रापि कात्यायनोक्तप्रकारेणापि योजना । ब्रह्मत्वस्यावान्तर-
संज्ञया वेदैकदेशे ब्राह्मं कर्म ।

सामवेदेनोद्गाता ।

पूर्ववद्व्याख्याब्रह्मत्वे च ।

सर्वैर्ब्रह्मा ।

यजुर्वेदवेदसामवेदेषु च स्वातन्त्र्येणैकदेशे संज्ञा ब्रह्मत्वमिति । त्रिभिः संज्ञाविशेषैर्ब्र-
ह्मत्वं नियम्यते । अथर्ववेदे चोत्सर्गेण विहितस्य ब्रह्मत्वमिति संज्ञाप्रसिद्धा विशेष-
षचोभिस्तत्राध्वर्युहौत्रौद्गात्राणां शेषो ज्ञेयः । अन्यसंज्ञाभिश्च शान्त्यादि ज्ञेयम् । अतो
विशेषसंज्ञाभिर्विहितं वेदत्रये ब्रह्मत्वं नाथर्वणस्य शेष इति पूर्वमेव दर्शितम् । अत-
स्तानि वेदभेदेन ब्रह्मत्वानि विकैल्पन्ते । अथर्ववेदोक्तं तु स्वत एव । अतः सर्वैर्वेदैर्वि-
हितं समप्राधान्येन तद्ब्रह्मा करोति । कात्यायनीयानुसारेणाऽऽथर्वणाः स्वं वेदं ब्रह्मवेद-

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. वेति । २ ख. छ. ट. क्रियन्त । ३ ख. छ. ट. 'शे ब्रह्मक' ।

४ क. ग. च. ठ. वेदेन । ५ क. ग. च. ठ. 'कल्पन्ते' ।

मिति व्यवहरन्त्यत उत्सर्गेण संज्ञासामान्येनाथर्ववेदविहितं ब्रह्मा करोति । वेदत्रये तु विशेषसंज्ञया विहितं करोत्येव ।

एवमुत्सर्गेण तत्तद्वेदविहितस्य कर्मण ऋत्विक्कर्तृ[क]त्वनियमे सत्यपवादमाह—

वचनलक्षणा इतरे ।

वचनं संज्ञाविशेषो विधायकं वाक्यं च । तदेवान्येषामृत्विजामनृत्विजां च लक्षणं येषां ते तथा । इतरे चतुर्भ्योऽन्ये कुर्वन्तीत्यनुषङ्गो विपारिणामश्च । तेषामुत्सर्गेण वेदप्रयुक्तं कर्म नास्तीति विशेषवचनैः प्रमाणैः कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा चतुर्णां स्वस्ववेदेषु नियमेऽपि संज्ञाविशेषैस्तेषामपि परस्परमन्यवेदविहितमपि किमपि कर्तव्यं दृश्यत इत्यनेनैव नियम्यते । अत्रोदाहरणानि, संज्ञया हौत्रं यजुर्वेदस्थमपि होता करोति । वचनं पत्नी पिनाष्टि दासी वा । स्वयमग्निहोत्रं जुहोति उन्नेता जुहोति नेष्टा पत्नियामुद्गात्रा संख्यापयति ।

असंभवाद्वा ।

इतर इत्यनुषङ्गः । यस्य यत्कर्म विहितं तेन तस्य कर्तुमसंभवोऽसंभावना तस्मात् ।

उदाहरति—

यथाऽश्वमेधे पशुकर्मसु ।

अत्र पशूपाकरणं नानादेशस्थनानापशूनामेकेनाध्वर्युणा कर्तुमशक्यमिति न हि वेदेनाशक्यं विधीयते, विधीयते च, तस्मादन्यं कर्तारमपि विदधाति न तु पश्वन्तरोपाकरणायभावमनुजानाति वेदः कर्मवैगुण्यापत्तेः । तस्मादन्यैर्ऋत्विगादिभिः कार्यं, नात्र प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिग्रहण इव । बहुवचनग्रहणात्प्राक्षणादिकमपि प्रकृतौ यद्यस्य विहितं तत्तेन कर्तुमशक्यमन्येन कर्तव्यमिति ।

साधननियमं व्याचष्टे—

आहवनीय आहुतयो जुह्वा हूयन्ते ।

आहवनीयस्याधिकरणता श्रुतिसमाख्याभ्यां, यदाहवनीये जुह्वतीति श्रुतिः, समाख्या च हूयतेऽस्मिन्नित्याहवनीय इति । हूयतेऽनयेति जुहूरिति समाख्यया साधनता जुह्वाः । आहुतयोऽत्र कर्माणि जुहोतिना विहितानि यस्य कस्याप्यृत्विजः । एवं चेदमुक्तं— यत्राऽऽहुतयो हूयन्ते तत्राधिकरणमाहवनीयं, साधनं जुहूः । तथा च वेदचतुष्टयविहितकर्मणामृत्विजां ये होमा विहिता येन केनचिद्व्येण तेषामेतावानेव नियमः, ते सर्वेऽपि तेजुह्वाऽऽहवनीय एव कार्या इति नियम्यते । सामान्यश्रुतेर्बाधोऽपि गार्हपत्यादिश्रुत्या द्रष्टव्यः । एवं जुह्वा साधनेनेति नियमः । सोऽपि समाख्ययैव । विशेष-

विधिनाऽस्य बाधोऽपि द्रव्यः । यार्जुर्वेदिकेषु दर्विहोमेषु दर्शपूर्णमासतन्त्रे चानङ्ग-
भूतेष्वेव दर्विहोमान्व्याख्यास्याम इत्यत्रोक्तं ज्ञेयम् । कुतः । अत्राऽऽहुतिमात्रस्यानु-
क्तद्रव्ये विशेषस्यैव नियमात् । तथा कर्तुर्विशेषेणानभिधानात् । दर्शपूर्णमासयोर्द्र-
व्यनियमस्य सोमेऽपि च द्रव्यविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दर्विहोमेषु तु यत्र द्रव्यं न
ध्रूयते तत्रैव तूष्णीकेनाऽऽज्येनेति तथाऽध्वर्युरिति नियमसंभवात् । सोमे होमस्य नाना-
कर्तृकत्वात् । दर्शपूर्णमाससोमतन्त्रान्तर्गतोक्तद्रव्यकर्तृविरोधात् । तन्त्रान्तर्गता अङ्ग-
भूताः स्वतन्त्रा वा दर्विहोमशब्देन व्याख्यायेया इति गम्यते । तेन दर्शपूर्णमासयोरना-
देशे चोत्तरतउपचारो विहार इत्युत्तरत एव स्थित्वा जुहुयात्तथेतरधर्माणां परिसंख्या
तत्रैव व्याख्यास्यते । तथा सोमेऽपि सोमाहुतीनामपीति ज्ञेयम् । तस्मात्परिशेषाद्दर्श-
पूर्णमासतन्त्रान्तर्गतहोमसोमाहुतित्वविधिहोमेभ्योऽन्ये हि तद्रव्यका जुहोतिचोदना-
चोदिता दर्विहोमाः पारिभाषिकधर्मयुक्ता दर्विहोमान्व्याख्यास्याम इत्यत्र व्याख्यास्यन्ते
नान्य इति ज्ञेयम् ।

कर्मनियुक्तानां विहारे स्वेच्छया संचारं निवारयति—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ २ ॥

श्रुतिरेवोत्तरतउपचारो वै यज्ञ इति । तस्मिन्तृतीयार्थे सप्तम्यर्थे वा । विहारस्य य उत्तर-
भागस्तेन तत्र वोपसमीपे चारो गमनागमने कार्ये न दक्षिणभागेनेत्यर्थः । तत्रापि
सामान्यश्रुतेर्विशेषलिङ्गादिना बाध आज्यसंस्कारवसतीवरीपरिहारादौ वैक्ष्यते ।

अनियतदेशस्य कर्मणो देशनियमं व्याचष्टे—

प्राङ्न्यायान्युदङ्न्यायानि वा प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणि करोति ।

प्राङ्म्युदङ्चि च कर्माणि संतिष्ठेरन्निति श्रुतेः प्रागपवर्गाणि कर्माण्युदगपवर्गाणि वा करो-
तीति नियमः । न्यायः समाप्तिः । तथा प्रदक्षिणं नियम्यन्ते । कात्यायनेन चाऽऽवृत्तौ
सामन्ते च प्राङ्म्युदङ्चि प्रदक्षिणमिति श्रुत्यनुसारेणोक्तम् । प्राङ्म्युदङ्चवृत्तौ सामन्ते
च प्रदक्षिणमिति कर्मावृत्तौ प्राङ्न्यायानीत्यादि । सामन्ते समन्ताद्विहिते कर्मणि प्रद-
क्षिणमिति नियमः । तेन न सर्वत्र प्राङ्न्यायानीति, नापि प्रदक्षिणमिति किं तु
पूर्वोक्तव्यवस्थया । यज्ञग्रहणं वैतानिककर्ममात्रग्रहणार्थम् । या स्मृतिः पित्र्येषु दक्षि-
णापवर्गाण्यप्रदक्षिणं कर्माणीति सा स्मार्तेष्वेव । अत्र यज्ञग्रहणेन प्रत्यक्षदर्शितश्रुत्यनु-
सारेणाविशेषेण दैवपित्र्येषु प्राङ्न्यायान्युदङ्न्यायानि वा प्रदक्षिणमिति च निय-

१ क. ग. च. छ. ठ. 'जुर्वेदि' । २ ट. 'शेषणा' । ३ क. ग. च. ट. 'सवाम' । ४ छ. ट.
'मंतद' । ५ क. ग. च. ठ. 'ताङ्गं द' । ६ ख. ट. 'र उ' । ७ ख. ट. 'शपूर्ण' । ८ ट. 'मासागत' ।
९ क. ख. ग. च. छ. ठ. वक्ष्यते ।

म्यते । प्रदक्षिणमनु परिष्ठावयतीति सामन्तत्वख्यापनार्थम् । शुल्बकरणेऽपि प्रदक्षिण-
मिति विधास्यते, प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकगुणमित्यर्थः । तच्च द्विगुणरज्जुकरणनिवार-
णार्थम् । द्विगुणा हि रज्जुगुणानामप्रादक्षिण्ये प्रदक्षिणं यज्ञकर्माणीत्यनेनैव भवेत् ।
तथा मा भूदेकगुणेत्येवं वक्तुं प्रथमं प्रदक्षिणमेवाऽऽवेष्टयेत्तथाचैकगुणं चेत्यर्थः । तेन
न पुनरुक्तं प्रदर्शितन्यायेनैव सर्वत्राऽऽवेष्टनकरणसंभवान्न पृथक्सूत्रकरणम् । तथा
हि—यदा रज्जुरेकगुणा तदा मूलमधः कृत्वाऽग्रमुपरि कृत्वा वेष्टयति, तदेवं प्रदक्षिणं
भवति । द्विगुणायां तु गुणकरणं द्वौ गुणौ कृत्वा वेष्टयति । अथ वा सहैव गुणौ
संपादयन्वेष्टयतीति । तत्र प्रधानानुरोधेनाप्रदक्षिणं गुणौ कृत्वा प्रदक्षिणमावेष्टयति ।
द्वितीये पक्षे तु गुणार्थं द्रव्यं द्वयोर्हस्तयोर्द्विधा कृत्वा वामहस्ते दक्षिणं पुरतश्चालयन्घ-
र्षणेन गुणौ कुर्वन्नावेष्टयेद्रज्जुमिति । त्रिगुणायां तु तृतीयगुणोऽप्यप्रादक्षिण्येनैव
भवति । स्पष्टमेतदापस्तम्बेनोक्तम्—‘यानि शुल्बानि समासं गच्छन्ति प्रसव्यं
तान्यावेष्ट्य प्रदक्षिणं समस्येदथ यानि समस्यन्ते प्रदक्षिणं तानि’ इति । शुल्बान्यावे-
ष्टितानि सन्ति द्विगुणानीत्यर्थः ।

न यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमन्यं वाऽभिपरिहरति ।

आत्मानमन्यं वाऽभिलक्षीकृत्य परिहारमर्थप्राप्तमनिष्टत्वेन तद्यज्ञाङ्गेन न परिहरति ।
ततस्तु यज्ञाङ्गेन स्फयादिनाऽऽत्मानमन्यं वाऽत्रानुलक्षीकृत्याऽऽगच्छच्छोष्टादि न परि-
हार्यम् । तथा शूर्पादिना धूमादिबाधाऽपि न परिहर्तव्या । नापि मक्षिकादिनिवारणम् ।
आत्मैना सह चरितो जीव एवान्यो गृह्यते । तेन यज्ञपात्रैर्यज्ञपात्राणां मक्षिकादि-
वारणे न दोषः । विस्मरणेन परिहारे कृते सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

कर्तृणां नियमान्तरमाह—

न विहारादुपपर्यावर्तते ।

न विहारादपच्छिद्य वर्तते इत्येकं वाक्यं, नापच्छिद्यन्ते (ते) । तदुक्तमाश्वलायनेन-
विहारादव्यावृत्तिः । द्वितीयं वाक्यं, ल्यब्लोपे पञ्चमी । विहारं प्राप्य न पर्यावर्तते,
आत्मानं परीत्य नाऽऽवर्तते । स्पष्टमुक्तं बौधायनेन—‘यदि प्राङ्दक्षिणेनांसेन—
पर्यावर्तते यदि प्रत्यङ्मुखेन’ इति । तथा चाऽऽत्मानं मध्ये कृत्वा न पर्यावर्तनीय-
मित्यर्थः ।

१ ट. ‘गुणिना’ । २ ख. छ. ट. ‘वैत्र वे’ । ३ ख. ‘हारार्थं प्रा’ । छ. ट. ‘हारार्थ’ ।
४ क. ख. ग. च. ठ. ‘रन्ति । त’ । ५ ख. ट. ‘त्मस’ । ६ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ‘तन्ते’ ।
न । ७ क. ख. ग. च. छ. ठ. वर्तन्ते । ८ क. ख. ग. च. ठ. ‘तन्ते, आ’ । ९ ख. ग. च. ठ.
‘तन्ते । स्प’ ।

संचारे विशेषान्तरमाह—

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि बाह्याः कर्तारः ।

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि केषामित्याकाङ्क्षायामग्नीनां प्राधान्यादुपस्थातिस्तेषामन्तराणि । अन्तरशब्दः परिधानवाची । ततस्तु परिधानमिव संलग्नानि समीपस्थानीत्यर्थः । बाह्या बहिर्भवा बाह्याः । केभ्य इत्यपेक्षायां यज्ञाङ्गेभ्य इत्युक्तमर्थाद्यतस्तान्यन्तराणि समीपस्थानि । तेषामग्नीनां च मध्ये कर्तृभिर्न संचरणीयमित्यर्थः । कर्तृणां मध्ये यजमान आन्तरः । ततः पत्न्येव बाह्या । ताम्यामध्वर्युरेव, तेभ्यो ब्रह्मैव, ततो होतैव, तत उद्गाता । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

प्राचीनावीती पित्र्याणि करोति ।

अत्र स्मृत्योपवीतं दैवे पित्र्ये प्राचीनावीतं प्राप्तमेव । तदुक्तं कात्यायनेन— ‘उपवीतिनः कुर्वन्ति स्मृतेः’ इति, ‘विपर्यस्य पित्र्येषु’ इति च । पुरुषसंस्कारत्वेन प्राप्तस्यायमनुवादः । किमर्थम्, उत्तरार्थमित्युच्यते ।

एवमुत्सर्गे स्मार्ते च प्राप्तेऽपवादमाह—

यज्ञोपवीती दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च ।

पित्र्याणि कर्माणीत्यप्यनुवर्तते । दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च यानि पित्र्याणि कर्माणि तानि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । अयमभिप्रायः—उपवीतीति वक्तव्ये यज्ञोपवीतीति स्वाध्यायब्राह्मणप्रत्यभिज्ञानार्थम् । तत्र हि ‘यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा’ इति विहिते पुनरुपव्ययत इति विधिः प्राप्ते पुनरारम्भो नियमायेति दर्शपूर्णमासयोः पित्र्येऽपि कर्माणि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । कुतः । यत एतदुपव्ययत इति नियम्यते । न च प्राचीनावीतं पितृणामिति विधिकल्पकमिति वाच्यम् । स्मृत्या प्राप्तस्य कर्मान्तरेऽत्र स्तुत्यर्थत्वेनानुवादसंभवात् । निर्वीताधिकरणे व्युत्पादितमाचारैरेतत् । तथाऽग्निहोत्रस्याप्रत्यभिज्ञानात्कर्ममात्रे प्राप्तस्मार्तयज्ञोपवीतित्वानुवादोऽयमिति तत्राऽऽचार्यस्याभिमतं, किंतु मृताग्निहोत्रसजातीयं दैवमग्निहोत्रं यज्ञोपवीती दोहयतीति दोहधर्मेण बुद्धिस्थं तत्र यज्ञोपवीतित्वविधिरित्युपरिसमिद्धारणवदित्युपदेशः । तेन स्मृत्याऽऽग्निहोत्र उपवीतित्वप्राप्तावपि यज्ञोपवीतित्वविधानं पित्र्येऽपि नियमार्थमिति । तदपि यज्ञोपवीतीति यज्ञग्रहणेनाधिकेन मृताग्निहोत्रे यज्ञोपवीतिशब्दप्रत्यभिज्ञानार्थम् ।

अनियमोऽन्यत्र ।

दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेभ्योऽन्येषु कर्मसु पित्र्येषु यज्ञोपवीतीत्यनियमो नियमो नास्ति ।

यथा स्मृत्या प्राप्तं तथैव । श्रुत्योर्नियामिकयोः कल्पितयोरत्र प्राप्त्या दर्शपूर्णमास-
दैवाग्निहोत्रेभ्योऽन्यत्र प्राप्यभावादित्यर्थः ।

प्रत्येकं दर्शपूर्णमासक्षणकालस्योत्पत्तिवाक्ये संबन्धावगमादेकैकमेवाऽऽग्नेयादिक-
मैकैकस्मिन्कालेऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह—

चोदनासंयोगात्प्रधानान्येककालानि ।

अनेकप्रधानोपकारकाङ्गविधिचिन्तेयम् । सामान्यत एकस्मिन्काले निमित्ते बोद्देश्ये
चोदनयाऽधिकारविधिना दर्शपूर्णमासभ्यां यजेतेत्यनेन, तथाऽमावास्यायाममावास्यया
यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति च कालद्वये समुदायकरणात्प्रधानानि सन्ति
एकः कालोऽनुष्ठाने येषां तानि तथा भवितुमर्हन्ति । संज्ञया वा प्रकृतपरामर्शेनैत-
येष्ट्या यजत इति वा यानि क्रोडीकृत्य विधीयन्ते तानि प्रधानानि सहचोदितत्वा-
देककालानीतेतरव्यपेक्षाण्येव सहमावं गच्छन्ति । न हि तान्यसमुदितान्येकप्रयोज-
नानि भवन्ति । समुदायश्चैककालनिबन्धन इति नैकैकत्र दर्शं पूर्णमासे वैकैकमित्यु-
त्सर्गः ।

युगपत्कर्तव्येषु कर्मसु सत्सु—

तेषां विभवन्ति तन्ममङ्गान्यविभवन्त्यावर्तन्ते ।

तेषामेककालानां तन्मम सकृदङ्गानि सकृदनुष्ठितान्येवाङ्गानि । किमविशेषण नेत्याह—
विभवन्ति समर्थानि, यानि युगपदनुष्ठितानि सर्वोपकारे समर्थानि तान्येव तन्मम
नान्यानि । पूर्वसूत्रेऽपि कालोऽङ्गं तन्त्रेण न प्रत्येकं चेति चिन्ता । तस्याऽपि तस्या-
विधेयत्वेन सकृदनुष्ठानायोगात्पृथक्चिन्ता । कर्मणामङ्गैरुपकारो द्वेधाऽदृष्टो दृष्टश्चेति ।
तत्रादृष्टार्थानां प्रयाजादीनां दृष्टार्थानामपि वेद्यादीनामस्त्येव सामर्थ्यं, याज्यापुरोनुवा-
क्यादीनामसामर्थ्यादावृत्तिः । कुतः । चोदनासंयोगादित्यनुवर्तते । चोदनयोत्पत्ति-
वाक्ये कथंभावाकाङ्क्षादिभिः सहैव योगाद्युगपदेवाङ्गैः सह संबन्धात्सर्वेऽपि यागा
यद्यपि पृथक्पृथक्कथंभावाकाङ्क्षिणस्तथाऽपि युगपदेव चाङ्गैः संबध्यन्ते सकृच्छ्रुतैरङ्गैर्न
पौर्वापर्येण सकृच्छ्रुतान्यङ्गान्यपि किं भाव्यमिति सहैव साकाङ्क्षाणि युगपदेव प्रधानैः
संबध्यन्ते युगपदेवान्वयं गच्छन्तीति नाऽऽवृत्त्या संबध्यन्ते । अत्र चोदनासंयोगादित्य-
स्यान्या व्याख्या-चोदना श्रुतिस्तया संयोगात्संहृत्य योगेन तद्गणनात्संख्यानाद्दर्शपूर्णमास-
प्रधानानामङ्गानां च तथा परिगणितत्वात्तन्त्रमेव युक्तम् । तथाहि, श्रूयते(श्रुतौ) हि-ता
एकविंशतिराहुतयो द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यमागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषो-

मीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनूयाजाः सूक्तवाकः शोषोर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु संप्रगृह्णाति समिष्टयजुंश्चेत्याहुतीनामेकविंशति- संख्या दृश्यते, सा तन्त्रानुष्ठाने भवति नान्यथेति ।

एकया चोदनया सह भावेऽपि कचिदपवादमाह—

नानाकालेषु पृथक् ।

नानाकाला विहिता येषां कर्मणां तानि तथा तेषु प्रत्येककालप्रधानं पृथक्पुनः पुनर-
ङ्गानि कर्तव्यानि । पौर्णमास्यां कृतानामङ्गानामबुद्धिस्थत्वादसहभावात्पौर्वापर्यविपर्ययाच्च
दर्शेऽपि सहैव पौर्वापर्येण पृथगनुष्ठेयान्यङ्गानीति भावः । यद्यपि यौगपद्यमधिकारविधिना
प्रधानानां सहभावविधिस्तथाऽपि विशेषश्रुत्या भिन्नकालानामेव साधनत्वमित्यर्थः । यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति सहभावेऽपि पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽ-
भावास्यायामभावास्ययेति नानाकालतां (ता) । बहुवचनेन च तथैव चातुर्मास्यैर्यजत इति
राजसूयेन यजेतेति विधिषु कालभेदो ज्ञेयः । तत्राङ्गानामावृत्तिरपि भवतीति पौर्णमासी-
मात्राहुतीनामेकविंशतिसंख्याविधानादित्यर्थः ।

ननु दर्शपूर्णमासादिप्रधानानामेव कालदेशकर्तृविधिरभावास्यायामभावास्ययेत्या-
दिना समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येका श्रुतिः, प्राचीनप्रवणे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्या,
तथा दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकृतोश्चत्वार ऋत्विज इति, अर्थायार्थायाग्निप्रणयनं तथा 'उत्त-
रस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति । दक्षिणायां मारुतीम्' इति प्रधानमात्रस्य
दक्षिणोत्तराग्नयोः प्रचारो विहितः । एवं चाङ्गानामन्यैः कालादिभिर्भवितव्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—

यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानां स देशः स कर्ता सोऽग्निः ।

अत्र दर्शपूर्णमासादिशब्दैर्विहिताः कालादयो नाङ्गैः संबध्यन्ते, नाङ्गानां दर्शादि-
शब्दवाच्यता, तस्मादङ्गानां कालादिभेद इति प्राप्त इदं सूत्रम् । चोदनादिभि-
प्रयोगविधिभिः साङ्गं प्रधानं युगपत्कुर्यादित्येतैः साङ्गस्य प्रयोगस्य संबन्धित्वेन
कालादिसंबन्धविधानात्प्रयोगश्च साङ्गस्येति कालादि समानम् । एवं चार्थायार्थायाग्नि-
प्रणयनम् । तथाऽपि प्रधानाङ्गं देवतापरिग्रहे सति तदर्थमग्न्यन्वाधाने कृते सति ।
तदग्निप्रणयनं सकृत्तन्त्रेण साङ्गप्रधानोपकारकं भवति । विकृतिष्वग्न्यन्वाधानात्पूर्व-
तनेषु होमेषु पृथक्पृथगेव प्रणयनम् । पश्चादौ चान्वारम्भणीयादिभिर्यज्ञारम्भार्थत्वेन
विधानान्न पुनः प्रणयनम् । दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यान्वारम्भणीयाया अर्थवादेनादृष्टार्थ-

त्वावगमात्तथा सारस्वतहोमयोः पृथक्प्रणयनम् । एवं च सति यौगपद्ये तन्त्रमङ्गानां सिद्धम् । कालदेशकर्त्रभिभेदे प्रधानानां विद्यमाने पृथगङ्गानुष्ठानमपि सिद्धम् ।

दर्शपूर्णमासाङ्गतया पात्राण्युत्पादितानि तानि नान्यस्य प्रयोगस्याङ्गं भवितुमर्हन्ति । ततः प्रयोगान्तरार्थमन्यान्येवमन्येष्वपि प्रयोगेष्विति प्राप्त आह—

आधानप्रभृति यावज्जीवं पात्राणि धार्यन्ते ।

स्पृधादिपात्राणि आधानप्रभृति यावज्जीवं धार्यन्ते । तैरेव यावज्जीवं प्रयोगः कार्यः । न हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे तेषामुत्पत्तिर्विधीयतेऽपि तु सर्वार्थमनारभ्याधी-
तविधिभिः प्रकरणाद्वाहिरेव लौकिकेन कर्मणाऽऽधानेनाग्नीनामिव । तस्माद्धारणं नियम्यते प्रयोगान्तरार्थमुत्सर्गे वा विरामे वा धार्यण्येव । कुतः । तत्र हेतुर्जीव-
शब्देनोक्तो मृत एव प्रतिपत्तिविधानात्, गृहीतस्याविधिना त्यागायोगात् । देशक-
र्त्रोस्तु परिगृहीतत्यागः शिष्टैर्नाऽऽदृत इति तस्यागेऽपि न गृह्यत्याहुर्मामांसकाः ।
न तु प्रतिपत्तिर्धारणं न प्रयोजयेदिति वाच्यम् । यजमानशरीरसंस्कारार्थान्यपि
श्रूयन्ते । तद्यथा—पात्रे तु यजमानेन सह पात्राणि दहन्तीत्युक्त्वा यजमानस्य दक्षिणे
हस्ते जुहुमुपदधातीत्यादिनाऽऽधारत्वेन शरीरस्यापि संस्कार्यत्वावगमात्पात्राणां द्विती-
यया प्रतिपाद्यत्वावगमादवैगुण्याय धार्यन्ते । आधानप्रभृतीत्यनेन यानि दर्शपूर्णमास-
पशुचातुर्मास्यसोमानां पात्राण्युत्पादितानि तानि सर्वाणीत्यर्थः । यावज्जीवमिति
यावत्प्रतिपत्तिं धार्याणि । यः पूर्वं श्रियते तेनैव पात्राणां प्रतिपत्तिः । प्रव्रजति वन-
मनश्चिर्वा प्रतिष्ठति तदा भार्यया धार्यन्ते पात्राणि ।

ननु सकृदेव संस्कृतानामग्नीनामिव पात्राणामङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—

तेषां प्रतितञ्च ५ संस्कारोऽभ्यावर्तते ।

आधानेनानारभ्याधीतेनोत्पादितानामग्नीनां न प्रयोगमध्ये उत्पत्तिः । पात्रसंस्कारो
हि प्रयोगमध्ये कृतः । स एकस्मिन्प्रयोगे कृतो न प्रयोगान्तरस्याङ्गं प्रयाजादिवदिति
प्रतितञ्चं प्रतिप्रयोगं कर्तव्यः । आधानेष्टिषु कृतोऽपि पात्रसंस्कारोऽतिदेशेनैव प्राप्त-
इति नाऽऽधानवत्सकृत् । पात्राणां प्रयोगमध्ये भेदनादौ प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधि-
ग्राह्यो योग्योऽनुपयुक्तस्य यथाशास्त्रं प्रतिपत्तिः । प्रयोगात्पूर्वमसामर्थ्यं त्वसमर्थमेव
प्रयोगकालपर्यन्तं स्थापयित्वा प्रतिनिधाय तस्य शुचौ देश आहवनीये वा प्रतिपत्तिः
कार्या । बौधायनीये ह्यसमर्थारण्योराहवनीये प्रतिपत्तिर्दर्शनात् । एतावता सूत्रसंदर्भेण
सर्ववेदसर्वकर्तृसर्वकर्मसर्वाङ्गानां(णां) सामान्येन साध्यसाधनभावावेदनेन प्रयोगसामा-
न्यस्वरूपं दर्शितं, विशेषस्तु जैमिनीयन्यायैरवगन्तव्य इति सूचितम् ।

१ ट. 'नमिति सि' । २ ख. ट. तान्येकस्य । ३ ग. ट. 'धिप्र' । ४ ख. छ. ट. ननु प्र° ।
५ ख. हन्तीत्यु° । ६ ट. 'वांति' । ७ ख. च. ट. 'देशत एष ।

अथ प्रयोगः । प्रयोगक्रममाधिकारास्तु न सामान्यतो व्याख्येया इति तेषां प्रयोगविशेषा-
 देव स्पष्टा विशेषा भविष्यन्तीति फलप्रदर्शनपूर्वकं दर्शपूर्णमासप्रयोगं व्याचष्टे—सर्वकामा-
 वित्यादिना ननु तृतीयप्रश्ने सर्वनिधतकर्मणां निःश्रेयसं फलं व्याख्यास्यमानमत्र व्याख्याय
 पश्चात्सर्वकामावित्यादिना व्याख्येयमिति चेत् । सत्यम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यारभ्य
 व्याख्या या कृता सा तु कर्मकाण्डमात्रविषयजैमिनीयन्यायोपबृंहणेन कृता, न चात्र
 जैमिनीना कर्मणां मोक्षोपायतोक्ता, येन तदुपबृंहणं क्रमप्राप्तमत्रैव स्वेन कर्तव्यं
 स्यात्किं तर्हि किंचिदविवेचितं नियतकर्मसाध्यं फलमस्तीत्येतावदेव जैमिनीयेऽर्थात्सिद्धं
 तत्तथैव दर्शपूर्णमासयोरेव ताभ्यां यावज्जीवं यजेतेति कर्मकाण्डमात्राधिकारिणं प्रत्येव
 व्याख्यास्यते । दर्शपूर्णमासानुपोद्घातत्वेनैव व्याख्येयावाधानाद्ये वाऽनुष्ठानक्रमस्य
 मुख्यत्वात् । तस्मादत्रोपोद्घातमात्रेण दर्शपूर्णमासयोरवसर इति दर्शयितुं जैमिनीय-
 न्यायसिद्धमेव फलमनूद्यते । ततः परमाधानादिप्रयोगे व्याख्येये बादरायणमतसिद्धं
 फलं मुमुक्षुं प्रकृत्य स्वतन्त्रशास्त्रसिद्धत्वेन पृथगधिकारिप्रकरणतया प्राधान्येन प्रतिज्ञा-
 तानां नियतकर्मणां प्राधान्येनैव फलं व्याख्येयमिति दर्शयितुं तत्रैव व्याख्यास्यते ।
 यच्च काम्यप्रयोगे फलं तत्तु प्रयोगभेदेन जैमिनीयन्यायेनैव दर्शपूर्णमासयोर्दर्शयिष्यते ।
 प्रासङ्गिकमुत्तरत्र सर्वं ज्ञेयमिति तदुत्तरत्र न व्याख्यायते । कर्मणाऽभ्युदय इत्येतत्तु
 निःश्रेयसफलसाधनोपयोगितयैव व्याख्यास्यत इति न काप्यनवसरेण व्याख्या ।

आधानेष्टीनां विकृतिरूपत्वेन दर्शपूर्णमासविध्यन्तापेक्षायामाधानात्पूर्वं तावेवाऽऽदौ
 निरूपयंस्तद्विषयन्यायप्रदर्शनार्थं तयोरादौ फलसंबन्धं व्याचष्टे—

सर्वकामौ दर्शपूर्णमासौ ।

कस्यांचिच्छाखायां श्रूयते । काम्य एव फलवत्ता जैमिनीये साधिता । न चास्मच्छा-
 खायां दर्शपूर्णमासयोः फलं श्रूयते । न च तस्मिन्नसति कथमित्याकाङ्क्षात्मकं प्रकरण-
 मुदेति । तथा च तौ समानविधानावित्यादि न व्याख्यातुं युक्तमिति फलमेव बुद्ध्वा
 पुरुषः प्रवर्तत इति तदादौ वक्तुं युक्तम् ।

शाखान्तरे हि श्रूयते—‘एकस्मै वै कामायान्ये यज्ञकृतव आरभ्यन्ते, सर्वेभ्यो वै
 कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इति । तदिदं व्याख्यानतो निर्दिष्टम् । काम्यन्ते ते कामा
 इष्टानीति यावत् । सर्वे कामा याभ्यां साधनाभ्यां साध्यास्तौ सर्वकामौ । परस्परापे-
 क्षाणामेव कारणता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्राप्तिद्वं वाक्यमुपेक्षितम् ।

तत्र प्रयोगभेदोदाहरणत्वाभावः । स्वशाखायां च परमामेव काष्ठां गच्छतीत्यर्थवादेन फलकल्पनाऽपि न युक्ता श्रौते फले सति । तस्मादिदमेव फलमुदाहृत्य विचार्यते किं शाखान्तरीयमत्रोपसंहर्तव्यं फलं न वा । तत्र नोपसंहारः कर्तुं युक्तः । कुतः । दर्शपूर्णमाससंज्ञया प्रत्यभिज्ञानेऽपि फलस्यैविधेयत्वाद्विहितयोरेव फलानुवादेन विधानमयुक्तमतोऽभ्यासात्कर्मभेद एवेति प्राप्तेऽभिधीयते—

तौ समानविधानौ ।

अत्रत्यदर्शपूर्णमासाम्यां समानविधानौ तत्रत्ययोरत्रत्ययोश्चाभिन्नयोः समानमेकमेव फलविधानं ब्राह्मणं ययोस्तौ तथा । अयं भावः—यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यधिकारविधिना दर्शपूर्णमासत्वेन तत्रत्यौ विहितौ तथा तत्त्वाविशेषात्तैव शब्देनैतावपि विहितौ । न च संनिधिर्विशेषकः । प्रत्यभिज्ञया संनिधेरपि साम्यात् । तत्राप्येतौ यदि प्रत्यभिज्ञातौ तदा कयोरसंनिधिर्मवेत् । तथा च यथोत्पत्त्यादिविधिविहितयोस्तत्रत्ययोः फलार्थं विधानमेवमनयोरपीति संतोष्ठव्यम् । अन्यथा तत्रापि विहितस्य न विधिरिति तयोरपि कर्मभेदे प्राप्ते न कस्यापि कर्मणः फलवत्ता भवेत् । ययोश्च फलवत्ता न तयोर्त्पत्त्यादिविधय इत्यतिविशिर्णं कर्म नानुष्ठेयं स्यात् । न हि निष्फलमनुष्ठेयम् । न च फलवदपि द्रव्यदेवतादिसंबन्धविधुरं दर्शपूर्णमासशब्दप्रतिपाद्यं स्यादरूपत्वेन कालसंबन्धानवगमात् । ययोश्चावगतस्तयोरफलत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति फलोद्देशेन पुनर्विधानं युक्तमिति । तदुक्तं जैमिनिना—‘संनिधौ त्वविभागेन फलार्थेन पुनः श्रुतिः’ इति । प्रत्यभिज्ञया संनिधापिते कर्मणि भेदाभावेन तदेव फलार्थं पुनः श्रुत्या विधीयत इत्यर्थः । एतेन दर्शपूर्णमासप्रकरणं सर्ववेदसर्वशाखास्वेकमेवेत्युक्तम् । तदिदमाहुः—‘सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म’ इति । यदि यादृशं विहितं तादृशमेव चेत्पुनर्विधीयेत तदा भवेदभ्यासात्कर्मभेदोऽप्राप्तेऽशो विधानान्न सा विधिपुनःश्रुतिरिति ।

ननु प्रतिशाखं विविधगुणभेदेन शाखान्तरीयानुष्ठाने प्रायश्चित्तश्रवणाच्च कर्मभेदे प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तेति शङ्कानिरासार्थमाह—

निर्देशाच्चवतिष्ठेते ।

समानविधानावपि गुणादिभेदेन यस्यां शाखायां निर्दिष्टौ तेषां शाखिनां तावेव व्यवस्थितौ च व्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ विहिताविति यावत् । तेन तं प्रति तथैव निर्दिष्टविशेषणैव व्यवस्थितौ ज्ञेयौ । तथा प्रयोगभेदमात्रं स्यान्न तु कर्मभेदः । यथा नीले घटे संकेतग्राही पीतेऽपि घटोऽयमिति प्रत्येत्येवं स्वशाखीयार्किचिद्गुणविशिष्टयोर्दर्शपूर्णमासत्वेनावगतौ शाखान्तरेऽपि गुणान्तरविशिष्टावपि दर्शपूर्णमासावेकत्वेनैव गृह्यतातीति

र्थवादेन
यते किं
दर्शपू-
नमयु-

सर्वसाक्षिकम् । न केवलशाखाभेद एव प्रयोगभेदः किंत्वेकस्यामपि नानागोत्राणां तनून-
पाचारशंभेदेनोदितानुदितभेदेन चाग्निहोत्रेऽपि प्रयोगभेददर्शनात् । तस्मात्स्वशाखा-
गुणाबाधेनैव समानविधानौ, ततो न सर्वशाखाप्रत्यभिज्ञाबाध इति भावः ।

कमेव
मासा-
शब्दे-
तत्रा-
वेहि-
वेहि-
तु ।
हि
प्राद्यं
इति
पुनः
या
र ।
मेव

आवृत्त्या पुनरेते सूत्रे व्याख्येये अग्रिमप्रयोगनिर्वाहाय पूर्वोक्ताङ्गतन्त्रनिर्वाहाय च ।
सर्वकामतया फलवत्तयाऽवगतौ स्वशाखायामुत्पात्तिविधिभिः प्रत्येकं विहितौ तदा
प्रत्येकं करणत्वेनावगतौ प्रत्येकं कथंभावाकाङ्क्षिणौ तौ समानविधानौ समानानि सर्वेषां
समुदाययोः प्रत्येकं विधानानि ब्राह्मणानि ययोस्तौ तथा । तथा चाङ्गविधानानि समा-
नानि न स्वरूपविधानानि संभवन्ति भिन्नकर्मत्वात् । तथा च संनिधिसमाख्ये अनादृत्य
विहिता असंनिहिताश्च पदार्था अङ्गत्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः । किमविशेषात्रेत्याह—
निर्देशो विशेषावेदकं प्रमाणं वचनमिति यावत्तस्मादेव व्यवस्थितावित्यर्थः । तत्र
स्पृष्टादिद्रव्याणां संस्कारकर्मणां च योग्यतालक्षणेन सामर्थ्येन तेषां व्यवस्था, तथा
मन्त्राणामपि, केषांचित्प्रमाणान्तरेणापि । आरादुपकारिणां तु सर्वत्र समानैवाङ्गता ।
वैमृषप्रभृतीनां तु वचनाद्व्यवस्थेति बोद्धव्यम् । प्रयोगे नैव स्पष्टयिष्यते । अङ्गिनोर्व्यव-
स्थाभिधानेनाङ्गानामेव व्यवस्थोक्ता । तेन कानिचिदङ्गानि प्रधानेषु साक्षादुपकुर्वन्ति
कानिचिदङ्गद्वारेत्यपि व्यवस्था संगृहीतेति । तेन मन्त्राणां लिङ्गेन विनियुक्तानां साक्षा-
त्प्रधानाङ्गत्वाभावेऽपि अन्वाधानाद्यङ्गत्वेनापि व्यवस्थितानां समानविधानावित्यनेन न
त्यागः । यानि साक्षादङ्गानि यानि च परम्परया तानि सर्वाण्यपि विधानशब्देन
संगृहीतानि ।

ताभ्यां यावज्जीवं यजते त्रिंशतं वा वर्षाणि ।

जीवनं निमित्तं प्राणधारणं तत्र कर्माङ्गं भवतीति यावज्जीववाक्येन न काम्ययोः काल-
विधिः किंतु निमित्तान्तरे तौ विधीयेते । त्रिंशदादिकालसंबन्धेनापि नान्यौ भिन्नौ तत्त्वेन
प्रत्यभिज्ञानादित्याह—ताभ्यामिति । यौ सर्वकामार्थौ ताभ्यामिति प्रत्यभिज्ञा जातिनिमित्ता
न व्यक्तिनिमित्ता । एकस्यां व्यक्तौ निमित्तार्थत्वं कामार्थत्वं च न सिध्यति । उद्देश्यद्वये
प्रयोगद्वयावश्यं भावयेत् । तथा च निमित्तेनोपलक्षिते काले प्रयोगो नित्यस्तस्यैव शाखान्तरे
कालान्तरविधानं त्रिंशतमिति तत्रैवाऽऽपस्तम्बेन जीर्णो वा विरमेदिति कालान्तरं
विहितं, काम्ये त्वैहिकफलाय यावत्फलप्राप्त्यनुष्ठानं, पारलौकिकं तु सकृदभ्यासाश्रवणात्
तथा च नैतौ प्रकृतिविकृतिभावं भजेते द्विविधावपि यौ पुनर्द्वितीयप्रश्ने काम्यौ व्याख्या-
स्येते गुणवैकृतौ च ।

एकस्मिन्प्रयोगे सर्वान्कामान्कामयेत प्रयोगपृथक्त्वे वैकैकम् ।

यथा पशुकामोऽनेकान्पशूनेकस्मिन्प्रयोगे कामयत एवं सर्वान्कामान्कामयेतेति पूर्व-

पक्षयित्वोच्यते प्रयोगपृथक्त्वे वैकैकम् । वेति पूर्वपक्षो व्यावर्तते । कामानां प्राधान्येन प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्या । न च पशुदृष्टान्त एकजात्या क्रोडीकृतानामेकफलत्वम् । न चात्र तथा । उद्दिश्यमानानां फलानां न स्वरूपेण फलत्वं किं तु काम्यमानत्वेन । न सर्वस्य सर्वं काम्यं तथा वेदमिदमिति बुद्ध्या ग्राह्यं तत्रैकया क्रोडीकर्तुं शक्यत इति प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः । तस्माद्वाक्यभेदोऽङ्गीकार्यः । प्रजाकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पशुकाम इत्यादि ।

पूर्वा पौर्णमास्युत्तराऽमावास्या ।

अत्र दर्शपूर्णमासौ निर्दिष्टौ दर्शपूर्वौ सर्वत्र तथा पाठक्रमेणैवोभयोरनुष्ठाने प्राप्त इदं सूत्रम् । तत्रायमर्थः—अल्पाक्षतरमिति दर्शस्य पूर्वनिपातेऽपि पूर्वा पौर्णमास्येवाऽऽरम्भणीयाप्रकरणे सारस्वतहोमार्थवादे 'य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यादित्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं तत्प्रतिलोमम्' इत्युक्त्वा 'यत्पौर्णमासी पूर्वा-मालभेत प्रतिलोममेनावालभेत' इत्यादिना पूर्णमासस्य पूर्वानुष्ठाने दोषोऽभिधीयते । तद्दोषपरिहाराय सारस्वतहोमयोर्विधिरिति कृत्वा पूर्वा पौर्णमासी तथैवोत्तराऽमावास्या-वात्र बहूनि लिङ्गान्यनुमन्त्रणसूक्तवाकदेवतायाज्यादीनीति भावः ।

ननु दर्शपूर्णमासशब्दौ कालपरौ कथं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासावित्यादिनिर्देश इत्यत आह—

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्याया ।

अत्र सप्तमो निर्दिष्टोऽधिकरणं कालस्तृतीयानिर्दिष्टौ न कालौ, तयोरधिकरणत्वेनैव साधनत्वेऽसति करणत्वायोगात् । तस्माद्यागनामधेये ।

तथोक्तं—'विधाने वाऽनुवादे वा यागः करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तं तद्वाचित्वं न मुञ्चति' ॥ इति ।

तस्मात्पौर्णमास्यमावास्याकालयोः क्रियमाणत्वात्कर्मसमुदायावपि तन्नामकौ । अनेन च फलकरणस्यैकत्वेऽपि तस्य कालभेदात्प्रयोगभेदेन कालनिमित्तकरणावयवकर्मसमुदा-यवाचकत्वेन द्विवचनमुपपद्यतेऽग्नीषोमयोरिव दर्शपूर्णमासयोरिते वाक्ये समुदायद्व-यानुवादेनाऽऽग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्यविहितकालानन्यत्वेऽप्येकैकस्मिन्समुदाय एकैक एव

१ क. 'मिति । २ ख. ट. दोषमभिधीय त° । ३ ख. ट. तथोक्त' । ४ ट. 'ष्टौ यागौ न । ५ क. ग. च. छ. ठ. 'धने स° । ६ ख. छ. ठ. 'यान्तस्तद्वा' । ७ क. ख. ग. च. ट. 'कालनान्य° । ट. 'कालजन्य° ।

कालोऽङ्गं प्रयोगयोरिति विधत्तः । अत एवोक्तम्—चोदनासंयोगादित्यादि । समु-
दाये च विद्वद्वाक्यावगतौ य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत
इति सूत्रवाक्ये पाठानुसारेण न त्वनुष्ठानानुसारेण पठित एकैकस्मिन्समुदायो न । एक-
वचनेन न समुदितानामेव संज्ञाकरणं, किंतूत्पत्तिवाक्यावगतपरस्परसंबन्धानिरपेक्षाग्रेय-
त्वाष्टाकपालत्वादिवदेकैकस्यैव प्रत्येकं संज्ञा पर्यवस्यति । तेनाग्नीषोमीयाकरणपक्षेऽपि
क्रियमाणयागधोरेवाऽऽग्नेयोपांशुयाजयोरेव संज्ञेति सिध्यति । ततस्तु काम्यदर्शपूर्णमास-
धोरप्यग्रे प्रदर्श्यमानयोरुपांशुयाजामावेऽपि कचिद्द्वन्द्वो भावेऽपि कचिद्गुणान्तरसंयोगे
संज्ञा न हीयते । तत्राप्युत्पत्तिवाक्ये कालविधानात् । तद्यथा दाक्षायणयज्ञे पूर्णमासे
सनवेनैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेतेति शास्त्रान्तरे यत्र कौण्डपायिनाम-
यने कर्मणि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति तत्र गौणी संज्ञा । अविधिरितेषां मखः
ऋतुसमूह इति संज्ञा मुख्यास्तदभावे शब्दमात्रम् । यत्र पश्चात्संज्ञासंबन्धादन्यधर्म-
लक्षमस्तत्र गौणी । यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा मुख्या यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती-
त्युत्पत्तिवाक्येऽग्नेर्दर्शनान्मुख्या । कौण्डपायिनामयने कर्मणि मासमाग्निहोत्रं जुहोतीति
कालविधौ नाग्निदेवता विधानमिति गौणी । काम्यदर्शपूर्णमासयोनित्यदर्शपूर्णमासयो-
रपि मुख्यैव संज्ञा, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कस्यांचिच्छाखायां विधानं
साङ्गयोरस्ति । यत्रापि यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्रापि तथा कालविशिष्टा-
श्रौतपत्तिविधय उभयत्रापि सर्वकामावित्यत्र तु फलवाक्यमनारभ्याधीतम् ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यादि यदुक्तं तत्र कोऽयं पौर्णमासी नाम यागोऽमावास्या
नामेत्यपेक्षायां नामद्वयोपात्तान्विविच्य प्रधानयागान्दर्शयति—

आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजश्चाग्नीषोमीयो वैष्णवः प्राजा-
पत्यो वाऽग्नीषोमीयश्चैकादशकपालैः पौर्णमास्यां प्रधानानि ।

प्रधानानीति बहुवचनेन कर्मणां प्रधानभूतानां भेद उक्तः । प्रधानानीत्यनुवर्ततेऽग्नि-
मेऽपि सूत्रे । तत्रापि कर्मभेद एव । अग्नीषोमीयो यद्यपि पञ्चमप्रपाठके समाम्नातोऽथ
षष्ठप्रपाठक आग्नेयस्तथाऽपि तं(?) याज्यादिहौत्रानुष्ठानकाले तु स्मारकत्वात्प्राबल्यं
तत्क्रमेण क्रम इति जैमिनीयैः साधितं ज्ञेयम् ।

नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो
विद्यत इत्येकेषामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एका-

दशकपालो द्वादशकपालो वाऽमावास्याया-
मसंनयत आग्नेयः सांनार्यं च संनयतः ।

अत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति वाक्य-
विहितस्योभयत्रोपादानम् । अत्रोत्पत्तिवाक्ये यजतिर्न श्रूयते तथाऽपि साऽस्य देव-
तेत्यधिकारेऽग्नेर्द्वप्रत्ययो विधीयते । अष्टाकपाल इति त्वष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं
मक्षा इति सूत्रेणाणूप्रत्यये सति तस्य लुकि सति निष्पन्नस्तयोः सामानाधिकरण्येन
द्रव्यमष्टाकपालमग्निदेवतासंबन्धीति गम्यते । यद्यप्यत्र द्वयोर्विशेष्यं नोक्तं तथाऽपि
पुरोडाशः स इति वाक्यशेषादवगम्यते 'तेऽपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतम्' इति । पुरो-
डाशशब्दश्च जातिनिमित्तको लोके पिण्डाकारे द्रव्ये सुप्रसिद्ध इति न्याय इति दर्श-
यितुं न प्रयुक्त आचार्येण । प्रकृतिद्रव्यमपि शास्त्रान्तरोक्तं ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजे-
तेति निर्वापेनै(णै)व ज्ञास्यत इति । अन्यत्राग्नीषोमीयादिषु सर्वत्र न पुरोडाशशब्दे
वाक्यशेषे तथाऽपि ज्ञास्यते । पिण्डकरणादिना पुरो डा(दा)श्यत इति व्युत्पत्तिः
साधुत्वाय न यौगिकत्वाय । तेन त्रैयम्बकपुरोडाशेषु न संस्कारा इति दर्शितम् । न
च देवताद्रव्ययोरन्यः संबन्धोऽस्ति यस्तस्यैव द्रव्यस्य दीयमानत्वं विना । तावतैव
संबन्धनिर्वाहे सति प्रक्षेपान्ततापर्यन्ततया होमकल्पने प्रमाणाभावात् । त्यागश्च
दानरूपो यागः । प्रधानभूत एव होमे कैल्प्यमाने तस्योपसर्गत्वं प्रक्षेपस्य
प्राधान्यं स्यात् । न हि द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रक्षेपेण विना न भवतीत्यस्ति । तान्पर्य-
ग्निकृतानुत्सृजतीत्यत्र तथा यागस्य दर्शनात् । तस्माद्यागमात्रेण संबन्धचरितार्थत्वाद्या-
गमात्रं कल्पनीयम् । एतेन दानकल्पनाऽपि निरस्ता । यस्तु प्रक्षेपस्तस्य चतुरवत्तं
जुहोतीति साक्षाद्विधेरेवास्ति । एवमन्यत्रापि यागकल्पना । उपांशुयाजमन्तरा
यजतीति साक्षाद्याग एव श्रूयते । यजयाजेति सूत्रेण संज्ञायां कुत्वाभावः । चकारो
विलक्षणत्वमुपांशुयाजस्याऽऽह । त्रयाणामग्नीषोमीयादीनां विकल्प इति । अग्नीषो-
मीय इति वृद्धाच्छ इति देवताधिकारे । तथा वैष्णव इत्यौत्सर्गिकोऽण् । प्राजापत्य
इति दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य इत्येता देवता मान्त्रवर्णिक्यो याज्याकाण्डात् ।
शाखान्तरेऽग्नीषोमावुपांशु यष्ट्व्यौ, अजामित्वायेत्यादिवाक्यौ । यागद्रव्यं तु ध्रौवमा-
ज्यम् । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्भ्रुवायामाज्यम्' इति ।

तदुक्तं—'ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी' इति ।

उपांशुयाज इत्यन्वर्थसंज्ञा । आग्नेययागादस्याभ्यासेन भेदोऽभ्यासो विधिपुनश्रुतिर्गु-
णेन देवतोलक्षणेन द्रव्यलक्षणेनैवोत्तरस्मादपि तथैवं सर्वेष्वप्युत्तरेषु ज्ञेयम् । आग्नेयस्य

१ ट. 'स्यै द्र' । २ ख. छ. ट. कल्पमा' । ३ क. ग. च. छ. ट. 'वयाद्याज्यद्र' । ट.
'वयाद्याजिद्र' । ४ क. ग. च. छ. ट. उ. 'ताद्र' । ५ क. 'न चोत्त' ।

परस्परभेदः कालभेदात् । 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इति द्रव्य-
देवतासंबन्धानुवादाद्यागः पूर्ववदेव कल्पितः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणोऽग्नीषोमीयेनेष्टा
सौम्यो भवति' इति शाखान्तरीयो विशिष्टाधिकरणो विधिर्वैकल्पिकोऽस्माकं क्षत्रि-
यवैश्ययोस्तु नित्य एवाग्नीषोमीयः । संनयदसंनयतोर्व्यवस्थया सांनार्यैन्द्राग्रयोर्वैकल्प
इत्यर्थः । ऐन्द्राग्रपक्षे यागद्वयममावास्यायाम् । सांनार्यं चैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति यागद्वयं, तद्रूढ्या समुदितं सांनार्यम् । निर्वचनमपि
'यत्समनयन्तत्सांनार्यस्य सांनार्यत्वम्' इति । तत्तु सोमयाज्यसोमयाजिनोरपि ।
'नासोमयाजी संनयेत्' इति, कापेयाः संनयेरन्निति च वक्ष्यमाणत्वात्तत्र यागत्रयम् ।

तदङ्गमितरे होमाः ।

पूर्वं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरीयमधिकारविधिं प्रदर्श्य तस्य दर्श-
पूर्णमासाभ्यां सर्वान्कामान्भावयेदिति वाक्यार्थं मत्वा कथमिति भावनायामङ्गाकाङ्क्षिण्यां
प्रत्येकोत्पन्नत्वेन सर्वाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं तौ समानविधानावित्यनेन श्रुत्यादिप्रमाणै-
रसंनिधिमनोदृत्य कथंमावाकाङ्क्षितत्वेन गृहीतैः पदार्थैः प्राकरणिकैरुपकृत्येत्युक्त्वा
दृष्टार्थाङ्गानामसाधारण्येन प्राप्तेऽदृष्टोपकाराभावेऽदृष्टकल्पनाप्रसङ्गेन प्रश्ने तृतीये
विचारयिष्यति । निर्देशादित्यनेन च प्रकरणे व्यवस्थाभावं परिहृत्य प्रयोगभेदेऽपि न
तयोः शब्दान्तरादिभिर्भेदोऽस्तीत्येवं ताभ्यामित्यनेन पूर्वं दर्शप्रयोगभेदमुक्त्वा समु-
दायद्वित्वोपात्तसमुदायनामभ्यामनुष्ठानक्रममुक्त्वोत्पत्तिकालोपाधिकृतनामभ्यां समुदा-
यानुवादेन द्वित्वसंख्याममावास्यायाममावास्याया यजत इत्यादिनोपपाद्योत्पत्त्यधी-
नस्वरूपौ ताविति द्रव्यदेवतात्मभ्यां निरूपितरूपयागानां(णां) कालद्वयसंबन्धेन
न्यायापेक्षवाक्यप्रतिपाद्यानि स्वरूपाण्युक्त्वा परिशेषसिद्धस्वरूपेण कथंभावापेक्षितोप-
कारकाणि साकाङ्क्षत्वेनान्वययोग्यानि दर्शयत्यनेन सूत्रेण । तेषां कालसंबन्धेन प्राप्त-
नोन्ना समुदायद्वयेन फलाय विधीयमानानामत एव कथंभावसाकाङ्क्षिणामर्थात्तेभ्यः
कालफलसंबन्धिभ्योऽन्येऽतो निष्फलाः पदार्था विधिविषयीकृताः परस्परयाऽपि
भाव्यमिष्टमपेक्षमाणाः प्रधानानामङ्गं भवन्तीत्यर्थः । शेषोऽङ्गमित्यनर्थान्तरम् । इदमपे-
क्ष्योक्तं तौ समानविधानौ निर्देशाद्व्यतिष्ठेते इति । तेषां यागानां फलवतामितरे भिन्नाः
संनिहिताः पदार्था अफला जातिद्रव्यगुणक्रियात्मका अङ्गम् ।

'दृष्टादृष्टोमयार्थत्वात्रिधाऽङ्गानि प्रचक्षते ।

दृष्टार्थं तु चतुर्धा स्याज्जातिद्रव्यगुणक्रियाः' ॥ इति ।

१ ख. ट. 'धिकारिणो' । २ ट. 'मान्कामये' । ३ क. ग. च. ठ. 'नावृत्य' । ४ क. प्राप्ते-
नासं । ग. प्राप्ते न सं । च. ठ. प्राप्तानां सं । ५ ख. 'नाग्नी स' । ६ क. ग. च. छ. ट. ठ.
'त्यर्था' । ७ च. छ. ट. 'हितार्थाः प' ।

फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति च न्यायात् । जातिर्ब्रह्मादिः । द्रव्यं स्फयादि । गुणो वैकङ्कतत्वादिः । क्रिया धात्वर्थरूपाः । तेषां मध्ये जात्यादीनां संस्कारकर्मणां च स्पष्टदृष्टोपकारकत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणैश्च स्पष्टमङ्गत्वम् । प्रयाजादियागानामपि परस्परमभ्यासाद्भेदः प्रधानयागेभ्यश्च ते भिन्ना एवाफलाः सन्तो हि फलवतामङ्गम् । दर्बिहोमाश्च शब्दान्तरादेव भिन्नास्तेऽपीतर इत्यनेनैवाङ्गतां गताः पुनर्ग्रहणं होमा इति यत्तेन चतुरवत्तं जुहोतीत्यादिना प्राप्तास्तेषां यागादविवेकमाशङ्क्य निरस्यति वषट्कारसाध्यत्वाच्च तैर्भिन्नं दानमस्तीति यागान्तर्गत्याशङ्का शब्दान्तरात्सा निरस्ता । यागेभ्यो यजतिचोदितेभ्यो होमा जुहोतिचोदिता भिन्नाः प्रक्षेपमात्ररूपा इति तेषां भेदस्तूपादित एव न विस्मरणीयो यागद्रव्यप्रतिपत्तिरूपत्वेन । एवं च दर्शपूर्णमासयोः फलप्रकरणयागस्वरूपभेदाङ्गानि निर्णीतानि ।

अथ प्रयोगो वक्तव्यः । तत्र प्रयोगाङ्गभूतदर्शपूर्णमासाख्यकालस्य दिनद्वयात्मकस्य विभागेन व्यवस्थिताङ्गतानिर्णयाय पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ व्याख्येयौ । तत्रेदमिदानीं विचार्यते—पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावस्यया यजत इति कर्मणामेकैकतिथ्यात्मकः कालोऽङ्गत्वेन विहितः पूर्वद्युराग्निं गृह्णात्युत्तरेद्युर्यजतीति, 'पूर्वद्युरिध्माबार्हः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति' इति, 'यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाः श्वोभूते यजते' इति श्रुतिभिर्ब्रह्मकालताऽवगम्यते । तत्र विरोधात्संशयः । तत्रोभयदिनात्मकत्वमेकैकस्याङ्गभूतस्य कालस्य न संभवतीति निश्चितमन्यतरिद्वर्गौणं पूर्वमपरं वा ग्राह्यमिति संदेहे स्थिते सूत्रेण पौर्णमासीविषये तावत्पूर्वपक्षमाह—

पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेत् ।

अन्वाधानादेरङ्गत्वात्तदेव पौर्णमासीशब्देन सामीप्येन लक्षितायां चतुर्दश्यामेव कार्यं न तु प्रधानं तथालक्षितायां प्रतिपदि कार्यमङ्गप्रधानविरोधे प्रधानं बलीय इति न्यायादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीयाविभक्तिरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । उपान्वध्याङ्गस इत्युपपदविभक्तिरेव । नात्राशनाभाव उपवासः, प्रातराशे दंपती अश्नीत इति विरोधात् । तस्मादयं 'देवता उपवसन्तु मे, अहं ग्राम्यानुपवसामि' इति संकल्पो दृश्यते । तथोपवासशब्देन जायापत्योरेकवारं भोजनमेवेति धर्मे वक्ष्यमाणत्वात्प्रातराशे जायार्पती सर्पिर्मिश्रमश्नीत इति, तदैवाद्यैकवारं भोक्ष्यामीति संकल्पः कार्य इति । अथवा व्रतेन नियमग्रहणात्तदपेक्षया

‘उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः’

इति स्मरणात्संकल्पादीनामुपवासशब्देन ग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह—

संपूर्णा वा ।

वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिरन्यतरद्वाणे काले कर्तव्यमिति यदुक्तं तच्चेति । कुतः ।
संपूर्णा पौर्णमासीमेवोपवसेत्, पञ्चदशीमित्यर्थः, पौर्णमास्यामेव । यागस्य मुख्ये काले
प्रतिपदि विधानात् । ‘पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयो यष्टव्याः’ इति स्मृतेः । तथा
संधिमभितो यजतीति श्रुतेः पर्वप्रतिपदोः संधिर्यागमध्य उक्तो विरुध्येत । तर्हि किम-
र्थमुक्तं पौर्णमास्यां यजेतेति परदिने यागो गौण एवाऽऽपद्येतेति । न । उभयदिनात्मको
मुख्यः कालो यतः संधिमभितो यजतीति चन्द्रपूरणनिमित्तोपलक्षिता पौर्णमासी दिनद्वया-
त्मिका यागायोक्ता । संपूर्णा पूर्वदिनात्मिकां पौर्णमासीशब्दवाच्यां पूर्वमुपवसेदित्याकृ-
ष्यते पूर्वसूत्रं सर्वमपि । तथा च चन्द्रपूरणवती द्वितीयाऽपि पौर्णमासी तिथिस्तत्र यष्टव्य-
मित्यर्थादुक्तं भवति । गोमेलः—‘यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः
परमः सनिकर्षः साऽमावास्या’ । क्षणमात्रमेव परमविप्रकर्षसनिकर्षशब्दवाच्यमुभयत्रापि
पर्वप्रतिपदोः स एव संधानं तदुभयोरपि तिथ्योः सममेवेति तिथिद्वयात्मकः कालः स
एव क्षणश्चन्द्रस्य पूरणसंबन्धेनोपलक्षितः । तथा च श्रुतिः ‘पूर्णो मासो येन क्षणेन
भवति सः’ इति । तथा पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे स इत्यपि पूर्णमासस्य
निर्वचनदर्शनात् । तथा च श्रुतिः (तौ) ‘ऊर्ध्वं मध्यरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः
पूर्यते’ इत्यादिना क्षणस्यैव परमपूर्णत्वेनोपलक्षणत्वं परमविप्रकृष्टत्वेन च तिथ्योर्द्वयोरे-
वोक्तम् । परदिनात्मकत्वात्पूर्वमित्युक्तम् । तथाचायमर्थः—संपूर्णा दिनद्वयसाध्ययागाय
संपूर्णा मुख्यामेव पौर्णमासी पूर्वा पूर्वदिनात्मिकामेवोपवासाय विहितामुपवसेत्परदि-
नात्मिका पौर्णमासी मुख्यैव पूरणगुणयोगिनी यागकालत्वेन साक्षाद्विहिता पौर्ण-
मास्यां यजेतेति सामर्थ्यादुक्ता । अनेन च पौर्णमासीशब्दार्थे प्रदर्शिते पूर्णमास-
शब्दोऽपि समानार्थत्वेन व्याख्यातो ज्ञेयः । तत्र पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे
तद्युक्तं तिथिद्वयं पौर्णमासी तेनोपलक्षितं तिथिद्वयं पूर्णमास इति न तद्वितोत्पत्तिः ।
संज्ञया रूढस्य पुंलिङ्गता । यथा यागत्रये पुंलिङ्गे पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ रूढ्या
स्त्रीलिङ्गौ, दर्शपूर्णमासशब्दौ च तत्रैव पुंलिङ्गौ, तत्पर्यायत्वं न विरुध्यते, उभयोरे-
कप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पर्यायत्वम् । तथा च श्रौते कर्मणि सर्वत्रेष्टिपशुसोमात्मके पूरण-
गुणयोगादेव पौर्णमासीशब्दोदितः कालो दिनद्वयात्मकः प्रवर्तते, तथाऽमावास्या-
शब्दोऽपि गुणान्तरादेव पिण्डपितृयज्ञादौ स्मार्तेषु च लोकप्रसिद्ध एव । कुतः । तस्मा-
त्पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियत इति यागात्पूर्वं एव दिवस इति दिङ्मात्रम् ।

दर्शे तु पूर्वपक्षो यद्यप्यनेन पूर्वसूत्रेणैव स्यात्तथाऽप्यन्यथा सिद्धान्तयितुं पुनः पूर्वपक्षमाह—

पूर्वाममावास्याम् ।

उपवसेदित्यनुवृत्तिः । पूर्ववद्व्याख्या ।

सिद्धान्तमाह—

यदहर्वा न दृश्यते ॥ ३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

चन्द्र इति शेषः । आपस्तम्बे तथा दृष्टत्वात् । न दृश्यत इत्यनेनामावास्या-
शब्दोऽपि दर्शशब्दोऽप्येतदर्थत्वेन व्याख्यातौ । यतो न दृश्यते सूर्यसहभावादतोऽ-
मावस्यदन्यतरस्यामिति पाणिनिस्मृत्याऽपि च सह वसतश्चन्द्रार्कवस्मिन्निति त्वमावा-
स्याशब्दस्तथा च सूर्येणैव दृश्यते नान्येनेति दर्शशब्दो व्याख्यातः । तथा च श्रुतिः—
'अमावास्याया औपवसथ्येऽहन्यूर्ध्वं मध्यंदिनाच्च चन्द्रमसमादित्यो रभते' इति ।
रभते लभते पश्यति नान्यदा विप्रकृष्टत्वात्काष्ठाभिरित्यर्थः । तथा च निर्वचनमदर्शन-
निमित्तं पुराणादौ दृश्यते तदपि सुतरां युक्तमिति सूत्रतात्पर्यम् । पर्वनिर्णयस्तु विशे-
षानभिधानात्सामान्यकृतो ग्राह्यः । तथा हि शिष्टोदाहृताः स्मृतयः—

‘आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

आवर्तनात्परत इत्यर्थः ।

तथा—पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानादि तत्समाप्य ।

पूर्वाह्णे मध्यमे वाऽपि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥

आवर्तनात्परे संधिर्यदि तस्मिन्नपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येवं पर्वद्वयविनिर्णयः’ ॥ इति ।

तथा—‘संधिश्चेत्संगवाद्ूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः’ ॥ इति ।

अयं पर्वनिर्णयो येषां शाखायां सूत्रे वा विशेषो नोक्तस्तेषाम् । नोक्तश्चास्म-
च्छारवासूत्रयोरित्ययमेव ग्राह्यः । सूत्रमप्यावृत्त्याऽत्र निर्णये योजयितुं शक्यम् ।

पूर्वा चतुर्दशीयुक्तामुपवसेत् । यदि परेष्टुरसंपूर्णेत्यग्निमसूत्रपर्यालोचनयाऽर्थात्सि-
द्ध्येत् । संपूर्णा वेति, तस्याः साम्येन विहितायाः परम्परया प्रतिपदा संयुक्तमित्यर्था-
त्स्यात् । संपूर्णा द्विधाविभक्तस्य दिवसस्य प्रथमार्धव्यापित्वेन स्थितामित्यर्थः । तथा
चासंपूर्णा चेत्परा तर्हि पूर्वा पौर्णमासीमित्यर्थादवगतम् । अत्रैवावान्तरभेदेन सद्य-
स्कालो ज्ञेयः । तथा पूर्वाममावास्यामत्रापि समानं यदहर्न दृश्यत इति । तत्रापि पूर्व-
युक्ता यस्मिन्दिने न दृश्यतेऽमावास्या तत्र संपूर्णममावास्यामित्याकृष्य योज्यं पूर्ववत् ।

अत्र संग्रहः—श्रौते कर्मणि मध्याह्नापराह्णभ्यां विभज्यते ।

दिनं स्मार्तेषु नवधा विभक्तेऽह्नययुजोऽशकाः ॥

प्रातः पूर्वाप्रवेशेऽपि स्यात्तदेव ह्युपक्रमः ।

संकल्पादिरिमामूर्जमिति मन्त्रो न लुप्यते ॥

कालात्ययेऽपि कस्यांचित्तिथौ सद्योऽपि न क्षतिः ।

सद्यः परिस्तृतौ लोप उभावग्नौ मनोर्भवेत् ॥

अग्निं गृह्णामि सुरथमत्र श्व इति लुप्यते !

विकृतिष्वपि सर्वासु सद्यस्कालासु चोहनम् ॥

पौर्णमासीविकारे तु नोहः प्रकृतिलोपतः ।

इमामूर्जमिति प्राप्तं सर्वं स्यात्तु यथातिथि ॥

प्रतिपद्यवशिष्टायां यागः स्यान्न विलम्बनम् ।

विकृतिष्वपि सर्वासु यदि पूर्वं यजिर्भवेत् ॥

नित्येन हविषेष्ठा तु ततः स्यान्न विलम्बनम् ।

यौग औपवसथ्येऽह्नि पूर्वं पश्चात्तु नित्यतः ॥

न विशेषोऽस्ति कश्चित्तु सत्याषाढानुशासनात् ।

विकृतिष्वपि सामर्थ्याद्द्व्यहता वा पशावपि ॥

पूर्वत्रोपक्रमं कृत्वा यागं कुर्यात्तु पर्वणि ।

ततोऽपराह्णे रात्रौ वा नित्ययाग उपक्रमः ॥

पशोर्नित्यस्य सद्योऽपि पूर्वं पश्चाद्यजिर्भवेत् ।

काम्येष्टिपशुबन्धानां नित्ययागादनन्तरम् ॥

काम्यकाण्डस्थितप्रायश्चित्तेष्टिपशुबन्धयोः ।

काम्येष्टौ यदि सांनाय्यं तदा नित्येष्ट्युपक्रमात् ॥

पूर्वं पर्वणि यष्टव्यं सायं दोहस्ततः पुरा ।

काम्येष्टिपश्वोर्नैवास्ति व्यहता कापि चेच्छया ॥

अन्यत्र स्थितयोः पूर्वं पश्चाद्वेति विकल्पनम् ।
 चातुर्मास्येषु सर्वेषु पूर्वद्युर्ग्राह्य इष्यते ॥
 केचिदाग्रयणेष्टौ तु व्यवस्थां ऋते पुरा ।
 पौर्णमास्यां परा दर्शे कार्येयं तु व्यवस्थिता ॥
 पूर्वपक्षे याजयेदित्येतद्वाह्यणवाक्यतः ।
 तेषां स्मार्तानि कर्माणि संभवन्त्यविशेषतः ॥
 आपूर्यमाणे कृष्णे वा पक्षे पुण्यर्क्ष एव च ।
 ये दाक्षिणात्याः स्मार्तेषु पूर्वपक्ष इति श्रुतिम् ॥
 गृह्णन्ति तेषां नाऽऽग्रयणेष्टौ कश्चिन्नियमः स्थितः ।
 अन्ये प्रकृतये पूर्वपक्षमेवं वदन्ति हि ॥
 छन्दोगानुसृतास्तेषां मतं नेष्टं विरोधतः ।
 अविशेषेण सूत्रे हि काम्ययागप्रचोदनात् ॥
 हविषेष्टैव नित्येन येन केनाविशेषतः ।

संक्षिप्य नानाविधयाऽरूपशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।
 न्यायाननेकांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ॥
 तस्मै नमस्तेऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्ग्राह्यवेदाम्बुधिपारदृश्वने ।
 स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपाम्बुधिर्दिशत्वजस्रं जडतां प्रणोदयन् ॥

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
 न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादे
 वकृतायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः* ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

प्रथमे पटले यज्ञं व्याख्यास्याम इतीरिते ।
 यज्ञे मानं कर्तृशेषधर्माद्या अधिकारिणः ॥ १ ॥

* एतदनन्तरं च. पुस्तके ' इति परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ' इति विद्यते ।

उक्ताः सामान्यतो दर्शे पूर्णमासे च पर्वणी ।
 निर्णीते देवतास्तत्र प्रधानहविषामपि ॥ २ ॥
 व्याख्यायाथ यजुर्वेदविहिताध्वर्यवं क्रमात् ।
 निर्देशादपरेषां तच्छ्रुत्या लिङ्गेन वाक्यतः ॥ ३ ॥
 अवान्तरसमाख्यौतो ब्रह्महोतृपतिष्वपि ।
 गृह्यकर्म भवेत्पत्युर्ऋत्विजोऽनभिधानतः ॥ ४ ॥
 इष्टीनां पशुबन्धस्य प्रकृती तावदादितः ।
 निरूप्येते दर्शपूर्णमासावध्वर्युकर्तृकौ ॥ ५ ॥
 प्रथमस्य द्वितीयादिसप्तभिः पटलैस्तथा ।
 द्वितीयस्याऽऽदिभैः षट्भिः पिण्डयज्ञश्च सप्तमे ॥ ६ ॥
 ब्रह्मत्वं तु तयोरेव चाष्टमे तु विधीयते ।
 याजमानं हविर्यज्ञे षष्ठे प्रश्ने निरूप्यते ॥ ७ ॥
 हविर्यज्ञगतं हौत्रमेकविंशे वदिष्यति ।
 हौत्राध्वर्यवशेषं तु तत्रैव प्रवरं तथा ॥ ८ ॥
 सूत्रान्तरोपात्तमपि स्मृत्युक्तमपि चैर्यते ।
 अविरोद्धं प्रयोगस्य साकल्यप्रतिपत्तये ॥ ९ ॥
 व्याख्यास्याम इति ह्यादावाचार्येणैव दर्शितम् ।
 व्याख्याने बहुकर्तृत्वं तत्र विस्मर्यतामिह ॥ १० ॥
 उदयात्पूर्वमेवाऽऽदावग्निहोत्रे हुते सति ।
 दंपती तु भवेयातां वस्त्रयज्ञोपवीतिनौ ॥ ११ ॥
 आचान्तावपरेणैव गार्हपत्यं कुशेष्वपि ॥
 स्थितौ कुशधरौ स्वान्तौ(न्त)त्रिर्यतासू यथाविधि ॥ १२ ॥
 विनायकादि संपूज्य कालं चापि विशेषतः ।
 कुर्वते दंपती आगूष्करणं तत्सहैव तौ ॥ १३ ॥
 प्रयोगे प्रथमे वक्ष्यत्यन्वारम्मणपूर्वकम् ।
 विधिं तत्रापि संकल्पो वक्ष्यते काम्यनित्ययोः ॥ १४ ॥
 कामेन संप्रवृत्तेऽपि यदा कामो निवर्तते ।
 तदा ताम्यां च यष्टव्यं न त्याज्यौ सति जीवने ॥ १५ ॥

१ ठ. ड. पर्वणि । २ क. ग. च. ठ. ड. 'तासूत्र' । ३ क. ग. च. ठ. ड. 'ख्याते ब्र' ।
 ४ ट. संस्तुत्य । ५ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. वाऽपि । ६ क. ग. च. छ. ठ. ड. 'यन्तर' । ७ क.
 ग. ठ. ड. याचने ।

निरूपितं प्रपञ्चेन परिमार्थनिर्णयैः ।

न विस्मर्तव्यमेवैतदित्यन्यत्रापि चोच्यते ॥ १६ ॥

त्वां वृण इत्यादिना वृतास्ते प्रतिब्रूयुस्तथा भविष्यामीति, वस्त्रयज्ञोपवीता(तिनं) आचान्ता दर्भपाणयस्तीर्थेन प्रविश्याऽऽयतप्राणा अव्यावृत्ता विहाराच्च परिभाषितधर्मैः स्वं स्वं कर्म यथान्यायं कुर्युस्तौ दंपती च ॥

प्रातरग्निहोत्रं^१ हुत्वाऽनुगमयित्वाऽऽग्निहोत्रिकमपोद्धृत्य
उदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्य ममाग्रे वर्च
इत्यन्वादधात्युत्तरया गार्हपत्यमुत्तरया दक्षिणाग्निम् ।

प्रातरग्निहोत्रमिति विशिष्टं कर्मनामधेयं रूढयैवोपःप्रभृतिसंगवात्पूर्वं विहित-
स्याग्निहोत्रस्य कर्मणः । तद्धुत्वा कृत्वा । प्राप्तानुवादोऽयं क्त्वाप्रत्ययेन दर्शपूर्ण-
मासार्थोद्धरणत्पूर्वकालत्वरूपनाय । हुत्वोद्धृत्येति संबन्धः । प्रातरग्निहोत्रमपि प्रातः
प्राप्तम् । इष्ट्यर्थमुद्धरणमपि प्रातःकाले प्राप्तम् । ईष्टेः प्रातरुपक्रमनियमात् । तत्र
प्रातरग्निहोत्रकालः सूर्योदयात्पूर्वमप्यस्ति । तत्र सावकाशमग्निहोत्रं निरवकाशश्चेष्टि-
प्रातरुपक्रमः । अतः सूर्योदये सत्येव यः प्रातःकालस्तत्रैव इष्ट्यर्थमुद्धरणम् । तदि-
दमाह—उदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्येति । यदि सायमेवोद्धरणमग्निहो-
त्रार्थं तदा प्रातर्होत्रस्याप्युपक्रान्तस्य समापनं कार्यम् । प्रातरपि पुनरुद्धरणपक्षे चाप्यु-
पक्रान्तस्य समापनमेव । संभवति पौर्वापर्येण समापने न च कर्मणि प्रारब्धेऽसमाप्ते
कर्मान्तरारम्भो युक्त इत्यर्थः । आग्निहोत्रिकमग्निहोत्रार्थमुद्धृतः सायमेव वा प्रात-
रपि वा स आग्निहोत्रिकः, तं शान्तिं प्रापयित्वा, यदि शान्तिं सूर्योदयात्पूर्वं न गच्छे-
त्तदाऽऽयतनादपोद्धृत्य वहिः कृत्वा ततोऽन्यस्योद्धरणमित्यर्थः । आग्निहोत्रिकशब्देन
नित्यधार्यस्य न त्याग इत्युक्तम् । न हि सोऽग्निहोत्रार्थमुद्धृतो धार्यते किंतु स सर्वा-
र्थधृतो नाऽऽग्निहोत्रिकत्वव्यपदेशं लभतेऽसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् ।
इष्ट्यर्थमुद्धरणे प्राप्ते पूर्वस्यापवृत्तकर्मकस्य त्यागे प्राप्तेऽपि पुनर्वचनं मतान्तरनिवृ-
त्त्यर्थम् । भारद्वाजेनोच्यते ‘य एषोऽग्निहोत्रार्थोऽग्निस्तं गृह्णीयात्’ इति । गृह्णीया-
दन्वादध्यात् । तस्यापवृत्तकर्मकस्य लौकिकत्वादाहवनीयत्वाभावात्तत्त्याग एवेत्यर्थः ।
उदित आदित्य इत्येतदप्राप्तं विधीयते । तस्मादुद्धृत्येत्यत्रोद्धरेदिति विधिरनुमितो ज्ञेयः ।
अर्थायार्थाय गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरतीति वक्ष्यमाणस्यानुवादो गार्हपत्यादित्वादि ।
नित्यधार्येऽप्यदृष्टार्थं पुनरुद्धरणं मा भूदिति । आहवनीयमिति गार्हपत्ये यदाऽऽहवनीयः

१ ग. ट. ठ. ड. चोच्यते । २ क. च. ट. ठ. त्वा । ३ ख. अतः । ४ छ. °क्षे वाऽप्यु° ।
५ क. ग. च. छ. ट. ठ. ड. °ण । न ।

प्रतिष्ठः स्यात्तदाऽऽहवनीयमुद्धृत्येत्युपपद्यते । नित्यधार्ये त्वाहवनीयशक्तेर्गार्हपत्ये प्रवे-
 षामावात् । अन्वादधातीत्यनेनाऽऽहवनीयमित्यपि संबध्यते साकाङ्क्षत्वात् । उद्धृत्ये-
 त्यनेन गार्हपत्यात्पृथक्कृत्वाऽन्वादधातीत्यर्थो न किंतु हरतेर्द्विकर्मकत्वादुक्त्याऽऽहवनी-
 यायतनं प्रापय्य स्थापितमाहवनीयमाहवनीयत्वापन्नं मत्वाऽऽदधाति कर्मार्थत्वेन स्थाप-
 यति संकल्पमात्रेण बाह्यक्रियाया अभावात् । अन्वादधातीत्यस्य स्थाने गृह्णातिप्रयोगो मर-
 द्धानादिसूत्रेषु दृश्यते, श्रुतौ च पूर्वैद्युरग्निं गृह्णात्यपरमहर्षजतीत्यादौ । ततोऽन्वादधाति
 स्थापयत्युत्तरकर्मार्थत्वेन गृह्णाति संकल्पमात्रेण । ममाग्ने वर्च इत्यृचा तथैवोत्तरावपि ।
 सम्यावस्थयोनान्वाधानं विहव्याभिः । अत्र विहव्याभिरन्वादधातीति शाखान्तरीयो
 विधिः । तत्र जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति पाणिनिस्मृतेरेकवचनविवक्षायामेकैव
 प्राप्ता । तत्र शौत्वान्तरे वाऽऽहवनीयादीनामन्वाधाने प्रत्येकं त्रयाणां श्रवणात्पृथग्द्रव्यत्वेन
 मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां तिसृणां विनियोगः । न हि व्याहृतिभिरन्वाधाने मन्त्रान्तरमस्ति । न
 चान्तिमस्याऽऽवृत्तिः । तयोरुत्तरकमङ्गत्वाभावात् संस्कार्यत्वं, ततो न मन्त्रावृत्तिः ।
 नचाच्छिद्रैरपि नान्वाधानं प्राप्नुयाद्वक्ष्यति च । सत्यम् । मन्त्रलिङ्गेन विधिरनुमीयते
 संस्कार्यत्वाभावेऽपि तयोरपूर्वार्थमारारुपकारकमन्वाधानम् । न चान्वादधातीत्यत्र विधे-
 रैकूप्यं स्यात् । तयोरनुमितस्य विधेः प्रत्यक्षान्यस्य स्वीकारात् वैरूप्यम् । नचान्यन्वा-
 धानमित्येकवचनप्रयोगादन्वाधानस्य संस्कारकर्मण एकत्वात्तयोरन्वाधानयोर्ग्रहणं न
 स्यादिति । तयोरारारुपकारकयोरपि संस्कारकान्वाधानाङ्गत्वात्साङ्गेऽन्वाधान उपपन्न-
 मेकत्वम् । ननु संनिपत्योपकारकस्य कथमारारुपकारकमङ्गम् । संनिपत्योपकारकेना-
 (णा)पि नियमापूर्वं जन्यते, तत्राऽऽरारुपकारकमुपकारकमित्यदोषः । यद्यप्यर्थायार्थाय
 गार्हपत्यादाहवनीयोद्धरणं विहितं तथाऽपि न कर्ममात्रमत्रार्थो विवक्षितो येन कृतेऽ-
 न्वाधाने तत्त्यागेऽन्यस्योद्धरणं, यथा होतृहोमार्थमुद्धृतस्य त्यागे पुनरुद्धरणं, किं त्वपूर्-
 वमत्रार्थशब्देन विवक्षितं प्रयोजनम् । अर्थायार्थकर्मणे न तु गुणकर्मणे संस्कारकाये-
 त्यर्थः । न चान्वाधानेन संनिपत्योपकारिणा होतृहोमवदपूर्वं जन्यते । तस्मादपूर्वजन-
 कस्य प्रधानस्यैव प्रयोजनत्वात्तदर्थमुद्धृतस्य संस्कारो द्वितीयाश्रुत्याऽवगम्यतेऽग्नीनन्वाद-
 धातीति । अत एवाऽऽहवनीयमन्वादधातीति प्रयोगोऽग्नीनन्वाधायेत्यादिकश्च सूत्रकृ-
 तोऽपि । यश्च प्रधानस्याग्निः सोऽङ्गानामिति वक्ष्यतीति नाङ्गार्थं पृथगुद्धरणम् । नच
 होतृहोमार्थमुद्धृतः प्रधानार्थो भवति, अङ्गार्थमुद्धृतस्य प्रधानार्थत्वे प्रमाणाभावात्,
 प्रधानस्य तदानीमवबुद्धिस्थत्वात् । नचान्वाधानेऽपि तथा । अन्वाधानं संस्कारकर्म

१ ट. 'यमन्वाद' । २ क. च. छ. 'त्वायतमन्वाद' । ग. ठ. ड. 'त्वायतनमन्वाद' । ३ ट.
 'गो भार' । ४ ख. ग. च. छ. ठ. ड. 'त्र हि वि' । ५ ड. शाखान्त' । ६ ख. 'णां ग्रहणा' ।
 ७ ट. विधिनि' । ८ ट. 'क्षादन्य' । ९ क. ख. ग. च. छ. ठ. ड. 'धानेत्युप' । १० ख. 'कर्मि' ।

‘भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति’ इतिन्यायाद्भाव्युपयोगिन एव संस्कारो नोत्तर-
कर्मार्योऽग्निसंस्कारस्तस्मिन्नकृते तत्त्यागे पूर्वकर्मवैयर्थ्यमुत्तरकर्मवैगुण्यं च । होतृहोमा-
दीनां तु न तथा ।

तत्र श्लोकाः—अन्वाधानात्पूर्वभाविन्यपि पश्चिष्टिकर्मणि ।

आरादुपकृतौ वाऽपि वहेस्त्यागो न हीप्यते ॥ १ ॥

तत्रान्वारम्भणीयेति संज्ञयेष्टाग्निसंस्कृतिः ।

अन्वारभ्यते ह्यनया कर्मेत्यर्थावधारणात् ॥ २ ॥

अग्निसंस्कारतो ह्यत्र कर्मारम्भो विनिश्चितः ।

यतो वक्ष्यति पश्चिष्ट्या वहेर्धारणमत्र तु ॥ ३ ॥

दीक्षणीया यथा ह्यारादुपकारिण्यपीप्यते ।

देवतानां वाऽपि परिग्रहार्था ह्यर्थवादतः ॥ ४ ॥

अन्वाधानं च पश्चात्तत्संस्कारान्तरमिष्यते ।

शब्दान्तरौत्कार्यभेदादतो नैतन्निवर्तते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याऽऽरम्भणीया न सा तथा ।

तदर्थवादतोऽस्यास्तु न दृष्टफलता मता ॥ ६ ॥

किं च सा नोत्तरस्यैव प्रयोगस्याङ्गमिष्यते ।

किंतु प्रथम आरम्भे निमित्ते च विधीयते ॥ ७ ॥

अतः पश्चिष्टिवत्सा तु नाऽऽवर्तते इति स्थितिः ।

आरम्भे तु निमित्ते सत्यसौ कार्येति संज्ञया ॥ ८ ॥

प्रयोगाङ्गं ततो नेष्टमतो नाऽऽवर्तते सदा ।

एवं सर्वं च विज्ञेया व्यवस्थोद्धरणाय हि ॥ ९ ॥

विहव्याभिरितिबहुवचनविवक्षया पक्षान्तरमाह—

सर्वाभिर्वाऽऽहवनीयम् ।

विनियुक्ताभिस्तिसृभिरित्यर्थः । अत्र पूर्ववज्ज्ञानाद्रव्यत्वेन प्रत्यग्नि तिसृणां प्राप्ति-
स्तथैव पक्षान्तरस्याऽऽपस्तम्बेनाभिधानात्तथाऽप्याहवनीय एव शास्त्रान्तरेण विहव्य-
विनियोगनियमादाहवनीय एवेत्युक्तम् । अत एव मरद्वाजो ममाग्न इति पूर्वमग्निं गृही-
यात्तूष्णीमितराविति ह्याह । न चात्रापि तूष्णीमितरयोः प्राप्तिर्बाह्यक्रियाया अमावातिक
मन्त्रेण विना कर्तव्यं स्यात् । यदपि सभिदाधानं दृश्यते सूत्रान्तरे तदपि नामन्यन्वाधान-
शब्दवाच्यं किं तु तदङ्गमदृष्टार्थमेव । नच तस्य मन्त्रः साधनं किंतु मन्त्रान्ते प्रक्षेपो
हविषः प्रक्षेप इव वषट्कारान्ते । तदभिप्रायेण तूष्णीमुक्तं मरद्वाजेन ।

ननु वक्ष्यत्याहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निमिति तत्तर्हि वक्ष्यमाणाच्छिद्रिकैः प्राति-
 सिकान्वाधानामिप्रायम् । तत्र विहव्याभिरन्वादधातीत्यत्र बहुत्वस्य विधेयगतस्य विव-
 क्षितत्वेऽपि कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानान्न दशभिराहवनीयान्वाधानम् ।
 दृष्टार्थानां मन्त्राणां बहुवचनेन त्रित्वमात्रं संगृह्यते न त्वन्येषामपि समुच्चयः । तदि-
 दमाह—

अवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

चतुर्थीप्रभृत्यूचां त्रिषु वाऽऽहवनीय एव वा विकल्पः । दशम्या विनियोगायाष्टमी नवमी
 वाऽनुवर्तनीये ।

व्याहृतीभिरन्वादधातीत्येकेषाम् ।

विहव्यावज्ज्याख्या विशेषानभिधामात् ।

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमह्ने ।
 आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वो यज्ञाय रमतां देवता-
 भ्यः । वसून्नुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परि-
 गृह्णामि स्व आयतने मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टा-
 स्तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु पौर्ण-
 मासं हविरिदमेषां मयीति पौर्णमास्यामामावास्यं हविरिद-
 मेषां मयीत्यमावास्यायामिति तिसृभिराहवनीयमन्तराऽग्नी पञ्च-
 वो देवसं स दमागमन् । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनी-
 षयेत्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपतीह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहप-
 तिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनी-
 षया । इह पञ्चवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः ।
 तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेति द्वाभ्यां गार्हपत्य-
 मयं पितृणामभिरवाद्दव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं
 नः पितुं करदिति दक्षिणाग्निमजस्रं त्वां सभापाला विजय-
 भागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्यविजित्यै शरदः
 शतमिति सभ्यमन्नमावसथीयमभिहराणि शरदः शतम् । आव-
 सथे श्रियं मन्त्रमहिर्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम् ।

पाठेन प्रदर्शनेनापि त्रिभिर्द्वाभ्यामिति संख्या विकल्पनिरासार्था । भिन्नद्वारत्वात्स-
 मुच्चय इत्यर्थः । अन्वादधातीत्यनुवर्तते ।

इति वैताभिः ।

इत्येतदाच्छिद्रिकमन्वाधानमेताभिर्विह्वयाभिः सह वा कर्तव्यम् । सर्वाभिरिति पक्षे भवत्येव सह । एकैकयाऽन्वाधानपक्षेऽपि वैकयाऽऽहवनीयेऽन्वाधानं कृत्वाऽत्रैव तिसृभिराच्छिद्रिकार्गिभेरेवमपरयोरित्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु प्रथममेवोक्तप्रकारेण त्रयाणां विह्वयाभिः कृत्वा पश्चात्पुनः पृथगेवोक्तमाच्छिद्रिकैर्मन्त्रैस्तत्तथैव कार्यमित्यर्थः । सम्यावसथ्ययोः केवलमाच्छिद्रिकाम्नामन्वाधानं तद्व्याख्यातमेव । नन्वग्न्यन्वाधानमेकमेव देवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमिति सर्वसूत्रकारसंमतम् । तदिदं वाजसनेयिन आहुः—‘कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वद्युर्ममाग्र इत्यग्नीगृह्णाति’ इति । वाक्येनार्थवादरूपेण विह्वयान्वाधानमेव वक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमित्याहुः । तत्रापि ज्ञापकमप्याहुः—दीक्षणीयाया अनन्तरास्विष्टिषु यदन्वाधानं निर्वर्तयति कात्यायनस्तद्देवतापरिग्रहार्थेऽन्वाधाने सत्युपपद्यते । तत्र दीक्षणीयया देवतापरिग्रहस्य जातत्वादित्यभिप्रायं वर्णयन्ति । यतः ‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवराध्वो विष्णुः परार्ध्यस्तावन्तरेण सर्वाश्चैता देवताश्च सर्वं च यज्ञमारभ्य दीक्षते’ इति । प्रधानार्थाया अपि दीक्षणीयाया अर्थवादबलेनाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहोऽपि प्रयोजनान्तरमङ्गी क्रियते । अतो दीक्षणीययाऽर्थवादेन सर्वाश्चेति श्रुत्याऽङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहः साध्यते । अतो दीक्षणीयानन्तरेष्टिषु चाग्न्यन्वाधानं प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्ति । आपस्तम्बादिभिरप्येवमेवाङ्गीकृतम् । तेषां त्वग्न्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे लिङ्गमातिथ्येष्ट्यादिष्वग्न्यन्वाधानप्रतिषेध एव । तेषामप्यर्थवादेन कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्तीत्याद्युपक्रम्याग्निं गृह्णाति स्वं एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णातीत्युपसंहारादग्निग्रहणरूपेणाग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहलक्षणं कार्यं साध्यते । दीक्षणीयया वाऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभत इति । तत्राग्न्यन्वारम्भेणाग्न्यन्वाधानसिद्धिः । तथा देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवसन्ध इति । तथाऽग्नेरङ्गप्रधानार्थस्याऽऽरम्भेण तत्कार्यमङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहो देवता एवोभयतः परिगृह्येत्यर्थवादेनैव सिध्यतीति नाऽऽतिथ्यादिष्वग्न्यन्वाधानमिति । एवं च दृष्टार्थत्वे विह्वयान्वाधानस्य सिद्ध आच्छिद्रिकैरन्वाधानं व्यर्थमेव । नापि तत्र विधिरस्ति । मन्त्रलिङ्गं तु याजमानजपेनाप्युपपन्नमिति चेत् ।

अत्रोच्यते—विह्वयान्वाधानमिदं न दृष्टार्थं हि दृश्यते ।

अर्थवादेन चेदेवं तेषामेवास्तु शाखिनाम् ॥

येषां तु विधिरेवास्ति देवतानां परिग्रहे ।

न तैः कल्प्योऽर्थवादेन देवतानां परिग्रहः ॥

शाखान्तरे विहव्याभिरेवान्वाधानमिष्यते ।
 यथा वा अनुवाकेन मन्त्रहीनं विधीयते ॥
 अन्वाधानं द्वितीयं चेदग्नीनां देवरूपिणाम् ।
 तेषां ग्रहणनः सर्वदेवतानां परिग्रहः ॥
 उपपादित एवात्र सापेक्षो मन्त्रसार्धने ।
 मन्त्रा आच्छिद्रिकाः स्पष्टलिङ्गा आलिङ्ग्य तं विधिम् ॥
 सप्रयोजनतां यातास्तैर्द्वितीयमिदं भवेत् ।
 दृष्टार्थमेवान्वाधानं तस्याङ्गं प्रथमं भवेत् ॥
 ततस्तदपि दृष्टार्थमिति सूत्रकृतो मतम् ॥

अत्र सूत्रकारेण विहव्यान्वाधानमभिधाय तत आच्छिद्रिकैरन्वाधानं विहितम् । न
 च तदेकं भवेत् । श्रुतिप्राप्तविहव्यावरुद्धेऽन्वाधाने लिङ्गप्राप्तानामाच्छिद्रिकाणां न
 समुच्चयो नापि विकल्पोऽतुल्यबलत्वात् । अत इदं कर्मान्तरमेवाभिमतं सूत्रकारस्य ।
 अत एवान्वाधानयोः क्रमसहमावपक्षावुक्ताविति वैताभिरिति । तदिदं भिन्नं कर्म विहितं
 द्वितीयमन्वाधानम् । यथा वै समृतसोमा इत्यनुवाकस्य सार्थवादस्य विधित्वसंभवे
 शाखान्तरीयविहव्यावरुद्धकर्मणोऽग्न्यन्वाधानस्यार्थवादोऽनुवाकः कथं भवेत् । एकवा-
 क्यताया अश्रवणात् । देवतापरिग्रहलिङ्गेन शाखान्तरार्थवादसादृश्येन च व्यवहितैक-
 वाक्यताकल्पनातो वरमन्त्रत्येनैवापूर्वेण विधिना सप्रयोजनबलसपादनेनैकवाक्यता ।
 एवं चाऽऽच्छिद्रिकाणामाध्वर्यवसंज्ञाया अबाधेनैव विनियोगसिद्धिः । यथा वै समृत-
 सोमा इत्यस्य याजमानत्वेऽपि नाप्यत्यन्तं याजमानसंज्ञाबाधेनाऽऽच्छिद्रिकमन्त्रप्रापणम् ।
 अध्वर्युणा कृते यजमानेन कृतं भवति । यजमानेन चाऽऽच्छिद्रिकाणां जपमात्रे कृतेऽ-
 पि तेषामाध्वर्यवसंज्ञाबाध एव । तस्माद्यो वै श्रद्धामित्यनुवाकस्य याजमानत्वेऽपि
 मन्त्रविध्यन्तरवशादध्वर्योरेव कर्मेव द्वितीयमप्यग्न्यन्वाधानम् । ननु विहव्याभिरेव
 तस्य जातत्वादाच्छिद्रिकैर्देवतापरिग्रहमात्रं कार्यं न पुनराहवनीयादीनामन्वाधानं पूर्वेण
 समानत्वादेवतापरिग्रहस्य लाभाच्च । न । उद्धृताहवनीयो हि प्रत्यक्षाग्निशरीरस्तैस्समभि-
 व्याहृतौ तदन्यावपि प्रत्यक्षाग्निशरीरावेवान्वाहिताः पुनश्च तैः शब्दैर्देवताशरीरौ
 अग्नयो विवक्षिता इति गम्यते पौनरुक्त्यपरिहाराय । मन्त्रलिङ्गादपि देवताशरीरा
 एवान्वाधीयन्ते । देवतारूपाग्निग्रहणादेव देवतापरिग्रहोऽपि ब्राह्मणेन दर्शितः । तथा हि-
 'यौ वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्रोभूते यजते' इत्युपक्रम्य कथमिव
 देवतापरिग्रहः कार्य इत्यपेक्षिते देवतारूपाग्निग्रहणेनैवेति वक्तुं देवतारूपाग्नेः सर्वदेवता-

मयत्वं श्रुतिमिद्धं वक्तुं तद्देवतारूपाग्नेराहवनीयादिदेवताशरीरत्रयभेदेन देवता-
 शरीरत्रयमयत्वं दर्शयति—एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना । मयि तनूः संनिधद्व-
 मिति देवतारूपेणाग्निना देवतानां संनिधानं कारितमतोऽग्निः सर्वा देवता इति तत्र तत्र
 श्रूयते । अग्निः सर्वदेवतामयस्तासां सर्वदांऽशेन तत्राऽऽश्रितत्वात् । तदिदमत्र विवि-
 ऋयोच्यते—एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना । अधिकरणत्रयगता देवता हि साजात्येन
 धर्मेण शरीरत्रयेण त्रेधा तिष्ठन्ति देवा मनुष्याः पितर इति । ते ह्यत्र श्रोभूते पूज्यन्ते ।
 ततस्तेषां पूर्वेषुः परिग्रहः कर्तव्यः । कथं हि त्रैराशयेन दर्शपूर्णमासयोः पूजति चेत् ।
 उच्यते—होता हि वदति—‘ईडामहै देवा ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान् ’
 इति । तस्य ब्राह्मणं ‘मनुष्या वा ईडेन्याः’ इत्यादि । ये देवा भागधेयेनाग्नित्रयेऽपी-
 ज्यास्ते तु बहुभिर्हविर्भागिराहवनीय इज्यैः सहैवाऽऽहवनीय एव तिष्ठन्ति हविर्ग्रहणायैव
 तत्र तत्र गच्छन्ति । गार्हपत्ये तु मनुष्या ईडेन्या ब्रह्मणः प्रथमसृष्टिः प्रजापशुरूपा
 मनुष्यशब्दवाच्यास्तिष्ठन्ति । अग्निर्गृहपतिस्तेषामुत्पादयितेति श्रूयते—‘एतस्माद्वै मिथु-
 नात्प्रजापतिर्भित्थनेन प्राजायत’ इति । दक्षिणाग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञपित्र्येष्टयादौ कव्यवा-
 हन इति तस्मिन्नपि पितरस्तिष्ठन्ति । आजानसिद्धा ब्रह्मसृष्टिः । एवं स्थिताः स्वस्वपूजां
 गृह्णन्तीति तेषामवस्थानार्थं तन्मयानामग्नीनामेव ग्रहणमित्याह—‘अग्निं गृह्णाति
 स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णाति ताः श्रोभूते यजते’ इति । तत्तद्राशिमयस्याग्ने-
 स्त्रेधा विभक्तस्यैव ग्रहणेन देवतापरिग्रहं कुर्यादिति वाक्यार्थः । तस्मादत्र विहव्यामि-
 र्व्याहृतिभिर्वा प्रत्यक्षाग्नीनामन्वाधानं द्वारसाकाङ्क्षसदृष्टप्रयोजनार्थमाच्छिद्रिकैः कृतदे-
 वतामयाग्निग्रहणस्याङ्गं स्यात् । तेन च प्रत्यक्षाग्निग्रहणे सति तत्र देवतामयानां देवतारू-
 पाणामाहवयादीनां ग्रहणं युक्तम् । ‘श्रो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति’ इति श्रुतेः प्रत्यक्षाग्नीनां
 देवतारूपाग्निनिवासाधिकरणता दृश्यते । तस्मादङ्गत्वेनाऽऽश्रयभूतानां प्रत्यक्षाणामपि
 ग्रहणम् । न ह्यगृहीत आश्रये तत्राग्निदेवतानां ग्रहणं युक्तम् । तस्मादङ्गं प्रत्यक्षाग्नि-
 ग्रहणं प्रथमं, तेषु देवतारूपाग्निग्रहणं द्वितीयम् । एवमिष्टं सूत्रकारस्य देवतारूपाग्नेः
 परिग्रहणेन देवतापरिग्रहो भवति न तु प्रत्यक्षाग्निधारणार्थेन विहव्यान्वाधानेनेति । अत्र
 लिङ्गम्—गदयं दीक्षणीयया प्रधानार्थमारादुपकारिण्या यजमानसंस्कारिण्याऽप्यर्थवा-
 दबलेन याज्यालिङ्गेन च सोमदेवतापरिग्रहोऽपि कार्य इति सूचयति । कथं, यतो वक्ष्यति
 सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु च नाग्न्यन्वाधानं विद्यत इति । तत्तु दीक्षणी-
 यया सोमदेवतापरिग्रहे सति तत्कालपातिनीनां सवनीयपशुसवनीयपुरोडाशदेवतानां
 प्रसङ्गेन परिग्रहे सत्येवोपपद्यते । तथा हि—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्’
 इत्युपक्रम्याऽऽह ‘अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं
 निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्धे’ इति । देवताया अग्नेर्विष्णोश्च
 परिग्रहेण प्रधानदेवतापरिग्रह एवोक्तो दीक्षणीयायाः प्रधानार्थत्वात्प्रधानदेवतापरिग्रह

एव सिद्धः । तथा याज्यानुवाक्ये प्रधानदेवतापरिग्रहमेव वदतः, अग्निश्च विष्णो तप इति विश्वेर्देवैर्युक्तौ यजमानाय दीक्षां धत्तमिति । दीक्षा च प्रधानार्थातो देवाः प्रधानार्था एव दीक्षासंपादकाः । तथाऽग्निमुखं प्रथमो देवतानामत्रापि प्रधानार्थया दीक्षणीययाऽग्निविष्णुयागद्वारेण प्रधानदेवतापरिग्रह एव युक्तो न तु साङ्गप्रधानार्थानां परिग्रहः । यतो वदिष्यति । आतिथ्यादिषु पुनर्देवतापरिग्रहार्थमन्वाधाने चोदकप्राप्तेऽपि चाऽऽतिथ्यादिष्वग्न्यन्वाधानमिति परैः प्रतिषिद्धं पुनर्विहितम् । ननु चात्राप्याग्निः सर्वा देवतेति देवतारूपाग्रेरारम्भेण साङ्गप्रधानार्थेन साङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहसिद्धौ कथमग्न्यन्वाधानं विहितमिति चेत् । सत्यम् । देवतारूपाग्रेरारम्भेण देवतारम्भमात्रं सिध्यति न त्वन्वाधानं, तस्य शब्दान्तरेण कर्मान्तरत्वात् । अत एवाङ्गभूतेषु पशुषु चान्वारम्भणीयां प्रतिषेधति । सवनीयमात्रे चान्वाधानप्रतिषेधादातिथ्यादिष्वग्नीषोमीयानुबन्धयोश्चानुजानाति । अत एव निरुद्धेऽपि धारयत्याहवनीयमित्यन्वारम्भणीयानन्तरमुक्त्वाऽग्नीनन्वादाधातीत्याह । ततो ज्ञायत आरम्भे सिद्धेऽपि नान्वाधानं सिध्यतीति । द्वयोरप्यन्वाधानयोरङ्गाङ्गिभावे च लिङ्गं यदयं पृथगन्वाधानद्वयमभिधायाऽऽह—इति वैताभिरिति । अत्र देवतापरिग्रहरूपान्वाधानस्य प्रत्यग्न्यभ्यासात्तदङ्गं विहव्यान्वाधानं संयुक्तान्येकापवर्गाणीति न्यायात्तत्तदङ्गभूतं विहव्यान्वाधानं प्रधानेनैकैकेन सह कार्यमित्यर्थोऽवगम्यते । अङ्गत्वेऽपि यस्या(च्चाऽऽ)न्तरं य(त)देकं समाप्यान्यत्कार्यमिति । तत्रायमभिप्रायः—विहव्यान्वाधानमङ्गमपि सर्वमेकः पदार्थोऽग्नीनन्वादाधातीति संसृष्टद्रव्यत्वेनैकत्वात् । आहवनीयादिषु क्रियमाणं न प्रत्येकं पदार्थोऽपि तु पदार्थावयवः सः । तस्मात्कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीत्यभिधानात्सर्वमेकं कृत्वा परं कार्यमेतावता नाङ्गाङ्गिभावविरोध इति सर्वं समञ्जसम् ।

अथ शाखाहरणम् ।

पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरति ।

प्रथमाऽस्मच्छाखोक्ताऽन्या शाखान्तरीया । पलाशवृक्षस्य शमीवृक्षस्य या(वा) शाखासामान्यमात्रमाग्निविशेषविधिप्रपञ्चार्थं प्रतिज्ञातं शाखाद्वयेऽपि समान एवाऽऽहरणान्तो विधिरिति दर्शयितुम् । यद्यप्यत्राऽऽहरणेन शाखां संस्क्रुर्यादिति संस्कारविधिः, शाखामित्येकवचनमविवक्षितं, तथाऽपि तया वत्सानपाकरोतीति साधनत्वमेकस्या एव दृष्टमिति सैकैव । ईह त्वाहरणं वत्सापाकरणेन शाखापवित्रकरणेन च प्रयुक्तं, जाते वत्सापाकरणे यदि शाखा नष्टाऽन्याऽऽनेतव्यैव पवित्रार्थम् । एवं

शाखापवित्रे नष्टे पुनस्तदर्थं शाखाहरणमिति न्यायवित्समयः । उपवेधे नष्टे न पुन-
रानयनं येन केनचिद्याज्ञिकेन काष्ठेनोपवेधं कुर्यादिति ।

आदौ शाखागुणान्नित्यान्वयाचष्टे—

प्राचीमुदीचीं प्रागुदीचीं वाऽहीनां बहुपर्णांमशुष्काग्राम् ।

वृक्षात्प्राग्भाग उत्पन्नां प्राचीं प्राग्दिग्भागवृद्धाग्रां तथोदीचीमत्रापि । अत्र प्राचीं
वोदीचीं वा प्राचीमुदीचीं वेति तयोर्विकल्पः । कुतः । मन्त्रे हीमां प्राचीमुदीचीमिति
विशिष्टा दृश्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—प्रागुदीचीमन्यतरां वेति । अहीनामत्यक्तां
केनचित्पूर्वमाहरणार्थं परिगृह्य त्यक्ता हीना तादृशी न भवति । ओहाकत्याग इत्यस्य
घातो रूपं निष्ठान्तम् । अथवा न विद्यते हीनं त्यागो यस्याः सा, पूर्व एवार्थः ।
बहूनि पर्णानि पत्राणि यस्यां सा तथा । न शुष्कमग्रं यस्याः सा । सूत्रान्तरे ब्राह्मणे
च बहुशाखामित्यपि विद्यते तत्काम्यमित्यत्र नोक्तं मन्त्रेणानभिधानात् ।

गुणद्वयस्तुत्यर्थमगुणाया निन्दार्थवादमुदाहरति—

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्काग्राम् ।

यं यजमानमपशुर्भूयादिति कामयेत तस्मै यजमानाय निर्गुणामाहरेदध्वर्युरिति
वाक्यार्थस्तत्र परिक्रयलब्धेनार्त्विजा कथं यजमानायानिष्टं कामयितव्यं, प्रतिषेधाच्च ।
तस्मादर्थवादोऽयमपशुकरत्वान्न तादृशीमानयेदित्यर्थः । एतद्याजमाने प्रपञ्च्यते ।

काम्यं कल्पं व्याचष्टे—

यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामशुष्काग्राम् ।

अयमपि कामो यजमानस्येत्यपि वक्ष्यते । बहुशाखत्वं काम्यमन्यद्वयं नित्यानु-
वादो विरोधाभावात्समुच्चयार्था बह्वयः शाखा यस्यां साऽवान्तरेभेदयुक्त्यर्थः ।

विशेषविधिं व्याचष्टे—

इषे त्वेति शाखामाच्छिनत्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि वा ।

तावन्तौ मन्त्रौ । छिनद्मोति नाध्याहारः शब्दस्यापि त्वर्थ एव लक्षणीय इति
परिभाषायामुपपादितं न विस्मरणीयम् । शस्त्रेण हस्तेन वृक्षात्पृथक्करोतीत्यर्थः ।
उदकस्पर्शनं स्मार्तम् । संनमनमवान्तरशाखासमीकरणम् । अनुमार्जनमनुलोमं संम-
र्शनं विकल्पेन ।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृताम् । बहुप-

र्णामशुष्काग्राम् हरापि पशुपामहमित्याहरति ।

गृहीत्वा विहारामिमुखो गच्छतीत्यर्थः । प्राच्यादिगुणत्रयवैशिष्ट्यमेकस्यां न
संभवतीति जातिपदार्थपक्षे जातेः स्तुतिरित्यविकृतो मन्त्रः । व्यक्तिपदार्थपक्षे

प्रागुदीच्यामविकृतोऽन्योस्तु प्राचीमुदीचीमित्यसंबद्धपदस्यान्यतरस्य त्यागः ।
सर्वमन्त्रत्यागस्त्वनुचितः । विकृतिष्वपि तथा । यदि न लभ्यते दिक्त्रये तदाऽन्य-
दिक्स्याऽपि ग्राह्या । तस्यां व्यक्तिपक्षे न मन्त्रलोपो विकृतिष्वपि नोह इति वक्ष्यते ।
अत्रामावास्यायां यजमानयोर्भोजनं तथा व्रतोपायनमपि । परेद्युरपि पूर्वद्वयेऽपि
व्रतोपायनकालं विधास्यति प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु हविष्वु चैतौ साधारणौ
कालाविति ।

वायवः स्थेति तथा षड्वत्सानपाकरोति ॥ ४ ॥

मातृभ्यः पृथक्करोति गृहेऽवस्थापनार्थं, पाने सति दोषे प्रायश्चित्ताभिधानात् ।
तथा च 'आसंगवं मात्रा सह चरति' इति श्रुतेः । अत एव वैखानसः—अध्वर्युः संगव
इषे त्वेति शाखां छिनत्तीति । संगवात्पूर्वं न वत्सापाकरणं, तावत्सहचार इत्यर्था-
दुक्तम् । वत्सानिति पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । 'ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु
स्त्री' इति सूत्रेण स्त्रीपुंवत्सानामेकशेषेऽपि तरुणेषु पुमाञ्छिष्यते । वायवः स्थोपा-
यवः स्थेति मन्त्र उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तमिति परिभाषितत्वात् । वत्सानिति
संसृष्टद्रव्यत्वे षडिति द्रव्यावान्तरभेदात् । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत
इति परिभाषितत्वाद्वत्सशब्देन बहुवचनान्तेन सर्वोपादानेऽपि संस्कार्यद्रव्यप्राधान्या-
द्युपपत्कर्तुमशक्यत्वाच्च । बहुवचनं षड्वत्सापेक्षमुपरवेषु रक्षोहणवत् । योक्ष्यमाणानां
प्रत्यवार्थमपाकृतानामेव संस्कारो द्वितीयानिर्देशात् । शाखासाधनं तस्याः शाखाया
अपाकरणद्वारा दोहसंस्कारकत्वात् । प्रस्तरेण सह प्रतिपत्तिः । षडवराध्यानित्याप-
स्तम्बः । तदपि षट्संख्यया न विरुध्यते न्यूननिवृत्तिमात्रपरत्वात्संख्यायास्तत्रापि
तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागुत्तरा यावत्यः सन्ति तावतीर्दोहयति । सर्वासां वत्सापाक-
रणम् । अत्रोक्तानामभावे बौधायनेनोक्तं 'ताश्चेत्तिष्ठ एव स्युः प्रथमां चोत्तमां
चतुर्गृहीयादथ चेद्वे एव स्यातामुभे एव त्रिस्त्रिंविगृहीयादथ चेदेकैव स्यात्तामेव
षट्कृत्वोविगृहीयात्' इति । विगृहीयाद्विगृह्य विगृह्य दोहयेदित्यर्थः । एवं
बौधायने नोक्तम् । तत्रैकस्मिन्नपि वत्से बहुवचनेनापाकरणं नोहः प्रकृतौ प्रतिषेधात् ।
षट्कृत्वो मन्त्रावृत्तिरुपावसर्जनप्रभृतिदोहद्रव्यस्य द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
भवत्येव मन्त्रावृत्तिः । वत्से तु प्रधानानुरोधेन मन्त्रावृत्तिः । द्वयोस्तिसृणामपि दोहे
मातृविग्रहणानुसारेण ज्ञेयाऽऽवृत्तिः संस्काराणां वत्से । उपलक्षणमेतद्वैधायनीयं
वचनं चतसृणां पञ्चानां वा । किं च विगृह्य दोहसमर्थैव दोह्या प्रथमोत्तमा मध्यमा

वेत्यपि ज्ञेयम् । तिमृणां तूष्णीं दोहे तु साङ्गस्य दोहशब्दत्वाद्वात्सापाकरणव्यतिरिक्तमपि तूष्णीमेव ।

दर्भैर्वा सदर्भयेत्येकेषाम् ।

दर्भैस्तदाहृतैः परिभोजनीयैर्वा । न तस्यां शाखाहरणविधिरविधानान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । न चान्यस्मिन्द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेश इति वक्ष्यमाणन्यायप्राप्तिः । तस्य विकृतिविषयत्वेनातिदेशार्थत्वान्न च प्रकृतावूहोऽस्ति । अपाकरणं तु मन्त्रेणैव वत्ससंस्कारत्वात् । अत्र पक्षे शाखाहरणं पवित्रार्थमस्त्येव । तत्र पशुपामहमिति लिङ्गं यजमानस्य पशुन्पाहीत्यदृष्टार्थेनोपपन्नम् । पुंस्त्वं वत्सगतमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । वत्सासु मिश्रेष्वपि विधिः समान एव । तथैव सदर्भया शाखया वेत्यर्थः ।

अपाकृतानामेकं शाखयोपस्पृशति ।

एकं वत्समपाकृतानां मध्ये । दर्भैरपाकरणे तैरेव सदर्भया तथैव सांनिध्यात्, आपस्तम्बे तथा दर्शनाच्चेति केचित् । तत्र । तथेति लाघवेन वक्तव्ये गुरुमिर्देशेनाप्रस्तुतत्वमुक्तं, तेन येन केनापि वत्सापाकरणे स्पर्शनं वत्सस्य शाखयैवेति नियमः । पश्वसंबन्धे पशुपामिति लिङ्गविरोधः स्यात् ।

देशो व इति गोचरमाभि मातृः प्रस्थापयति ।

शाखयैवानुवृत्तेः । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः शाखयेति । गावश्चरन्त्यस्मिन्देशे स गोचरस्तृणयुक्तो देशस्तमभिमुखाः प्रेरयति । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति मन्त्रान्तः । सकृन्मन्त्र इत्युक्तमेव ।

इन्द्रं निगमेपपूलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः ।

इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदो न्यायशास्त्रे इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे स्थितः । अस्मच्छाखायां सांनार्ये कर्मणि महेन्द्रदेवताप्रकाशका मन्त्रा न दृश्यन्ते । दृश्यन्ते (ते) च—‘महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्’ इत्यर्थवादे देवतैक्यम् । अतो महेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा न सन्तीतीन्द्रपदेनोपलक्षणं मन्त्रेषु कार्यमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं लाघवेन लक्षणेनैव शाखान्तरयान्मन्त्रान्महेन्द्रपदवतो दर्शयत्यनेन च सूत्रेण । सर्वशाखाप्रत्ययभेकं कर्मेत्युक्तमेव । न चेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा महेन्द्रयागे ब्राह्मणेन विहिता येन लक्षणयाऽपि प्रवर्तेरन् । तदिदमाह—इन्द्रं देवता(तां) निगमेषु निगदरूपेषु मन्त्रेषु देवताया हविःसंबन्धो येषु मन्त्रेषु निगम्यते स्पष्टो ज्ञायते ते निगमा नामान्तरेण मन्त्रविशेषा उच्यन्ते न सर्वेऽपि मन्त्रा इति निर्वचनकृद्भिर्नैघण्टिकैरुक्तं तेषु मन्त्रेषूपलक्षयेत्तत्तदेव

प्रतिपादयेत्पठेदिति यावत् । इन्द्रो देवता यस्यासाविन्द्रयाजी यजमानस्तस्यैव देवता प्रकृत्य । तथा महेन्द्रं देवतां महेन्द्रयाजिन उपलक्षयेद्व्यत्ययेन भिन्नयोर्देवतयोः प्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । एतदुक्तं भवति—यथेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा अस्मच्छाखायां पठन्त एवं महेन्द्रपदवन्तोऽप्यन्यस्यां शाखायां, ततस्त्वस्मच्छाखिभिर्वेदा महेन्द्र इज्यते तदा महेन्द्रपदवन्त एव मन्त्रा ग्राह्या न तु स्वशाखाया इन्द्रयाजिनोऽर्थे पठितास्तेऽपीति भावः । निगमेष्वित्यधिकरणबलान्मन्त्रेष्विन्द्रमिन्द्रपदमुपलक्षयेदिति सामर्थ्यादिन्द्रयाजिनोऽर्थे पठेदित्यर्थो वा । इन्द्रस्य देवताया उपलक्षणं कुर्वत्युपलक्षयेदित्यर्थात् । न चार्थस्यार्थ एवोपलक्षणं न पदमिति वाच्यम् । पदमपि यन्नाममात्रं तत्स्वरूपेणैव व्यावर्तकम् ।

तथोक्तं—‘ शब्देन देवतायागे समवैति न रूपतः ।

तस्मान्महेन्द्रशब्देऽकृत्या महेन्द्रो देवतेष्यते ’ ॥ इति ।

यद्यपि स्यादस्मन्मते रूपेण समवायस्तथाऽपि देवतात्वं तत्तच्छब्दविशिष्टाया एव । शाब्दिका अपि—‘ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ’ ॥

इति निर्विकल्पकं निराकुर्वन्त आहुः ॥

प्रस्थितानामेकाः शाखयोपस्पृशति ।

तूष्णीमेव । प्रस्थितानां प्रस्थानाभिमुखीभूतानाम् । शाखाग्रहणं नियमार्थमित्युक्तमेवात्राऽऽपस्तम्बेनापि नियमार्थं कृतमेव शाखाग्रहणमस्मत्सूत्रकारेण पूर्वत्रापीति विशेषः । एकामिति नियमाददृष्टार्थमेवाऽऽरादुपकारकम् । अन्यथा सर्वासामापद्येत । अथ वा संस्पृष्टद्रव्यत्वेनैकत्वाददृष्टद्रव्यसंस्कारार्थमेकस्या एवोपस्पर्शनं सर्वासां संस्कारो भवतीति ।

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो बुहानाः ।

रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ।

ता अनुलक्षीकृत्य मन्त्रयते मन्त्रेण प्रतिपादयेददृष्टार्थः संस्कारः प्रत्यगाशीष्टामावा-
ज्जपो यजमानस्य । शतं महेन्द्रायेति महेन्द्रयाजिनो द्रष्टव्यम् । अत्र महेन्द्रेऽसमवे-
तार्थप्रकाशमिन्द्रपदमाहुस्तत्र पूर्वसूत्रविरोधात् । भारद्वाजः साक्षादमुमेव प्रकृत्याऽऽह—
महेन्द्रायेति चेति । पाठद्वययुक्तमन्त्रसंग्रहः—

शुद्धा अप उपवेषोऽस्येता अप च कामधुक् ।

बहु दुग्वि च सोमेनेन्द्रस्य भागं द्विषन्मताः ॥

ध्रुवा अस्मिन्निति यजमानस्य गृहानभि पर्यावर्तते ।

बह्वीरित्यन्तः । पर्यावर्तते प्रदक्षिणमावर्तते यजमानालयमभिः शीकृत्य गृहान्गन्तु-
मित्यर्थः ।

यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यग्न्यगारे वा पुरस्ता-
त्पतीचीं शाखां मुपगूहति पश्चात्प्राचीमित्येकेषाम् ।

अग्निस्मीपस्थमग्निष्ठम् । अनः शकटं, तत्राग्निशालायां वा पुरस्ताद्भागेऽन्यतरस्य
प्रत्यगग्रां शाखां पश्चाद्भागे वा पूर्वग्रां मुपगूढां न पतति तथा संवृतां कुर्यात् । एवमिषे
त्वेति मन्त्राणां तृतीयस्यामिति ब्राह्मणस्य पाठेनाऽऽच्छिद्रिकैः शाखान्तरमन्त्रैर्ब्राह्मणै-
श्चोपबृंह्य शाखाहरणविधिर्व्याख्यातो गूहतीत्यन्तः । अत्रामावास्यायां वेदिकरणं वक्तव्य-
मपि शाखान्तरीयत्वेन विकल्प एवेति दर्शयितुं नोक्तम् । तथा वेदकरणानन्तरमपि
प्राप्तं न दर्शयति किंत्वाप्यलेपनिनयनान्त एव व्याख्यास्यते विकल्पोऽपि तत्रैवेति ।

इति वत्सापाकरणविधिः ॥

अथ पाठानुक्रमेण पर्वद्वयसाधारणं मन्त्रब्राह्मणानुपारेण बर्हिहरणविधिं व्याचष्टे-

देवस्य त्वेत्यश्वपर्शुमसिदं वाऽऽदत्ते ।

उत्तरेण गार्हपत्यं निहितयोरन्यतरादानमापस्तम्बमतात् । आदद इत्यन्तः । अश्वस्य
पार्श्वे स्थितमस्थि वङ्किनामकमश्वपर्शुः स्त्रीलिङ्गोऽश्वपर्श्वो बर्हिरच्छैतीति दृश्यते । साऽयं
सोपस्कृता छेदनयोग्या कार्या । तस्यामस्मच्छाखीयो विधिर्मन्त्रस्य । असिदो वक्रायुध-
विशेषः । तत्र शाखान्तरीयोऽयमेव मन्त्रः । छेत्तुं गच्छतः शस्त्रादानं दृष्टः संस्कारः ।

यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

उप समीपं गत्वा गार्हपत्यस्योपस्थानं मन्त्रकरणमुपश्लोकनेन प्रकाशनं कुर्यादिति
गार्हपत्यस्यासमवेतत्वेनैव प्रकाशयत्वादारादुपकारकं कर्मेदम् । प्रकृते समवेतत्वेऽपि वा
सूर्याद्यसमवेतार्थप्रकाशकत्वेनोपस्थानस्य विधेर्वैरूप्यमिया सर्वत्रोपस्थानं विशिष्टो जप
एव । अथवा यथासंभवं वैरूप्येण प्रधानगुणकर्मणोरेका संज्ञाऽऽवारादिबद्धात्वर्थोऽ-
प्येको जुहोतिवद्भविष्यति । सर्वथा दृष्टार्थं न भवति । याजमानेऽयमर्थः स्पष्टो
भविष्यति ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्टपति ।

अरातय इत्यन्तः । निरतिशयेन तपति तापयतीत्यर्थः । आपस्तम्बो नाश्वपर्शुमि-
त्याह दाहप्रसङ्गात् ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यन्यतरेण प्राचीनपुदीचीनं
वाऽभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिदर्भमयं बहिराहरति ।

सद इत्यन्तः प्रथमस्य । द्वितीयः शाखान्तरीयः । यत्र निष्ठयति ततोऽग्नेः सकाशात्प्राचीनं क्रियाविशेषणं किञ्चिद्गत्वा तथोदीचीनमिति शाखान्तरीयम् । द्वौ त्रींश्चतुरः प्रक्रमानिति बौधायनः । अभिप्रव्रज्याभिमुखं गत्वा यस्यां दिशि बहिरस्ति तां दिशं गत्वाऽऽहरतीत्यर्थः । प्रथमे पुरस्तादिति मन्त्रलिङ्गात्तद्वाह्यणाच्च प्राचीनगमने प्रथमः । प्रेयमितिलिङ्गादश्वपथ्या सह गमन एव । धिषणापेक्षया स्त्रीत्वमित्यसिदेन सह गमनेऽपि प्राचीनो मन्त्र इति केचित् । तन्न । एवं कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदिदं दर्शयितुमन्यतरेणेत्यधिकः प्रयत्नः । अन्यतरेण विधिना स्वशास्त्रीयेनैव वा परशास्त्रीयेनैव वा । परशास्त्रीयाः पदार्था उर्वन्तरिक्षमिति मन्त्रोऽसिद् उदीचीनं गमनं न ते व्यत्ययं गच्छन्ति संनियोगः शिष्टत्वादिति भावः । नोवेद्वेति ब्रूगाल्लाघवेनातो व्यवस्थितं त्रितयं त्रितयमिति ज्ञापयति । दिङ्निगमस्तु ब्राह्मणानुसारेणादृष्टार्थः । प्रव्रज्येत्यस्योपसर्जनत्वेनाऽऽहरतीत्यनेन मन्त्रसंबन्धविधानमिति न वाच्यम् । आहरणं वक्ष्यमाणमनूयते न विधीयते, गमनं तु ल्यपा निर्दिष्टमप्यपूर्वत्वाद्विधेयं, तदेवोभयमन्त्रप्रकाशयमिति तत्रैव मन्त्रविधिः कल्पनीयः । आहरतीति प्रतिज्ञा क्रियत आहरणस्यातः परं वक्ष्यमाणमङ्गमिति दर्ययितुम् । सूत्रान्तरे समुच्चपोऽनयोर्मन्त्रयोर्दृष्टस्तन्निवारणमप्यन्यतरग्रहणेनेत्यपि प्रयोजनम् । यतः कुतश्चिदिति ब्राह्मणभेवानुकूलं 'अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति' इति । दर्भमयम् । दर्भा दशप्रकाराः सप्तप्रकारा वा । कुशादिमध्ये पूर्वः पूर्वो ग्राह्यः । दर्भरूपं दर्भमयं तदेव बहिः । तत्रैव बहिःशब्दो मुरुपस्मृणजातिवाची चामुरुप इति ज्ञापयितुं पूर्वं दर्भमयमित्युक्तं, दर्भमयमेव बहिर्नन्यदित्यर्थः । बहिरेव सत्पश्चाद्विधिना नयति । जातिवाचित्वं बहिराज्याधिकरणे स्थितम् । बहिरित्येकवचनमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तथाऽप्येकजातीयमेवेत्यस्ति विवक्षा ।

विष्णोस्तूपोऽसीत्यभिमतानामेकं स्तम्बमुत्सृजती-

न्द्रस्य परिपूतमसीत्यन्यं परिषीति देवानामिति वा ।

वर्षवृद्धमसीत्यन्तोऽन्त्यस्य । अभिप्रेता ग्रहणयोग्यत्वेन, स्थलविशेषनिष्ठस्तम्बा दर्भास्तेषां मध्य एकं स्तम्बं छेदयेन्म्यो बहिलक्षयित्वाऽन्यमवशिष्टं स्तम्बजानं परिगृह्णाति । छेदनीयत्वेन बुद्ध्या परिग्रहः । स्तम्बत्यागेन सर्वेषामपादानभूतानां दर्भाणां संस्कार इति त्याज्यं स्तम्बमुपादेयं तद्वत् विशेषणं च विवक्ष्यते । तथाऽप्येकमिति संख्योपादानं न प्रतिमुष्टि स्तम्बत्याग इति प्रदर्शनार्थम् । अन्यमित्येकवचनमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । स्तम्बशब्दः पुलिङ्गोऽग्निवान्नै दर्भस्तम्ब इति दर्शनात् ।

त* सर्वं दाति ।

तं परिषृतं, सर्वग्रहणमसर्वेण पर्याप्तावपि परिषृतावशिष्टस्योपघातो मा भूदेवमर्थम् ।
स्तम्बजातं सर्वं दाति वक्ष्यमाणविधिना तन्मध्ये किमपि न त्यजति ।

विधिना त्यागपक्षमाह—

अपि वा पशूनां त्वा भागमुत्सृजामीति
परिषृतस्यैकां द्वे वा दर्भनाड्यावुत्सृजति ।

नाड्यौ शलाके । अत्रापि संख्योपादानं पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयमपि परिषृतानां
संस्कारस्तस्मादेकत्वमाविवक्षितम् । परिषृतस्येति जात्या वाऽन्यं परिषृतीति च ।

इतः परं सर्वच्छेदननाड्युत्सर्गपक्षयोः साधारणं विधिमाह—

इदं देवानामिति परिषृतमभिमृशतीदं पशू-
नामित्युत्सृष्टमवसृष्टो गवां भाग इति वा ।

अनुत्सृष्टोत्सृष्टनाडिकं परिषृतमविशेषेण । मन्त्र इदमिति नपुंसकं बहिर्मात्रविव-
क्षया । तत एव परिषृतमुत्सृष्टमिति च नपुंसकम् । अथोत्सृष्टायां नाड्यामसंगतं स्यान्ना-
ड्योरपि । अभिमृशतीत्युभयत्र संबन्धः । एते संस्कारा अदृष्टार्था एते मन्त्राः
संस्कारार्थाः ।

दृष्टानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेष्वभिपद्यते ।

विगताः शाखा येभ्यः पर्वसंधिभ्यस्तानि विशाखानि परुष्युच्यन्ते 'यत्पुरुषि दिनम् ।
तद्देवानाम्' इति श्रुतेस्तेषु च्छेत्तुमभिपद्यते मुष्टिनाऽऽरभते गृह्णातीति यावत् । बहु-
वचनं सर्वेषु मुष्टिमात्रतृणेष्वित्येवं वक्तुम् ।

देवेभ्यस्त्वोर्ध्वबर्हिर्भ्य इत्यूर्ध्वमुन्माष्टि ।

गृहीतस्थानादूर्ध्वं दक्षिणहस्तेनोन्माष्टि दक्षिणेनैव वाऽऽरभते तेनैवोन्माष्ट्यग्रपर्यन्तं,
बर्हिरिति शेषः ।

देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वज्या तिर्यगित्यसिदं निदधाति
माधो मोपरि परुस्त ऋध्यासमिति वा ॥ ५ ॥

पूर्वस्य राध्यासमित्यन्तः । पूर्वं गृहीतमसिदं निदधाति पर्वसंधौ नाधस्तादुपमूलस्य
पित्रपत्वाज्ञोपर्युपरि लूनस्य मानुषत्वात् । गुरुनिर्देशेनैतदेव दर्शितं पूर्वं व्यवस्थितौ प्रेय-
मगादित्यादिकौ मन्त्रावुक्तौ । तथाऽत्र शाखान्तरीयो मन्त्रः शाखान्तरीयेऽसिदे एवेति
मा भूदित्यसिदमित्युक्तं शाखान्तरेऽसिदेऽप्ययं मन्त्रोऽश्वपश्चां शाखान्तरे परुस्त इति,

तस्मादुभयमुपयजेति ज्ञापितम् । असिदमपीति न तु पर्शुमेवेत्यर्थः । केचिदसिदमेवेति नियमार्थत्वं वदन्त आहुर्मन्त्रे पुंस्त्वेन निर्देशादिति हेतुं तदभिप्रायं न विद्मः । कथं मन्त्रे पुंस्त्वेनाऽऽयुधनिर्देशः । किंचाश्वपर्शुरेवास्मच्छाखायां देवबर्हिरेति मन्त्रोऽपि तत्कथमुभयोरसंबन्धो द्वयोरेवास्मच्छाखीयत्वात् ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्व राध्यासं परिस्तरमादरन्नित्यभिमन्त्र्य ।

बर्हिरेति शेषः । अभिमुखः प्रकाशयेदित्यर्थः संस्कारोऽदृष्टार्थो बर्हिषः ।

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छिनत्ति ।

शस्त्रमाकर्षन्बर्हिश्छिनत्ति शस्त्रयोरुभयोरपि वक्रत्वाद्वान्तरधारत्वाच्च ।

संसर्गद्वयाणामेकद्रव्यत्वं बर्हिषामेव तथाऽपि मुष्टेस्तदवयवत्वं वक्तुं परिमाणमाह—
सनखं मुष्टिं दाति ।

मुष्टिर्नखप्रधानः पुंलिङ्गो मुष्टिशब्दो बर्हिष इति शेषः । बर्हिर्मुष्टिं सनखमङ्गुष्ठा-
ङ्गुलिसंबन्धेन मण्डलीकरणेऽवान्तरावकाशो मुष्टिस्तत्तिर्यङ्मानं बर्हिर्मुष्टिस्तावत्पर्याप्तं
छेदनीयमाच्छेत्तेति सकृदुच्चारितेन मन्त्रेणैकमेव तत्संस्पृष्टं द्रव्यस्यावयवस्ततोऽधिके
मुष्टिना ग्रहीतुमशक्ये पुनर्मन्त्रोऽवयवद्रव्यत्वेन पृथग्द्रव्ये विचेष्टा पृथक्त्वेनार्थनिष्पत्ते-
र्वामहस्तेन गृहीतं न तन्मुष्टिनैव मितम् ।

प्रथमबर्हिर्मुष्टिर्विशेषसंज्ञामाह—

स प्रस्तरः ।

स बर्हिर्मुष्टिः प्रस्तरसंज्ञकः । संस्कारनिमित्तः शब्दः ।

मुष्टिपरिमाणे सर्वेषां बर्हिषामविशेषेण प्राप्ते प्रस्तरे वैकल्पिकैः परिमाणैर्बाधमाह—

स्रुग्दण्डमात्रमुर्वस्थिकुल्मिमात्रं वा ।

तिर्यक्प्रमाणानीत्यापस्तम्बः । स्रुग्दण्डो नवाङ्गुलपरिणाह उक्त एव । उरुणोऽस्थि
प्रसिद्धं, कुल्मिर्गोपुच्छं, मात्रशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः ।

एवं प्रस्तरे परिमाणविशेषानभिधायेतरबर्हिषासुक्तमेव प्रमाणं न प्रस्तरगतेन परि-
माणेन बाध्यत इत्याह—

एतेनैव कल्पेनेतरान्दाति ।

एतेनेति परामृष्टो विशेषः प्रस्तरपरिमाणादन्यो बर्हिर्मुष्टिमात्रविषयस्तस्य द्रव्यपृ-
थक्त्वेन प्रतिमुष्टिं प्राप्तावपि प्रस्तरविधानेन व्यवधानादनुसंहितः स एव पुनरेवमितरा-

नित्येतावता सिद्धे गुरुनिर्देशेन सर्वेषु मुष्टिषूत्सर्गतः पदार्थानुसमयः प्राप्नुयात्स मा भूत्काण्डानुसमयो यथा स्यादित्युक्तम् । एतेनैकस्मिन्मुष्टौ कृतेन कल्पेन समर्थेन काण्डानुसमययुक्तो हि समर्थः संयुक्तान्येकापवर्गाणीति वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तेन विधिविशेषेण दातीतरान्बर्हिर्मुष्टीन्प्रत्येकं छिनत्तीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिमुष्टि त्वावर्तनीयं परिच्छिनत्ति—

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च ।

द्वयस्य सर्वार्थत्वं स्पष्टमिति न तस्याऽऽवृत्तिप्राप्तिरिति मत्वा यदन्यत्परिषवणादिति परिवर्जनीयमुक्तं, सर्वेषां परिग्रहो जातः परिषवणाख्यो विभुत्वात्संकल्परूपस्य परिषवणस्य नाड्युत्सर्गो वैकल्पिकः । सोऽपि सर्वस्य परिषूतस्येत्युक्तमेव । अतो द्वयं विहायान्यद्देवस्य त्वेत्यादि समानमित्यर्थः । परिषवणोत्सर्गशब्दाभ्यां परिषूताभिमर्श-
नोत्सृष्टाभिमर्शने च परिसंख्याते । उभयोः संस्कारप्रतिपत्तिरूपयोः सर्वार्थत्वेन जातत्वात् ।

सर्वं यथार्थं लुत्वा ।

उत्तरविधानार्थमनुवादमात्रं, दित्वेति वक्तव्येऽप्याच्छिनत्ति दाति लुनाति लुनोति । एते प्रयोगाः समानार्थाः क्वचिच्छाखायां कश्चिदिति दर्शयितुमाच्छिनत्तीति प्रयुज्य गुणविध्यर्थं दातीत्युक्त्वा लुत्वेति प्रत्ययेनानुवदति यथार्थं वेदेर्देर्ध्यानुसारेण मुष्टीनां संख्या बर्हिर्देर्ध्यानुसारेण च । देवस्य त्वेत्यादिना मन्त्रनातेनाभिप्रतिपद्यत इत्यादि कर्मजातं प्रतिमुष्ट्यावर्तत इति न्यायः स्मारितः ।

देवबर्हिः शतवल्लं विरोहेत्यालवानभिमृशति ।

उलपाः स्तम्बशेषा आव्रश्चनानि भूमौ येऽवशिष्टाश्छेदकालेऽवादानभूता इति यावत्त-
त्प्रतिपत्तिरियं सकृदेव प्रभत्नावृत्तावपि न मन्त्रावृत्तिर्यत्रैकस्मिन्द्रव्य इति न्यायात् ।

सहस्रवल्लं वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृशति ।

आत्मानं हृदयदेशं तत्रैव पुमान्हस्तं दत्त्वाऽहमस्मीत्यात्मानं दर्शयति हस्तेन स्पृशति आत्मानं प्रतिसंधायाभीति न मनोमात्रेण पश्यन्नपि तु चक्षुषाऽपीत्यर्थः । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् ।

अयुजो युजो वा मुष्टीन्निधनानि वा लुनोति ।

नेदं मुष्टीनां निधनानां च विकल्पार्थं मुष्टीनामेव नित्यं छेदनीयत्वेन विधानात् । निधनानि मुष्टिराशयो धान्यादिलवने प्रसिद्धास्तेषामेव संभरणं नित्यं विधास्यते । अतो द्वयं नित्यमयुक्तत्वं युक्तत्वं च विकल्पमानमन्यतरन्मुष्टिषु वा स्यान्निधनेषु वेति विकल्पार्थः ।

मुष्टीनामयुक्तव्युक्त्वे त्वविवक्षिते । तैः कृतानि निधनानि समानि विषमाणि वाऽथवा
मुष्टय एव समा विषमा वैति । न चात्र कोट्यन्तरासंभवादवाच्यमिति वाच्यम् ।
युग्मविधानेऽपि द्वयोस्त्रयाणां च निषेधः फलति बहुवचनेन विधानात् । एवमयुग्म-
विधाने बहुवचनेनैकस्य द्वयोश्च प्रतिषेधः । तथा च ब्राह्मणद्वयानुरोधेनैवमुक्तम् ।
फलं तु चतुःप्रभृति समत्वं विधेयं त्रिप्रभृति विषमत्वं वेति । अत्र परिभोजनीनामका-
न्दर्मांशुष्कानशुष्कांश्च परिस्तरणाद्यर्थे लुनन्ति याज्ञिकाः । तथैव वैखानसेनोक्तम् ॥

अदित्यै रास्नाऽसीति प्रदक्षिणः शुल्बमावेष्टयति ।

आवेष्टयतीत्यनेन सामन्ते सिद्धे प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं द्विगुणत्वनिरासार्थ-
मन्यथा सर्वं गुणं वेष्टयित्वा प्रदक्षिणं स्यात् । शुल्बं बन्धनार्था रज्जुस्तथा मा
भूदिति किं तु प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकसरामेवाऽऽवेष्टयतीत्यर्थः ।

अयुपिता योनिरिति प्रतिनिदधाति त्रिधातु

पञ्चधातु वा धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

मन्त्रेण प्रतिनिधानं प्रतिसंधानं मुख्यन्तरस्य पूर्वमेकमुष्टिमात्रमावेष्टितं तस्य
संधानेन द्वितीयमुष्टिं प्रतिसंधातीत्यर्थः । कथं, त्रिधातु त्रयो धातवोऽवयवाः
संधानार्था यस्मिञ्छुल्बे, तथा धातवो यावन्तः प्रक्षिप्यन्ते प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।
कुतः, धातूनां संख्या पृथग्द्रव्यत्वात् । यावान्संहितस्तावानेव संस्कृतोऽन्यस्य
संधीयमानस्य संस्कारार्थं भवितव्यं मन्त्रेण । तत्र पूर्वसूत्रे शुल्बमावेष्टयतीत्यावेष्टनम-
भिहितं, तत्तु दर्भमुष्टिनैवेत्यर्थात्सिद्धम् । ततस्तु संधानार्थं मन्त्र उक्तस्तत्र संख्योक्ता
धातूनां सा संख्या प्रथमधातुना सहेति गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—‘अयुग्धातूनि
पूनानि’ इति । पूनानि बन्धनानि, तेन रज्ज्वा एव तथात्वमुक्तम् । प्रतिसंधानक्रि-
याविशेषणत्वे तु धातूनां भवत्येव पूर्वेण सह ग्रहणं, न हि प्रतिसंधानमेकस्य भवति ।
तथा च त्रिधातुशुल्बे द्विःसंधाने चतुरावृत्तिरिति ज्ञेयम् । नन्वत्र मन्त्रावृत्तिर्न वाच्या
द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति प्राप्तत्वात् । सत्यं, नेयमावृत्तिर्मन्त्रस्य संधानार्थोच्यतेऽपि
तर्ह्यवेष्टनार्था । तत्र शुल्बस्थैकत्वे च सकृत्प्राप्ताविदमुक्तं यद्व्यैकत्वेऽपि मध्ये मध्य
आवेष्टनक्रियायाः संधानार्थं मन्त्रेण व्यवधानात् । यथा कालदेशकृते भेदे द्रव्यभेदोऽभि-
धास्यत एवं मन्त्रकृते व्यवधेऽपि द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिरिति । तदेव भरद्वाजवचनेन
द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातं न विस्मरणीयम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीति प्रागग्रमुदगग्रं वा शुल्बं निदधाति ।

विततं पृथिव्यां स्थापयति । स्पष्टमन्यत् ।

अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये सुकृतायकम् । एनो मा
निगां कतमच्चनाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्त्वित्यभिम-
न्त्र्य सुसंभृता त्वासंभारमीति शुल्बे निधनानि संभरति ।

अभिमन्त्र्य निधनानि मन्त्रलिङ्गात्तेषामेव प्रतीतेः । संभरति निदधाति । संभरामी-
त्यन्तः । अभिमन्त्रणं तन्त्रं विभुत्वात्संभरणे तु प्रतिनिधानं मन्त्रो न हि तानि सकृत्संभृतं
शक्यन्ते, न च मेलनीयानीति विधिरस्ति । तथाचाऽऽह वैखानसः-‘यथालूनं संभरति’
इति । लवनक्रमेणैव संभरणविधानात् । तथाच प्रस्तरस्योत्तमे निधाने संभरणमुपपद्यते
सुसंभृता त्वेति प्रकृतनिधनैकत्ववचनाच्च न संभरणं सकृत् ।

अलुभितो योनिरित्युत्तमे निधने प्रस्तरमादधाति ।

स्पष्टम् ।

इन्द्राण्यै संनहनमिति संनह्यति पूषा
त इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्ट्य ।

अग्रात्विति मन्त्रान्तः । संनह्यति शुल्बेन संगृह्णाति शुल्बान्तावुपर्यानीय विपर्यस्य
वितनोतीति यावत् । ग्रन्थिमावेष्ट्यतीत्येतावता प्रादक्षिण्यं सिध्यति परिभाषयैवेति
प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं प्रकारान्तरग्रन्थिनिरासार्यमुपरिगुणावेष्टनमात्रेण ग्रन्थिर्यथा
स्वालोकासिद्धप्रकारान्तरग्रन्थिर्मा भूदिति ।

स त इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपकर्षति पश्चाद्वा प्राञ्चम् ।

मा स्थादित्यन्तः । ग्रन्थिमित्यावर्तते । बर्हिषि दिशोरमावाद्बर्हिषो वेष्टनस्य
पूर्वभागेन (ण) ग्रन्थिमधस्ताद्वेष्टनस्यैव प्रत्यञ्चं प्रतीचीनं कर्षति निर्गमयति, ग्रन्थिमात्रं
न तु शुल्बप्रान्तावपि, ग्रन्थिरेव मध्ये द्विगुणीकृतोऽपकर्षणीय इत्यर्थः । विपरीतं
वाऽपकर्षति ।

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः
सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इत्यारभते ।

बर्हिरिति शेषः प्रकृतत्वात् । आरभत आहरणार्थमारम्भं हस्ताभ्यां गृहीत्वा
करोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते ।

ऊर्ध्वमुद्यौति बर्हिरेव । उद्यच्छत इत्यात्मनेपदं छान्दसम् ।

बृहस्पतेरिति शीर्षन्नधिनिधाय हरति ।
हरामीत्यन्तः । शीर्षन्निति सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्तस्यासिद्धत्वान्न नलोपः ।
शिरसि निधाय यजमानस्य बिहारं प्रति नयति मन्त्रेण शिरसि निधानं विधीयते न तु
हरणं तस्य प्राधान्याद्विधिप्रत्ययश्रवणाच्च । मन्त्रसंबन्धप्राप्तावपि तत्र मन्त्रान्तरस्यानन्तर-
मेव विधास्यमानत्वान्नायमपि तत्रैव मन्त्रानर्थक्यप्रतिहतत्वादुपसर्जनेनापि संबन्धनीयः ।
तथा चाप्राप्तविधिः शीर्षन्नधि निदधातीति । हरतीत्येतदग्रिमप्रतिज्ञाऽधिनिधानहरणयो-
रविनाभावार्थः, तेन यत्र देशान्तराद्धर्हिष आहरणमस्ति तत्रैवाधिनिधानम् । यत्र
सिद्धा एव दर्शा यथोपपन्नसंस्कारैर्बर्हिर्गृह्यते तत्र न । न ह्येतद्धर्ममात्रं किंतु दृष्टार्थ-
नियम्यते ।

यौ गमनौ तौ प्रत्यायनौ ।

गम्यते याभ्यां मन्त्राभ्यां तौ गमनौ, पूर्वं गमनार्थत्वेन प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षं प्रेहीति
मन्त्रावुक्तौ तावेवात्र प्रत्यायनौ प्रत्ययते प्रत्यागम्यते याभ्यां तौ प्रत्यायनौ । अस्मच्छा-
खायां गमनप्रक्रमे प्रेयमगादिति पठितस्तत्स्थान एव शाखान्तर उर्वन्तरिक्षं प्रेहीति
पठितः । शाखान्तरे पुनः प्रत्यायनस्थाने द्वावपि पठितौ स्वशाखायां यत्रोर्वन्तरिक्ष-
मन्विहीत्ययमध्यायान्ते पठितस्तेस्मादयमपि तौ च गमनार्थत्वेन ज्ञेयौ । अन्यथा स्वशा-
खामन्त्रस्यान्विहीत्यस्य त्यागः स्यात् ।

अदित्याः सद आसीदेति परिधिदेशेऽन्तर्वेद्यनघः सादयति ।

मध्यमपरिधिदेशे वेदेर्मध्ये तृणादिना प्रदेशं व्यवधाय तत्र बर्हिरासादयति ।

देवं गममसीत्यासन्नमभिमन्त्रयते ।

तत्रैवाऽऽसादितं बर्हिरभिमन्त्रयते ।

अदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयामीति गार्हपत्यदेश उपरि निदधाति ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्योपरिष्ठात्कटादौ यथा न निपतति तथा स्थापयति परिभोजनीयानपि
बर्हिषा सहाऽऽनीय स्थापयति । अत्रानुग्रहं बर्हिराहण आह बौधायनः—‘आहतं
यजुषा करोति’ इति । कात्यायनस्तु निखातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धेषु यजुष्किया-
संभवादिति ।

इति बर्हिराहरणविधिः ।

पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुमिध्मं संनहति ।

संज्ञासंख्याप्रदर्शनार्थमेतत् । पलाशस्य विकारस्तं पालाशं, खादिरस्य विकारस्तं वा,
एकविंशतिदारूणि काष्ठानि यस्मिन्नसौ वैकविंशतिदारुस्तम् । इध्ममिति व्युत्पन्नोऽयं

शब्द इध्यतेऽग्निरनेनेति ननु (तु) संस्कृतवाचीत्युक्तं दारुण्यतष्टकाष्ठानि संनह्यति वक्ष्यमाणप्रकारेण ।

काष्ठानां विनियोगमाह—

पञ्चदश सामिधेन्यर्थानि ।

सामिधेन्यनुवचनकाले समिधनार्थत्वेन प्रक्षेप्यमाणानि सामिधेन्यः प्रयोजनं येषां तानि सामिधेनीभ्य इति वा सामिधेन्यर्थानि सामिधेनीप्रयुक्तानीति यावत् । सामिधेनीभिः प्रकाशयमानोऽर्थः समिद्धिः समिध्यमानोऽग्निस्तस्य विशिष्टस्य विशेषणान्यपि सामिधेनीभिरर्थ्यन्तेऽभिधीयन्तेऽतस्तान्युपकारकत्वात्तदर्थानीत्युक्तम् । न ह्यसत्यर्थे शब्दः प्रवर्तते ।

त्रयः परिधयोऽनियतवृक्षाः सत्वक्काः ।

अग्नेः परितो धीयन्ते तानि दारुणि परिधयः, अनियतवृक्षा नानाजातीयो वृक्ष उपादानं येषां ते । अत एवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘त्रयः परिधयः पलाशकार्ण्मर्य-खदिरोदुम्बरविल्वरौहीतकविकङ्कतानां ये वा याज्ञिका वृक्षाः’ इति । समिधां सत्वक्त्वं स्मृतिसिद्धम् । परिधीनां तु शम्पाकारत्वं स्वेन विधास्यते स्मार्ते, आकारस्तु तक्षणेन विना न भवति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं सत्वक्का इत्युक्तम् ।

तत्रैव वैशेषिकं सार्थवादं विधिद्वयमाह—

आर्द्रा भवन्ति ते हि सरसा इति विज्ञायते

शुष्का भवन्ति मेध्यत्वायेति विज्ञायते ।

विज्ञायत इति शाखान्तरीयसाक्षाच्छ्रुतित इत्यर्थः । ते हि सरसा इति मेध्य-त्वायेति चार्थद्वयप्रदर्शनं कर्माङ्गज्ञानार्थम् । उक्तं च बौधायनेनार्थवादैरभ्युदयायेति । अर्थवादाज्ञाने यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाश्रौ । एवं यत्र यत्रार्थवादानुदाह-रति तत्र दृष्टं प्रयोजनं येषु लभ्यते तत्र तथा । यत्र न लभ्यते तत्र कर्माङ्ग-ज्ञानार्थमेव ग्रहणम् । त्रय आर्द्रा एव वा कर्तव्याः शुष्का एव वा ।

स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्द्र-

क्षिणाध्योऽणिष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्ध्यः ।

अत्र हि स्मृतिकारैः कनिष्ठिकास्थूलाः समिधोऽनामिकास्थूला इधमसमिध इतराङ्गु-लिस्थूलाः परिधयः समिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्य(त)म् । द्विप्रादेश इधमस्त्रिप्रादेशाः परिधयो बाहुमात्रा इति भारद्वाजः । द्विचत्वारिंशदङ्गुला इत्यर्थः । एतानि प्रमाणानि मध्यम एव । इधमसमिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्यन्तरे । कात्यायनोयैस्त्वायतनमानते-

धमसमिधामुक्ता । स्थविष्ठत्वं स्थूलत्वमुत्तरापेक्षया च मध्यमे किञ्चिदणुत्वं पूर्वापेक्षया दक्षिणार्ध्य एव तथैव द्राघीयस्त्वं दीर्घत्वं दक्षिणार्ध्य एव । अणिष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्ध्यः । मध्यमापेक्षया ह्रस्वत्वं तदपेक्षयैवाणुत्वं च । अर्धशब्दो भागवाची । दक्षिणभागे भवो दक्षिणार्ध्यः । एव मुत्तरार्ध्योऽपि ।

द्वे आधारसमिधौ ।

आधारप्रदेशे आधीयमानत्वात्तथा ।

अनूयाजसमिदेकविंशीति ।

अनूयाजार्थं समिदनूयाजसमिद् । सर्वासां समिधां भूम्नाऽग्नीन्धनत्वेन तदपेक्षयेध्म इति संज्ञा ।

समूलानाममूलानां वा दर्भाणामयुग्धातु
शुल्वं कृत्वा प्रागग्रमुदग्रं वा निदधाति ।

शुल्वशब्दो जातिनिमित्तो न संस्कारनिमित्त इति ज्ञापयति यदाहायुग्धात्विति । संस्कारवत्त्वे (त्वं) तु प्राप्तमेव शुल्वत्वेन । तथा पूर्वोक्तमन्त्रनिवृत्तिः । समूलानाममूलानामिति विधानमन्यत्र ज्ञापयति नियमं पूर्वस्मिञ्छुल्वेऽमूला एव कर्तव्याश्छेदनस्य प्रकृतत्वात् । पित्र्ये समूला एव । ' यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । ' इति श्रुतेः । अत्रानियमः । अत्रैव वा नियमः समूलानामेवामूलानामेव वा ।

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वा-
मेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता । त्रीन्परिधी-
स्तिस्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेपं मेक्षणं
धृष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्व इध्मं संभरति ।

प्रागग्रमुदग्रं वा निदधाति शुल्वानुसारेण व्यवस्थया । अत्र यज्ञायुरनुसंचरानिति पुंलिङ्गः शब्दः समिधां परिधीनां च वाचकस्तथाऽपि पुमान्स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषे पुंलिङ्गताविधानात् । तथा च यत्र न परिधयस्तत्र स्त्रीलिङ्गेनोहः । ननूपवेपं मेक्षणं धृष्टि-
मिति पुनरपि पुंलिङ्गताप्राप्तिरिति चेत् । न । तिस्रः समिध इति स्त्रीत्वेनापि प्रतिपादनात् । अत्र भाष्यकृन्मतं पूर्वं द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकविंशित्युक्तं तस्मादा-
तिथ्यायामनूयाजसमिदभावाद्घृष्टिशब्दस्योपसत्सु चाऽऽधारानुयाजसमिधाममावाद्घृष्टि-
मेक्षणशब्दयोर्निवृत्तिरिति । केचिदुपवेपादिशब्दा न कर्मसमवेतार्थप्रकाशका अपि तु संत्रियमाणस्येध्मस्य स्तुतिस्तत्पक्षे तु न त्यागः । प्रकृतौ काम्यत्वेन काष्ठवृद्धा-

* तथाऽपीत्यधिकम् ।

वपि नोहो मन्त्रलोप एव तूष्णीं संभरणं न काम्यो गुणो मन्त्रं गृह्णात्यप्रकरणत्वात् । अत एव वक्ष्यति तूष्णीकं संनहनमिति । विकृतौ यथार्थमूहः—ततस्त्वां त्रयोविंशति-
धेति । आतिथ्यायां द्वे समिधाविति । उपसत्सु त्वेकां समिधमिति । अस्मिन्पक्ष
उपवेषादिशब्दानामनिवृत्तिरसमवेतार्थत्वात् । अयं पक्षः साधीयान् । उपवेषादिश-
ब्दानामाधारानूयाजसमित्सु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति संनहति ।

पूर्ववत् ।

पूषा त इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्ट्य तेनैव कल्पेन यथा बर्हिषि ।
ग्रन्थात्त्वित्यन्तः । तेनैव कल्पेन सत इत्यादि अपकर्षणान्तं, नायमतिदेशः शाखा-
न्तरीयस्योपदेशस्य लक्षणेन कथनम् ।

विप्रतिपाद्य वा ।

अथवा विप्रतिपत्त्या विलक्षणग्रन्थिप्रतिपादनेन यथाकथंचिदेव ग्रन्थ्यपकर्षणं कार्यं
न तत्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमित्यादिविशेषेण ।

तेनैव मन्त्रेण ।

सत इत्यनेन मन्त्रेण यथाकथंचिद्ग्रन्थ्यपकर्षणपक्षेऽपीत्यर्थः ।

बर्हिषा सह निदधाति ।

सर्वं तूष्णीमेव ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेददेवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन

मह्यं वेदो भूया इति दर्भाणां वेदं करोति ।

मध्य इध्मेन व्यवधानात्पुनर्दर्भाणामित्युक्तं, वेदशब्दोऽयं संस्कारवाची, य एवं
क्रियते स वेदशब्दवाच्य इत्यर्थः ।

कर्तव्यताप्रकारमाह—

वत्सञ्चुं मृतकार्यं पङ्क्तिकार्यं त्रिवृतं वा ।

वत्सस्य जान्विव वत्सञ्जुः । जानुशब्दस्य जुरादेशः । दर्भमुष्टिं गृहीत्वा ह्यप्रदक्षि-
णमावेष्ट्य किंचित्प्रदक्षिणमावेष्टनेन द्विगुणं कृत्वा द्विगुणप्रदेशानन्तरमेव शुल्बेन
बध्नाति । यथा मूत्राग्रे विविच्य तिष्ठतः । वत्सो ह्युपविष्टस्तस्य जानुनि संनमनेनोरु-
जङ्घयोर्जानुसमीपे च संनिकर्षः परतोऽसंनिकर्षस्तथा कार्यं इति भावः । मृतकार्यं
यत्र राशीभूते तृणपुञ्जविशेषेऽवस्तादुपरिष्ठाच्च बद्धे मध्ये धान्यं निर्धीयते तद्वन्मृत-
सदृशमित्यर्थः । पङ्क्तिकार्यं विस्तीर्णं गुम्फितमुपवेशनाद्यर्थं तत्पङ्क्तिस्तद्वत्कार्यं, तद्वन्नि-
वृतं त्रिरावर्तनेन संपादितस्त्रिवृतो वेणीसदृश इत्यर्थः ।

काम्यान्कल्पानाह—

वत्सहं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य पङ्क्तिर्कार्यं प्रजा-
कामस्य त्रिवृतं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृच्छिरसं ब्रुवते ।

यजमानगताः कामास्त्रिवृच्छिरसं ब्रुवत इत्येतद्विना पूर्वं चतुष्टयं नित्यं काम्यं चेदं
काम्यमेव । त्रिवृच्छिरसं त्रिवृच्छिरो यस्यासौ त्रिवृच्छिरास्तं त्रिगुणशिरसमिति
यावत्, ब्रुवते यजमानाय काम्यप्रायपाठाद्वक्तवाक्त्वकामाय ।

तृणात्प्रादेशे परिवासयति ।

शुल्बेन बद्ध्वा तत ऊर्ध्वं प्रादेशमात्रे समाप्ते छिनत्ति । स वेद इत्यर्थः ।

इधमवश्चनानि वेदपरिवासनानि च सह निदधाति ॥ ७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

इधमस्य प्रवश्चनानि च्छेदनकाले पृथग्जातानि मूलाग्रादीनि वेदस्य च्छेदनकाले
पृथक्कृतानि तृणानि तानि प्रज्ञातानि सहैव निदधाति शेषकार्याय ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

इधमावर्हिंराहरणानन्तरं संहिताब्राह्मणपाठक्रमप्राप्तं शाखापवित्रकरणपूर्वकं सायंदोहं
व्याचष्टे—

अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशानि

प्रशाल्य सर्वाणि मूलतः परिवास्य ।

अन्तर्वेदि वेद्या अन्तरन्तर्वेदि, तत्र करिष्यमाणवेदिदेशे कृतायां तु मध्ये वेद्या-
मुपगूढां शाखामानीय तस्या विद्यमानानि पलाशानि पर्णानि प्रशाल्य च्छित्त्वा, पला-
शान्यसर्वाणीत्ययमकारः प्रतिषेधार्थः, न सर्वाणीत्यर्थः । सर्वस्या अपि कियन्ति
च्छित्त्वा छेदनेन शाखासंस्कारो वेदिदेशे पातनेन पर्णप्रतिपत्तिः । मूलतः परिवास्येति
मूलतो मूलभागमेव परिवास्य च्छेदनेन पृथक्कृत्वा । अयमपि शाखासंस्कारः ।

उपवेशोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः

कृण्वन्तः शिवः शग्मो भवासि न इति तमुपवेशं करोति ।

तं छिन्नं शाखाया मूलभागं मन्त्रेणोपवेशं करोति कल्पयति न तु मन्त्रेण च्छित्त्वा
यत्र न शाखाहरणं तत्रोपवेशकार्यं याज्ञिकेन केनापि काष्ठेन कार्यं, मन्त्रं च केचिदि-

च्छन्ति । न चेन्द्रपदविरोधस्तस्यै पदस्यासमवेतार्थप्रकाशकत्वात् । तस्मान्न महेन्द्रपद-
वान्मन्त्रोऽपि मृग्योऽत्र । तत्र । मन्त्रत्वसांनाय्यमन्त्रपाठसंदंशमध्यपठितत्वेन सांनाय्य-
प्रयुक्तशाखानुनिष्पादियेष मूलभागे न तु काष्ठान्तरकृते सूत्रकृताऽपि तमुपवेधं करो-
तीति पदेन प्रासङ्गिकत्वमुक्तम् । ग्रहणेन संकल्पेन वा मन्त्रजेन संस्करोति भाव्युप-
योगाय न शाखाहरणप्रयुक्तमन्त्रः । तदभावे च नास्ति । तथाऽपि काष्ठमात्रं तु
युज्यत एवाङ्गारानिर्हरणार्थम् । तदाह भारद्वाजः—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्य-
था पौर्णमास्यामुपवेध इति । भाष्यकृत्पूर्वं परिवासितस्य पुनः परिवासनायोगान्मन्त्रेण
करणमुपादानमात्रमित्याह ।

तस्यां त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रमविदलं करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् । तस्यामग्रभागेन(ण) विद्यमानायां शाखायां त्रिवृत्त्रिभिर्दर्भैः
कृतं दर्भमयं पवित्रं पयःपवनयोग्यमविदलमविलग्नान्यसंश्लिष्टानि दलानि यस्य तत्तथा ।
अत्र त्रिवृदादिगुणयुक्तं पवित्रमादौ पृथगेव तूष्णीं करोतीति वाक्यार्थः । तस्यां मूले
मूलमुपसृजतीत्यन्वयः । अत एवाऽऽपस्तम्बः—‘त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवि-
त्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति’ इति । अथ वा तस्यामविदलं करोतीति
संबन्धः । अविदलमविलग्नदलं शिथिलमिति यावत् ।

त्रिवृत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं
करोतु म इति मूले मूलमुपसृजत्यग्रेऽग्रं न ग्रन्थि करोति ।

उपसृजति श्लेषयतीत्यर्थः । कथं, शाखाया मूले पवित्रस्य मूलं तथैवाग्रेऽग्रं न ग्रन्थि
करोतीति । पवित्रावयवेन ग्रन्थि करोति संश्लिष्टं मूलाग्रयोर्यथा तिष्ठति तथा प्रकारा-
न्तरेण कर्तव्यमेवेति प्राप्ते दर्भान्तरेण बन्धनमप्यनुज्ञायत एव । मन्त्रलिङ्गाद्दर्भाणां
प्रादेशमात्रत्वेऽवगते मूले मूलमित्यादिना लिङ्गेन शाखाऽपि प्रादेशमात्रैवावशेषणीये-
त्यवगम्यते । तेन तावतीमवशेषयित्वाऽवशिष्टस्य मूलभागस्योपवेधार्थ इ(त्वमि) ।
त्यवगम्यते ।

एवं पलाशशाखायां लिङ्गेन प्रथमं मन्त्रमभिधायोभयोरपि शाखयोः पवित्रकरणे
शाखान्तरीयं मन्त्रमाह—

वसूनां पवित्रमसि शतधारमिति वा ।

गतम् । अनन्तरमपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । अथ सायंदोहः ।

सायं हुतेऽग्निहोत्रे ।

इष्ट्यर्थमुद्धृत एवाग्नावग्निहोत्रं नानुगमनादिविधिरिति दर्शयितुं हुतेऽग्निहोत्र इत्यु-

क्तम् । हुत एव दोहारम्भोऽन्यथा मा भूदिति । हुते यजमानेनेति दर्शयितुं त्वाप्रत्ययो न प्रयुक्तो ह्युत्वेति ।

द्वंद्वं सांनार्यपात्राणि प्रक्षाल्य न्यञ्चि प्रयुनक्ति ।

स्थापयति द्वंद्वं द्वे द्वे संभरति सह, सायंदोहपात्राणीति वक्तव्ये सांनार्यपात्राणीति सामान्यनिर्देश उभयत्र पात्रेषु समानधर्मता यथा स्यात् । प्रक्षाल्याद्भिर्न्यञ्चि अधोबिलानि बिलवन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्संस्तीर्येति सूत्रान्तरे दर्शनात्तत्रैव कार्यमासादनम् ।

तान्येव दर्शयति—

अग्निहोत्रहवणीमुखामुपवेषं शाखापवित्रमभिधानी
निदाने दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थम् ।

अष्टावत्र पात्राणि पिधानार्थपात्रयोरन्यतरस्यैकस्यैव ग्रहणात् । एकैकविमक्तिनिर्दिष्टमेकैकं निदाने द्वे अपि एकविमक्तिनिर्देशादेकम् । अग्निहोत्रहवणीमिति व्युत्पन्नः । उपवेषं शाखापवित्रमिति शब्दसंस्कारनिमित्तौ । व्युत्पन्नो दोहनमिति । उखाभिधान्यादिशब्दास्तु जातिनिमित्ता एव । उखा मृन्मयं पात्रमभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुनिदाने पश्चिमपादयोरधस्तादुपरिष्ठाच्च बन्धन्यौ रज्ज्वावथवा धेनुविषाणयोर्वत्सस्य च बन्धन्यौ । दोहनं द्रुह्यतेऽनेनेति यस्मिन्वा तद्दोहनपात्रमायसदारुमयपात्रयोरपिधानार्थयोर्विकल्पः । एतानि यथावत्प्रयुनक्ति ।

समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञयम् । समौ वर्णरूपाभ्यां प्रादेशमात्राविति परिमाणस्य विधानात् । एतादृशौ यौ दर्भौ तौ पवित्रे पवनयोग्यौ संस्कारैः करोति । पवित्रशब्दो यद्यपि विशेष्यलिङ्गोऽप्यस्ति तथाऽपि पवनसाधने नपुंसक एव दृश्यते द्विवचनं तूद्धृतावयवत्वात् । आचारप्राप्तग्रन्थिकरणं श्रौते कर्मणि दुर्लभमेवाविधानात् । अच्छिद्रेणेति लिङ्गं च द्वयोर्व्यवर्धे निवारयति । तेनाऽऽर्द्रौ कृत्वा श्लिष्टौ कार्यौ ।

कथं करोतीत्यपेक्षित आह—

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनात्विति
तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय छिनत्ति ।

दर्भावग्रे प्रादेशमात्रमवशेषयित्वा (प्य) तत्र तृणं काष्ठं वा व्यवधाय तदुपरि छिनत्ति दर्भावपि च्छिन्नौ यथा स्यातामिति । छेदन एव मन्त्रः । अप उपस्पृश्य ।

तत्तु नखव्यतिरेकेणान्येनोपायेन न तु नखैरित्याह—

न नखेनेमौ प्राणापानौ यज्ञस्या-

ङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संच-
रतां पवित्रे हव्यशोधन इत्यभिमन्त्र्य ।

तौ दर्भौ पवित्रत्वेन क्रियमाणौ ।

विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यद्भिरुन्माष्टि ।

अनुलोममूर्ध्वं च । अद्भिरिति विधानं सर्वत्रोन्मार्जनमेवोदकैरनुमार्जनादिकं तु
केषलेन हस्तेन ।

गां दोहपवित्रे रज्जुः सर्वा पात्राणि शुन्धतेति संप्रेष्यति ।

गामिति जात्यभिप्रायं, रज्जुमित्यपि । प्रेषस्य कर्ताऽत्र नोक्तो नापि प्रेषानन्तरं
प्रेषानुसारि किञ्चित्कर्म विहितं गवादिशोधनरूपम् । न च शुन्धध्वमिति प्रोक्षणार्थोऽयं
प्रेष इति वाच्यम् । पात्राणीति प्रोक्षणविधानात् । शुन्धध्वमिति सकर्मके कर्तारो
बहवोऽत्र प्रकृता न सन्ति, तस्माददृष्टार्थोऽयं प्रेष आत्मानं प्रति यद्यपि संभवंतीत्यग्रे
प्रतिपादयिष्यते तथाऽपि प्रकृते प्रेषानुरूपः कोऽप्यर्थो नास्तीत्यदृष्टार्थमुच्चैर्जपमात्रमिति
सूत्रान्तरेऽत एव वदतीत्युक्तम् ।

अग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनीय ।

पवित्राभ्यामन्तर्हिता अन्तर्बिलमध्ये स्यापिताभ्यां पिहिता अन्तर्धानप्रदेश एव ।
अप आनीयापः प्रक्षिप्य ।

देवो व इति पच्छो गायत्र्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति ।

देवो वः सवितोत्पुनात्विति प्रथमम् । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् । वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् । पच्छ इति विधानात्रयो मन्त्रा इत्येकां व्याख्यामाहुः
केचित् । तत्र । गायत्र्येति तृतीयया सर्वस्या एव ऋचः साधनताऽवगम्यते न पादानां,
गायत्र्या पच्छ इत्यनभिधानात् । द्वितीयतृतीयपादयोस्तु क्रियापदाभावाच्च ।
अतः पच्छः पठितया गायत्र्यैवोत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति युक्तम् ।
त्रिरुत्पुनातीति संख्ययाऽभ्यावृत्तौ विहितया न कर्मभेदः । संस्कारकर्मणि हि
नोत्पत्तिविधिः । उत्पत्तिविधिर्हि संख्यासहकृतो भेदेकः । तस्मादेकस्यैव कर्मणोऽ-
भ्यासोऽभ्यासस्य गुणभूतस्य च न मन्त्रोऽङ्गं किं तु प्रधानभावनायास्तस्या एकत्वा-
न्मन्त्रे गायत्र्येति पुनरेकमन्त्रत्वावगतेः प्रत्येकं मन्त्रेषु वाक्यपरिसमाप्त्यभावात् ।
अतस्त्रिपदया गायत्र्या प्रथममुत्पवनं तूष्णीं द्वे । अनवानं मन्त्रोच्चारणं मा भूदित्ये-
तदर्थं पच्छ इत्युक्तम् । उत्पवनमुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामूर्ध्वपवनं शोधनमपाम् ।
याज्ञिका हस्तद्वयेन पवित्रे गृहीत्वेत्पुनन्ति तन्मूलमन्वेष्टव्यम् ।

आपो देवीरित्यनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

प्रोक्षिताः स्थेति मन्त्रान्तः । अयं मन्त्र उभयदोहयोः ।

आपो देवीः शुद्धाः स्थेमा पात्राणि शुन्धत । उपा-

तङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धतेति वा ।

अत्र तूपातङ्क्याय देवानां पर्णवल्कमिति लिङ्गात्सायंदोह एव ।

शुन्धध्वमिति त्रिः सर्वाभिरुत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति

शुन्धन्तां विश्वकर्माणि देवयज्यायै दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं

यद्वोऽशुद्धाः पराजग्मुस्तद्व एतेन शुन्धतामिति वा ।

यज्याया इत्यन्तः । सर्वाभिरिति शेषं नावशेषयेत् ।

एता आचरन्ति मधुमदुहानाः प्रजावतीर्यशसो

विश्वरूपाः । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व

इन्द्रो रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते ।

मन्त्रान्तेनेक्षणं प्रतीपं गत्वाऽऽयतीरग्निशालासमीपमागच्छन्तीः ।

भृष्टिरसीत्युपवेषमादाय ।

ब्रह्म यच्छेति मन्त्रान्तः ।

निरूढं जन्यं भयं सह तेन यं द्विष्टः सुभूताय

श्रयध्वमिति तेन गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गाराभिरूढ ।

गार्हपत्याद्गार्हपत्यायतनात्तेन गृहीतोपवेषेणोदीच उदीचीं दिशं प्रति निरू(रु)-
द्धाऽऽयतनात्पृथक्कृत्वा ।

मातरिश्वन इति तेषु कुम्भीमधिश्रयति ।

दृश्स्व मा हारिति मन्त्रान्तः । उखाशब्देन प्रयुनक्तीत्युक्तम् । अत्र तु कुम्भीम-
धिश्रयतीत्याह तज्ज्ञापयति जातिनिमित्तौ पर्यायशब्दावेताविति ।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह —

अप्रस्रंसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः

संनीतं विभृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा ।

अत्रोखे इति द्विवचनं प्रातर्दोहोखापेक्षम् । अत एव संनीतमिति शृतं दधीति
च दधिपयसोः संस्तवः । तद्यद्यप्येकैकस्मिन्दोहे न संभवति तथाऽपि व्यक्तिविशे-
षोपस्थित्या जातिमात्रं स्तूयते । महेन्द्रपदवानपि ज्ञेयो मन्त्रः ।

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यङ्गारैः परीन्धे ।

इन्धे दीपयति परितः ।

उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रेष्यति ।

उपसृष्टां वत्सेन संगताम् । गोदुहं प्रत्येव प्रैषः ।

वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति कु-

म्भ्यां प्रागग्रं शाखापवित्रमादधाति ।

स्पष्टमेतत् ।

अन्वारभ्य वाचं यच्छति धारयन्नास्ते ।

कुम्भीमन्वारभ्य पवित्रं धारयन्नास्त इत्युभयेन संबध्यते । तथा चान्वारम्भं कृत्वा मध्ये न त्यजति वाचं यच्छति यावद्विसर्गविधानं शाखापवित्रं धारयन्निति संबन्धः ।

अदित्यै रास्त्राऽसीत्यभिधानीमादत्ते ॥ ९ ॥

अभिधीयतेऽनया साऽभिधानी तां रज्जुमादत्ते गोधुक् । अध्वर्योः कुम्भ्यन्वार-
म्मादादानादिकर्मणां विरोधादसंभवादन्यः कर्तव्योक्तमेव । तूष्णीं निदाने । द्रव्य-
पृथक्त्वेन मन्त्रावृत्तिः प्राप्ता वचनेन निवार्यते । ताभिः कृत्यमपि तूष्णीम् ।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहाऽऽगहि ।

शिवेयं रज्जुरभिधान्याघ्नियामुपसेवतामिति वा ।

आदानं पूर्वमन्त्र उक्तं तस्यायं मन्त्रो विकल्पतेऽभिधान्यामेव मन्त्रलिङ्गात् ।

पूषाऽसीति वत्समुपसृजति ।

गोधुगेव गोसमीपं नीत्वा विसृजति मुञ्चतीति यावत् । पुंस्त्वमविवक्षितमुपसर्जनेन संस्कार्यत्वात् । वत्सेन च दोहार्थं प्रस्रवः साध्यः ।

धावन्तं वाऽनुमन्त्रयते ।

अध्वर्योरशक्यत्वात्स एव कर्ता मनसा लक्षीकृत्य पठेत् । उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रेषबलाद्गोघ्ना होपसृष्टेति ततोऽध्वर्युः ।

विहारं गां चोपसृष्टामन्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रे-

ष्यति न दुह्यमानामन्तरेण यन्ति विहारं गां च ।

अन्तरेण मध्य उपसृष्टां वत्सेन संगतामुपसृष्टामित्यनेनोपसर्जनसंस्कारेणोपलक्षितां दुह्यमानां गां विहारं चान्तरेण न यान्तीत्युक्तं सर्वेऽपि ।

व्यवाये प्रायश्चित्तमाह—

यदि व्यवेयात्सानाययं मा विलोपीति ब्रूयात् ।

व्यवेयाद्यः कश्चन तदा सांनाययं मा विलोपीत्यध्वर्युर्ब्रूयादिदमेव प्रायश्चित्तम् ।

अयक्ष्मा वः प्रजया सःसृजामि राय-
स्पोषेण बहुला भवन्तीरित्युपसृष्टाम् ।

मोदुहोपसृष्टेत्युक्ते तामनुमन्त्रयत इत्यग्निमाकृष्यते व्यवहितं वा पूर्वम् ।

ऊर्जं पयः पिन्वमाना भृतं च जीवो

जीवन्तीरुप वः सदेयमित्युपसृष्टाम् ।

दोग्धा दोग्धार्यमुषविश्यानुमन्त्रयते, उप वः सदेयमिति लिङ्गात् । न वा विधाना-
भावात् । स्वयमेव प्रयोजकत्वेन कर्त्ता यत्पुरुषेण प्रयोज्येन कृतं स्वयमेव तत् ।
तदाऽध्वर्युरुपसृष्टामुपसृष्टामनुमन्त्रयते ।

द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहानां धाता सोमेन सह वा
तेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति दुह्यमाना-
मुत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं
सुवर्चिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत्तद्य-
जमानममृतत्वे दधात्विति धाराघोषमनुमन्त्रयते ।

घोषं शब्दम् ।

दोग्धा हरति ।

दुग्धमिति शेषः । कुम्भीं प्रति नयति दोग्धेत्यत्राऽऽनिधानात्पूर्वमशक्यमध्वर्यो-
दोग्धा करोत्यन्यदध्वर्युरेवेति ज्ञापितम् ।

सं पृच्छति कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।

तं गोदुहं कां गामधुक्ष इति पृच्छति । महेन्द्रपदवानपि मन्त्रो ज्ञेयः ।

गोधुक्प्रत्याह—

अमूं यस्यां देवानां मनुष्याणां

पयो हितमित्यसाविति गोधुगाचष्टे ।

अध्वर्युं प्रति किममूमिति नाम गृह्णातीति ब्राह्मणं द्वितीयान्तं नाम गृह्णाति
गङ्गामित्यादि ।

सा विश्वायुरिति प्रत्युच्य ।

अध्वर्युः प्रतिवचनं दत्त्वा ।

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण

शतधारेण सुपुवेति कुम्भ्यामानयति ।

दुग्धमिति शेषः । सपवित्रायां कुम्भ्याम् ।

यदन्यत्संप्रैषात्तेनोत्तरे दोहयति ।

संप्रैषव्यतिरिक्तेन दोहनविधिना द्वे गावौ दोहयति । उपमृष्टां मे प्रमृतादिति यत्रै-
कस्मिन्द्रव्य इत्यादिन्यायस्य विलक्षणता क्रियाव्यवधानेन द्रव्यपृथक्त्वेन बाधमाशङ्क्य
विजातीयक्रियाभ्यः पूर्वमेव कृतस्य प्रैषस्याविवक्षितोद्देश्यविशेषणत्वेनैव विभक्त्यर्थ-
त्वात्पुनःप्रैषाप्राप्तिरिति भावः । पूषाऽसि न विहारमिति संप्रैषस्यापि न प्राप्तिः पूर्ववत् ।
अयक्ष्मा वः । ऊर्जं पयः० । द्यौश्चमं० । उत्सं दुहन्ति० । कामधुक्षः० । अमूं य० । सा
वि० । देवस्त्वा० । एतैर्मन्त्रैर्द्वे दोहयति ।

तत्र विशेषमाह—

सा विश्वव्यचा इति द्वितीया* सा विश्वकर्मेति तृतीयाम् ।

अध्वर्युप्रतिवचने विशेषो गोदूहा द्वितीयान्तनामग्रहणेऽपि यथा नाम यदि न
तादृक्संकेतस्तदा यमुनां सरस्वतीमिति क्रमेण दोग्धा वर्णत्रयान्यतमो वा सच्छूद्रो
वाऽग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इति विशेषप्रतिषेधाच्छूद्रोऽप्यधिक्रियते तस्य मन्त्रोच्चा-
रणमपि स्थपतिवत् ।

तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनर्व-
त्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिः संप्रेषयति ।

अत्र संप्रैषार्थस्य कर्तुमशक्यत्वान्न दृष्टार्थोऽयं प्रैषः । यतः कल्पतामिति पुनर्दोह-
सामर्थ्यमाशास्यते । अतो मन्त्रमेवोच्चारयेदित्यर्थः । अथ वा बहु दुग्धीत्येतावान्संप्रैष
इतरदनुवादमात्रं स्तुतिरिति गोदुहं प्रति प्रैषः ।

विसृष्टवागनन्वारभ्य ॥ १० ॥ उत्तरा दोहयति तूष्णीं वा ।

दोहनपक्षे पूर्ववदेव मन्त्राः । वाङ्मनियमान्वारम्भत्यागमात्रमधिकं, पुनरपि सा विश्वा-
युरित्यादि *पुनरावर्तनीयं षडधिकास्वपि, तथैव विगृह्य दोहेऽपि । अत्र दोहस्य तूष्णीं-
पक्षे मन्त्रवर्जं सर्वं गृह्यते षण्णां गवां दोहनं नित्यमुत्तरा दोहयति सर्वामु दुग्धास्वित्यत्र
संख्याया अदर्शनाच्छास्त्रान्तरेण गवाधिक्यमुक्तं तदप्यनुज्ञातम् । षण्णां मध्ये कति-
पथीनामभावे विगृह्य दोहनं व्याख्यातमेव । नामानि तु श्वेतां पीतामित्यादिगुणैर्ज्ञेयानि ।
सर्वाभावे लौकिके पयसि तदभावे दध्नि वा सर्वमन्त्राञ्जपतीत्ययमर्थो बोधायनभरद्वा-

* पुनःशब्दोऽधिक इति प्रतिभाति ।

१ क. ख. ग. च. ट. ड. क्षता । २ क. ग. च. ट. ड. 'मेवाहु' । ३ ख. 'वत्स्य स' । छ.
ट. 'यता स' । ४ क. ग. च. छ. ट. ड. 'पि प्रा' ।

जादिभिरुक्त आपदि क्षेयः । यजुष्करणं सूत्रकारस्यानभिमतमपि लोकगर्हापरिहारा-
र्थमपि कर्तव्यम् ।

सर्वासु दुग्धासु हुतः स्तोक इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयते ।

द्यावापृथिवीभ्यामिति मन्त्रान्तः । विप्रुषः स्कन्ना दोहविन्दवो यदि सन्ति ।

यौश्चेमं यज्ञमिति सांनाय्यम् ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुषज्जते ।

दोहनं संक्षालय संपृच्यध्वमिति कुम्भ्यामानयति ।

दोहनं दोहनपात्रमद्भिः प्रक्षालयान्तरे वाऽऽलोड्य सातय इति मन्त्रान्तेन तत्प्रक्षाल-
नोदकमधिश्चित्तांनाय्यकुम्भ्यामानयति । दोहनमिति द्वितीयानिर्देशात्संक्षालनेन तस्य
प्रतिपत्तिर्नैनयनेन संक्षालनस्य प्रतिपत्तिरिति गम्यते । प्रक्षालननाशे पुनः प्रक्षालनं
कुम्भ्यामानयतीति नास्ति विद्यमानस्य कुम्भ्यामधिकरणे प्रतिपत्तिमात्रविधानाच्च त्वान-
यनविधिप्रयुक्तं तत् ।

अपयित्वा तूष्णीकेन सर्पिषाऽभिधार्य ।

सम्प्रकपक्त्वा तूष्णीकेन मन्त्रवर्जितेन विधिना संस्कृतं तूष्णीकं तेन स्मार्तावृता
संस्कृतेनेति गम्यते । अन्यथा पदं व्यर्थं स्यात्तूष्णीमि(केने)ति । सर्पिषेति जातिवचनो
लौकिकं घृतमाह । अतस्तेन कुम्भीगतसांनाय्यमभिधार्याभिवारयेत् । अपूर्वत्वाद्विधिः ।

इह गा इह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदिति

प्राचीनमुदीचीनं प्रागुदग्वा कर्षन्निवोद्वासयति ।

प्रागुदगीशान्ययं त्रिप्रकारो विकल्पः । नपुंसकनिर्देशात्कुम्भ्या सह सांनाय्यमित्य-
वगम्यते । कर्षन्निव वर्त्म कुर्वन्निवोद्वासयति अङ्गारेभ्य उत्कृष्योक्तदिग्भागं प्रति निर्ग-
मयति । आर्थिकं स्थापयतीति मन्त्रान्तेनोत्कर्ष्यमाणस्य संनिपातः—

पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनमेकस्या द्वयोस्तिष्ठणां

वैकाहे अहो अहो वा संततमभिदुग्धमौपवसथाद्भवति ।

औपवसथात्पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां दुग्धं लौकिकं गोपयो दधि कृत्वा हविरातञ्चनं
सायंदोहातञ्चनमञ्जत्वेन । इधित्वलक्षणविकारजनकमौपवसथ्यो यष्टव्यानां देवतानां
योऽभिसमिपे वासः । स उप वसथस्तत्संबन्ध्यहरौपवसथमन्वाधानदिनमिति यावत् ।
तस्मात्पूर्वेद्युर्दुग्धमातञ्चनार्थं दधि संपादितं भवति । तत्रैकस्ये(स्या इ)त्यादिविकल्पे-
नैकः पक्षो अह इत्यादि द्वितीय एतयोः कालभेदाद्विरोधादेव विकल्पो वाशब्द-
योरन्यत्रान्वयात् । द्वितीये पक्षे तु संततमभिदोहोऽत्रापि पूर्वेद्युरित्यनुवृत्तिः । यद्ये-
कस्या गोस्तदधि तदा चतुर्दश्यां प्रातर्दुग्ध्वा तस्मिन्नेव दोह आतञ्चनेन दधिकृते

सायमभिदोग्धि । तथा त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्ध्वा दधिकृते तत्रैव सायं प्रातः संततमभिदोग्धि, तथाऽपि चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्ध्वा दध्नि पुनर्द्वं संततमभिदोग्धि । एवं तिसृणामपि । एवंरूपेण द्वितीयः पक्ष आपस्तम्बे दृष्टः ।

सोमेन त्वाऽऽतनच्चीति तेन शीतं बुध्नं कृत्वाऽऽ-
तनक्तीन्द्रस्य त्वा भाग २ सोमेनाऽऽतनच्चीति वा ।

इन्द्राय दधीति मन्त्रान्तः । पूर्वस्योभयत्र महेन्द्रपदं महेन्द्रयाजिनस्तेन पूर्वकृतेन दध्नाऽऽतनक्ति दधित्वलक्षणं विकारं प्रापयति । शीतं बुध्नं कृत्वा कुम्भ्या यावदध-
स्तात्कुम्भी न शीता तावदातञ्चने कृते पयो विकृतिं गच्छेन्न दधि भवेत्तदर्थं शीताभि-
त्युक्तम् ।

आतञ्चनदध्यभावे वैकल्पिकानि पञ्च द्रव्याण्याह—

तण्डुलैः पर्णवलकैः कलैर्बदरैः पूतीकैर्वा ।

मन्त्रस्तु पूर्वोक्त एव । पर्णवलकैः पर्णत्वगवयवैः कलैर्ग्राम्यैर्बदरैर्बदरैरारण्यैः पूतीकैः
सोमप्रत्याम्नायौषधितण्डुलैः ।

यज्ञस्य संततिरासि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसं-
तनोमीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमानयति तूष्णीं वा ।

अग्निहोत्रोच्छेषणमग्निहोत्रे हुते यदुच्छिष्यते स्थालीगतमिति केचित्स्त्रुग्गतमिति
न्याय्यं वाजसनेयिश्रुतेश्च तत्तस्यां कुम्भ्यामानयति प्रापयति मन्त्रेण तूष्णीं वा ।
अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति विद्यमानस्योच्छेषणस्य प्रतिपत्तिः संस्कारो दोहस्य ।
तेन नोच्छेषणनाशे बौधायनोक्तमिव पुनरग्निहोत्रम् । उच्छेषणभावेऽनुग्रहमाहाऽऽप-
स्तम्बः—‘ उच्छेषणभावे तण्डुलैरातञ्च्यातण्डुलभाव ओषधीभिः ’ इति ।
एताभ्यां तूष्णीमेव । सौम्ये पयसि प्रतिनिधिनैवाऽऽतञ्चनं भवति । अत एव
ज्ञायते न पुनरग्निहोत्रं होतव्यमुच्छेषणनाश इति । यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमोऽमावास्यायां
रात्रौ स्वयं यजमानस्य संनयतो नैमित्तिको नोच्छेषणप्रयुक्त उच्छेषणं चानुनिष्पादि
वाजिनवत्तस्येयं प्रतिपत्तिरग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीति द्वितीयाभिर्देशात्संस्कारोऽयं
दोहस्यापि आनयतेद्विकर्मकत्वान्मन्त्रालिङ्गाद्यज्ञस्य संतत्या इति ब्राह्मणाच्च यज्ञेनाग्नि-
होत्रिणाऽस्य यज्ञस्य सांतत्यसंस्तुतेः । न ह्यग्निहोत्रोच्छेषणप्रतिपत्तिर्देशपूर्णमास-
ब्राह्मणप्रतिपाद्या भवति । ततस्तु संस्कारलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिराश्रित आपस्त-
म्बाचार्येण । नोक्तस्त्वस्मदाचार्येण प्रतिनिधिर्न्यायेन लौकिकी यवागूतस्तत्प्रकृतितण्डुला
अन्यास्तत्सदृशा ओषधयो वा प्राप्तवन्त्येवेति ।

आपो हविःपु जागृत यथा देवेषु 'जाग्रथ' । एवम-
स्मिन्यज्ञे यजमानाय जागृतेत्यपिधानार्थे पात्रेऽप आन-
यत्यदस्तमासि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम् ।
अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरत इत्यपिदधाति ।

अयस्पात्रेण दारुपात्रेण वेति श्रुतेरायसे दारुमये वा ।

तयोरभावे विशेषमाह—

यदि मृन्मये स्यात्तृणं काष्ठं वाऽनुप्रविध्येत् ।

पात्रे मृन्मये प्रक्षिपेत् ।

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ । प्रातर्वेधाय गोषाय
विष्णो हव्यं रक्षसीत्युन्मुच्य शाखापवित्रं प्रज्ञातं निदधाति ।

पलाशशाखापवित्र एवायं मन्त्रो न शमीशाखापवित्रे लिङ्गविरोधात् । तत्र
तूष्णीमेव निधानं पूर्वत्रापि निधानमेव मन्त्रेण न तून्मोचनम् ।

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति सांनाय्यं गार्ह-

पत्यदेश उपरि निदधाति ॥ ११ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

शिक्षयादौ स्थापयति । अत्र सांनाय्येऽनुग्रहं बौधायनः—दुग्धमलममानस्य
वत्सापाकरणप्रभृतिमन्त्रान्साधयेदिति बौधायन आसेचनप्रभृतीति शालीकिरिति ।
गवामभावे दोहाशक्तौ वा दुग्धमेव ग्राह्यं, तत्रैव प्रागुक्तसंस्काराः कार्याः ।
आचार्यस्य तु दुग्धे दोहनमन्त्रप्रयोगस्यानिष्टत्वाद्द्वारामावे सति शालीकिमतमिष्ट-
माचार्यस्याऽऽसेचनगोदोहनप्रक्षालननिनयनं तत्प्रभृति मन्त्रैः कार्यम् । देवि प्रति-
निधिभूते तु नैव यजुष्क्रिया बौधायनपक्षादन्यत्र पक्ष आचार्यपक्षे च नेति ज्ञेयम् ।

इति सत्याषाढ हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अन्याः शाखामाहृत्य तेनैव कल्पेन तथा दर्भैर्वा

प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति यथा सायंदोहाय ।

तेनैव कल्पेन पलाशशाखां शमीशाखां वाऽऽहरतीत्याद्युक्तेनाऽऽहरणेन संबद्धं

वत्सानपाकरोत्येतद्यथा सायं दोहायेत्यनेन संबध्यते । दोहायेति वदता दोहात्पूर्वतनः सर्वोऽपि विधिः समान इत्युक्तम् । तन्मध्ये देवो व इति प्रस्थापनमेकस्या उपस्पर्शनं प्रस्थितानुमन्त्रणं चार्थलुप्तानि न विद्यन्ते । अन्यत्सर्वं क्रियत उपगूहनान्तं, तस्या अपि शाखायाः प्रस्तरेण सह प्रतिपत्तिः । यदा तु दर्भैर्वत्सापाकरणमिति पक्षस्तत्र न पुनः शाखाहरणं प्रयोजनाभावात् । शाखापवित्रस्य च पूर्वस्यैव मन्त्रलिङ्गाद्विधानात्स्थितिरुत्तरदोहार्थम् । अत्राऽऽरण्याशनपरिस्तरणं यद्यपि विधेयमस्मिन्सभये तथाऽपि सायंदोहस्य प्रातर्दोहस्य च समानं विधानमौपदेशिकमेवेति दर्शयितुं न व्यवधानेनैकप्रकरणतया प्रदर्श्यते । तथोभौ सायंप्रातर्दोहौ सांनार्यमतोऽप्यव्यवधानेन व्याख्येयौ ।

तत्रापि क्रमविशेषं वक्तुमाह—

उपधाय कपालानि प्रातर्दोहं दोहयति
तस्य सायंदोहेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टमेतत् ।

विशेषमाह—

अप्रसूसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं बिभृतामिन्द्राय शृतमिति मन्त्रान्तं संनमति ।

एवं पाठेन पठतीत्यर्थः ।

विशेषान्तरमाह—

उदगग्रं शाखापवित्रमादधाति ।

सायं दोहे प्रागुदगग्रमत्रोदगग्रमिति विशेषः । संसालननिनयनान्तं समानं, तूष्णीं-
केनेत्येतन्नास्ति स्थालीगतेनाभिघारणस्याभिधास्यमानत्वात् ।

विशेषान्तरमाह—

नाऽऽतनक्ति ।

अर्थलुप्तस्यानुवादोऽयमग्रिमपदार्थनिवृत्त्यर्थम् । तेनाग्निहोत्रोच्छेषणानयनमपिधानं शाखापवित्रनिधानं सांनार्यनिधानं च निवर्तन्ते । एवमुभौ दोहावक्तौ दर्शमात्रे प्रकृत्य संनयतः सांनार्यमिति ।

इदानीं संनयदसंनयतोर्विभागमाह—

नासोमयाजी संनयेदथो खल्वाहुः कापेयाः संनेयमेवासोमयाजिनेति ।

नासोमयाजी संनयेदित्यस्मच्छाखास्थमथो खल्वाहुरिति शाखान्तरस्थमथो खलु कल्पान्तरं कापेयशाखिन आहुः, तर्त्तिकं, संनेयमेवेत्यादि । तथा च विहितप्रतिषिद्धत्वादसोमयाजिनोऽपि विकल्पः ।

असोमयाजिनः सांनाय्ये देवतामाह—

ऐन्द्र* सांनाय्य* सोमेनेष्ट्वा महेन्द्रं यजेत ।

व्यवस्थिते देवते सोमेनेष्ट्वैवानन्तरे दर्शे महेन्द्रं यजेत । सोमात्पूर्वमिन्द्रमेवानन्तरं पूर्व-
कृतसांनाय्योऽकृतसांनाय्यो वा महेन्द्रमेव यजेत ।

इदानीं स्वशाखीयं सोमयाजिनः पक्षान्तरमाह—

अपि वा संवत्सरं द्वौ वेन्द्रमिष्ट्वाऽग्नये व्रतपत-

येऽष्टाकपालं निरूप्य कामं महेन्द्रं यजेत ।

पूर्वं कृतसांनाय्यो वाऽकृतसांनाय्यो वा सोमेनेष्ट्वाऽपि संवत्सरं द्वा वा संवत्सरा-
विन्द्रमेव सांनाय्येनेष्ट्वाऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालमिष्टिं कृत्वा ततो महेन्द्रं यजेत
काममिति सत्यामिच्छायामग्नय इत्यादीष्टिस्ततो महेन्द्रयागः । असत्यां तु नेष्टिर्न
महेन्द्रयागोऽपि त्विन्द्रयाग एवेति सूचितम् । कथं, निरू(रु)प्येति ल्यपाऽधिकार-
संपादकत्वात् (त्वं) वदता पौर्वापर्यमेव दर्शितं, तेन नेयं नैमित्तिकेष्टिः संवत्सरेऽतीते
विधीयतेऽपि तु महेन्द्रापेक्षायामेव विधीयत इति व्याख्यानलाभात् ।

कल्पान्तरमाह—

औषा गौतमो भारद्वाजः शुश्रुवान्ग्रामणी

राजन्य इति सर्वत्र कामं महेन्द्रं यजेरन् ।

इति एत इत्यर्थे वार्थे वा । और्वादयस्त्रयस्तद्वोत्राः शाखान्तरोपात्ता अन्ये स्वशा-
खायां गतश्रीशब्देनोपात्ताश्च 'त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्' इत्यादिना । शुश्रुवा-
न्सर्ववेदांस्त्रीन् । ब्राह्मणे 'यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा
हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः । शुश्रुवान् ।
'शुश्रुवांसो वै कवयः कविः क्रान्तदर्शनः' इति निर्वचनमपि । ग्रामणीर्महत्तमो
वैश्यानां परमसमृद्धौ श्रीशब्दः स्पष्ट एव । राजन्योऽभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रः । सोऽपि
महदैश्वर्ययोगाद्गतश्रीः । एते षडपि । सर्वत्रेति सोमात्पूर्वमपि पश्चाच्चेन्द्रमेव महेन्द्रमेव
वा सांनाय्येन स्वेच्छयैव यजन्त्वित्यर्थः । अत्र याजमान आरण्याशनम् ।

एवं प्राप्तद्विकं समाप्य सायंदोहानन्तरं कर्तव्यमाह—

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपा२रस ओषधीना२ सुवर्णो निष्का इमे यजमान-

स्य सन्तु कामदुद्या अमुत्रामुष्मिँल्लोक इति संप्रेष्यति ।

अनियतकर्तृकं परिस्तरणं परिस्तृणीतेत्यादिबहुवचनेनोक्तम् । तत आग्नीध्रोऽन्यो
षात्विक्परिस्तृणाति । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना नेति भाष्यकृत् । तदिदं व्याख्यानं

नानुमन्यन्तेऽन्ये प्रेष्यस्य कर्मकर्तुरनिर्देशादध्वर्युसमाख्या च केन बाध्यताम् । न च प्रेषसामर्थ्येन बाध इति वाच्यं; प्रेषस्याऽऽत्मानं प्रत्यपि दर्शनात्स्वयमग्निहोत्र-होमे चोद्धरेत्युन्नयेत्यात्मविषयत्वदर्शनात् । न च प्रेषवैयर्थ्यम् । स्मृतिर्हि यथाऽन्यस्य निगदेन जन्यते तथा स्वस्यापि जन्यमाना दृष्ट एव संस्कारो भवेत् । तथोक्तं कात्यायनेन 'यथा प्रेषितमन्यः करोति पराधिकारात्तथा स्वयं वा करोत्य-विरोधात्' इति । भारद्वाजेनापि—'आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्य-परम्' इति । सन्ति प्रेषवचनानि च प्रेष्यस्याभावेऽपीति सूत्रितमेव भगवता परि-भाषायाम् । * यत्प्रेषस्य परप्रत्यायनार्थस्य यजुर्वेदविहितस्यापि सामर्थ्यादुच्चैरुच्चारणे प्राप्तेऽपि यदयमन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणप्रेषेभ्य उपांशुत्वं यजुर्वेदविहित इत्याह । तेन ज्ञापयत्यात्मानं प्रति प्रेषेऽप्युच्चैरुच्चारणं विधानसामर्थ्येन निर्देशादन्य इति । परि-भाषाकरणाच्चानिर्दिष्टकर्तृके याजुर्वेदिकेऽध्वर्युरेव कर्तेति सूत्रकृतो मतम् ।

परिस्तरणप्रकारमाह—

दर्भैरग्नीं परिस्तृणति ।

परिभोजनीयैर्दर्भैरुपादेयविशेषणविवक्षया बहुत्वं विवक्षितं, तेनैकैकस्मिन्भागे चत्वारो दर्भा आचाराव्यायेन तु बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति ।

क्रममाह—

आहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निं गार्ह-
पत्यं वा परिस्तीर्य दक्षिणाग्निमथाऽऽहवनीयम् ।

पूर्वो मुख्यक्रमो द्वितीय आधानक्रमो विशेषाद्विकल्पः । यदपि श्रूयते 'उपस्तीर्यः पूर्यश्चाग्निरपरश्चेत्याहुः' इति तत्रापि पूर्वं इति पूर्वभागे पूर्वमाहित इति व्याख्यान-संभवात् । सम्भावसंस्थयोस्तु क्रमेणात्रैवेति ज्ञेयम् ।

परिस्तरणसंनिवेशविशेषमाह—

उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ।

पश्चाच्चेति मध्ये चकारः पश्चात्पुरस्तादित्येकपदभ्रमनिवारणार्थम् । दक्षिणत उत्तरतस्तु प्रागग्रा इत्यर्थसिद्धम् । नात्रोत्तराधरभावोऽविधानात् । अत्र भारद्वाजेनोक्तं 'दक्षिणः पक्ष उपरिष्टाद्भवत्यधस्तादुत्तरः' इति । सूत्रकृता स्मार्ते नियमविधानादनियमः श्रौत इति गम्यते ।

* यत्पदमधिकम् ।

ननु पूर्व्युरमावास्यायां वेदिकरणमिति वक्ष्यति, प्रकृते दर्शतन्त्रं दर्शयता कथं नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—

एतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायाम् ।

सत्यं तत्रोच्यते शाखान्तरीयं तदनेन विकल्पते । कुतः, अस्मच्छाखायामेतदेव कृत्वोपवसतीति यत् उक्तम् । आयमाशयः—न चायमध्वर्योरुपवासविधिर्व्रतस्य याजमानधर्मत्वात्तस्मादुपरतेऽध्वर्योरुप वा समीपे निवासो वा विधीयते । स च पूर्वोक्तपाठक्रमेण परिस्तरणान्ते प्राप्नोति तत्रैतदित्यनूयते, तदनर्थकं सदेतदेवेति साधारणमन्यशाखाविधिपरिसंख्यार्थमिति गम्यते । न च पाठेन श्रुतेरपरिसंख्येति वाच्यम् । वाशब्दमप्रयुज्जानेनैतादृश्याः श्रुतेरेवानुवादो दर्शितः । सा श्रुतिरेतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायामिति । सा च ततोऽपि श्रुत्यन्तरात्प्राप्तममावास्यायां वेदिकरणं तत्प्रतिषेधति, न तत्र वाशब्दापेक्षा, विहितप्रतिषिद्धत्वादस्मच्छाखायां विकल्पो भवतीति नात्र वाशब्दो नापि वेदिकरणसमयेऽपीति श्रुतिमिरेव विकल्पो दर्शितः । पूर्व्युर्वेदिकरणमपि बर्हिषः पूर्वं वेदादनन्तरमित्यपि वक्ष्यते । माष्यकारेणैक एव प्रयोगो बर्हिष आहरणात्पूर्वतनः प्रदर्शितः प्राथम्यात् । न चान्तर्वेद्यनधः सादयति तथाचान्तर्वेदि शाखाया इत्यनुवादबलाद्वेदिकरणं पूर्व्युरेवामावास्यायामिति वाच्यम् । प्रथमानुवादेन पौर्णमास्यामपि प्राप्नोतीति नायं मुख्योऽनुवादोऽपि तु वेदिशब्देन वेदिदेशग्रहणम् । यथा विध्यपराधेऽग्निहोत्रेऽन्तःपरिधिं निनयेदिति देशलक्षणा तथैवात्रापि ततो न काचिदनूपपत्तिः ।

ननु पौर्णमास्यामपि मन्त्रब्राह्मणानुसारेण सांनारूपप्रयुक्तं विहायान्यदस्त्येव समानं तत्कथममावास्यायामित्युक्तं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्य शाखान्तरविधिवशात् न समानं पौर्णमास्यामित्याह—

पौर्णमास्यां तु ।

त्विति मन्त्रब्राह्मणोक्तपदार्थक्रमानिवृत्तिः क्रियते ।

कथं तत्राऽऽह—

पूर्व्युरग्न्यन्वाधानमग्निपरिस्तरणं च ।

एतावदेव पूर्व्युरित्यर्थः ।

पदार्थान्तरं तु कुत्र, तत्राऽऽह—

श्वो भूत इध्माबर्हिर्वेदं च करोति ।

श्व इत्यव्ययमागाम्यनन्तरदिनाधिकरणत्वप्रतिपादकमुत्तरत्राव्यवहितेऽङ्गीत्यर्थः । भूते प्राप्ते भूपाप्ताविति स्मरणात् । इध्मादि करोति शाखान्तरीयविधिवशादित्यर्थः ।

ननुमन्त्रब्राह्मणपाठप्राप्तः पदार्थक्रमः शाखान्तरीयश्रुत्या यद्यपि बाध्यते तथाऽपि पूर्व्युरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसतीतिश्रुत्या विहितस्य कथं

षाघनं, न च तत्सान्नाय्यसमभिव्याहारात्मनयत एवेति वाच्यं, तथा सत्यसंनयतो दर्शेऽपि न स्यात्तथाचामावास्यायामित्यविशेषोपसंहारोऽपि न स्यात्तौ च समानविधानाविति परिभाषितत्वाच्च । किंच ' बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्याया-
मेतद्धेतयोरायतनमुपस्तीर्यः पूर्वश्च ' इत्येतत्क्रमसादेशयानुगृहीतलिङ्गेन सान्नाय्यसंनिधेः
शैथिल्यान्निरङ्कुशा श्रुतिः पूर्वैद्युरिति प्रवृत्ता कथं बाध्येतेति तत्राऽऽह—

सद्यो वा ।

करोतीत्यनुवर्तते । श्रुत्योः समानबलत्वाद्विकल्प इत्यर्थः । समानेऽह्नि सद्य इध्माबर्हि-
र्वेदं चान्वाधानदिने यथाऽस्मच्छाखायां विहितं तथा कार्यं न श्रौ भूत एवेत्याशयः ।
ननु सद्यस्कालपौर्णमास्यामपि पूर्वैद्युर्वा सर्वं प्राप्नुयादिति तत्राऽऽह—

सर्वं क्रियते* ॥ १२ ॥ सद्यस्काला-

यामुपरिष्ठाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणाति ।

सद्यस्कालत्वेनोपवसथयजनीयदिनयोः समानमेकमेव दिनमित्येवंरूपेण प्रवृत्तिनि-
मित्तेन प्रवृत्तया सद्यस्कालसंज्ञया सर्वं सद्य एव । सर्वमिति पूर्वैद्युः परैद्युः शास्त्रान्तर-
शास्त्रासमेकस्यामेव सद्यस्कालायां तिथौ करोति न तिथिद्वय इति भावः । भारद्वाजे-
नोक्तं 'सद्यस्कालां पौर्णमासीम्' इति, तदपि चेदनुसंधेयं तर्हि पूर्वमूत्र एवं व्याख्या—
सद्यो वेत्येतावत्सूत्रं पूर्वैद्युः श्रौ भूने चोक्तं समानेऽह्नि पूर्वणाह्ना परेण वा करोति ।
पूर्वेण यदा तदा पूर्वोक्त एव द्वितीयोऽग्न्यन्वाधानमिध्माबर्हिःराहरणं वेदकरणं परिस्त-
रणमुपवासः श्रौ भूने कर्मणे वामित्यादि यथापाठमेव पक्षो वैकल्पिकः । परेणाह्ना
समानेऽह्नि यदा तदा सद्यस्कालां पौर्णमासीमिति भारद्वाजोक्तः पक्षस्तृतीयः । यज-
नीय एव दिनेऽन्वाधानमिध्माबर्हिर्वेदं परिस्तरणं च करोतीत्यर्थः । सूत्रान्तरेऽयं पक्षः
पूर्वतनाभ्यां पक्षाभ्यां समविकल्पतया पौर्णमासीमात्रनिष्ठतया व्याकृतो व्यवस्थयोक्तः ।
सर्वं करोति सद्यस्कालायामिति पक्षः सद्यस्कालायामेवेति व्याख्यातः । अत्र भाष्यकृता
सद्यो वेति द्वितीयपक्षस्य पूर्वपक्षतया कृतस्य निराकरणेन सद्यो वेति व्याख्यातं, तेनैक
एव पक्षः स्थापितस्तद्व्याख्यानं सूत्रकृतः प्रयत्नाधिक्यस्य सार्थक्यासंपादकत्वादुपेक्ष्यम् ।
सूत्रान्तरेषु चैतथैव विधया नानापक्षस्वीकारान् । सद्यस्काले सायमग्निहोत्रानन्तरं प्राप्तं
परिस्तरणं तत्तत्कालालाभेऽपि पदार्थक्रमेणैव कार्यं न्यायवलेनेति दर्शयितुं सद्यस्काला-
यामुपरिष्ठाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणातीति दर्शितं, कालाभावेऽपि क्रमपदार्थयोरुभयो-
र्लोपो मा भूदिति । अत्र सद्यस्कालपौर्णमास्यामयमपरो विशेषः ।

संग्रहः—श्वःपदं लुप्यते मन्त्र उभावग्नी च सर्वशः ।

नोहोऽस्ति प्रकृतौ नापि विकृतौ तद्विकारतः ॥

इति पूर्वद्युर्विधिः समाप्तः ।

अथ श्वो भूते विधिः ।

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वोदित आदित्ये पौर्णमास्या-

स्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागुदयादमावास्यायाः ।

अत्राविशेषात्प्रातरग्निहोत्रं हुत्वोदित इति श्रवणात्पूर्वद्वयेऽपि पूर्वमुदयाद्धोमनियमः ।
तन्त्रोपक्रमे तु व्यवस्थेति समञ्जसं सूत्रम् । उदित आदित्ये प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पौर्ण-
मास्यास्तन्त्रमित्येतत् व्याख्यानमसमञ्जसम् । प्रक्रमयतीति स्वार्थे णिच्, परिकर्मिणः
प्रक्रमार्थं प्रेरयतीत्यर्थो वा ।

कर्मणे वामिति पाणी प्रक्षाल्य ।

शक्यमित्यन्तः । अग्निः प्रक्षालनमदृष्टसंस्कारः कर्मणि शक्तत्वलक्षणो मन्त्रलिङ्गा-
द्वाक्यशेषाच्च । अत एव नोलपराजिस्तरणमात्रात्पूर्वभावित्वेन तावन्मात्राङ्गमपि तु सर्व-
पक्षार्थत्वेनाङ्गमिति न्यायसिद्धम् ।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्संततामुलपराजी-
स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणां तूष्णीमुत्तराम् ।

गार्हपत्यायतनादारभ्याऽऽहवनीयायतनमा मर्यादीकृत्य विच्छेदवर्जितां शुष्कदर्भ-
पङ्क्तिं तनोति । तूष्णीमिति प्रत्येकश्रुतिपाठस्य शाखान्तरीयस्य प्रदर्शनार्थम् । किं
प्रयोजनं पाठप्रदर्शनस्य, तूष्णीमिति श्रुत्या न्यायप्राप्तमन्त्रावृत्तिनिवारणं यथा स्यादिति ।
तथा हि राज्या भूतमाव्युपयोगाभावात् द्वितीयया संस्कार्यत्वं बोध्यते, गार्हपत्याहव-
नीययोरपि पञ्चमीनिर्दिष्टयोर्न संस्कार्यत्वं मन्त्रान्तयोरप्रतीतेश्च यज्ञस्य संतानकरण-
मात्रं प्रतीयते यज्ञस्याविच्छेदायेति वाक्यशेषाच्च । तस्मादारादुपकारकं प्रधानकर्म ।
तथा चास्मच्छाखायां यद्यप्याहवनीयात्संतनोतीत्येतावतैकं कर्म विधीयते तथाऽपि
शाखान्तरे गुणभेदेन द्वे अन्ये दक्षिणोत्तरे राज्ञी विधीयेते । तथा च त्रीण्येतानि प्रधान-
कर्माण्येवेति । यत्रैकस्मिन्निति न्यायेन मन्त्राभ्यासनिवारणं न संभवति, ततस्तु प्रतिप्रधान-
मङ्गावृत्तिरिति मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां तूष्णीमिति पाठप्रदर्शनमावृत्तिनिवारणार्थमिति
सिद्धम् ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मयजमानयोः सदने करोति ।

आहवनीयस्यादूरे दक्षिणभागे याज्ञिकैस्तृणैरुपवेशनार्थमासने करोति । ब्रह्मसदना-
त्तृणं निरस्येति दर्शनात्तृणमये आसने । तत्रारत्तिपरिमाणाहवनीयायतनस्य दक्षिणत
आञ्जस्येनोभयोरुपवेशमशक्यत्वात्साक्षाद्भवधानयोश्चाग्निमे सूत्रे पूर्वं ब्रह्मणेऽपरं

यजमानायेति निवारितत्वादुभयोर्मुख्यदक्षिणावस्थितित्यागायोगादन्यतरस्य प्राप्तावपि प्रथमस्य ब्रह्मण एव मुख्यं यजमानस्य तदनुरोधेन किञ्चिन्निर्गतिरुक्तिकोणेऽपि च न दुष्यति । तथा च 'दक्षिणतआयतनो वै ब्रह्मा' इति तथा 'दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनम्' इति च समानश्रुत्योरपि दक्षिणं वेद्यं श्रितो यजमान इति श्रुत्यन्तराद्विरोधपरिहारोऽपि दृश्यते ।

पूर्वं ब्रह्मणेऽपरं यजमानाय ।

चतुर्थ्यौ तादर्थ्ये । अत्र ब्रह्मयजमानयोः सद्ने पूर्वापरे करोतीति व्याख्यातमेतत् ।

उत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्सस्तीर्य द्वंद्वं

पात्राणि प्रक्षाल्य न्यश्चि प्रयुनक्ति ।

प्रागग्रानुदगग्रान्वा परिभोजनीयेभ्यो दर्भानास्तीर्य तेषु पात्राणि प्रयुनक्ति स्थापयति । उत्तरेणेत्यदूर उत्तरेण प्रयुनक्तीति बोधयत्र संबन्धः । द्वंद्वमित्यपि प्रयुनक्तीत्यनेनैव संबध्यते । तथा पात्राणि न्यश्चीत्यपि प्रक्षाल्येत्यपि प्रधानेनैव संबध्यते । पश्चात्परस्परसंबन्धः सामर्थ्यात् । ततस्तु पात्राण्यद्भिः प्रक्षाल्य न्यश्चि विलवन्त्येवावाङ्मुखानि द्वंद्वं सर्वाणि प्रयुनक्तीत्यन्वयः । द्वंद्वं द्वे द्वे संभरतीति श्रुतेः ।

तान्येवाऽऽह—स्फयमित्यादीडापात्रमित्यन्तम् । ततश्चकारः श्रूयमाणो द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकेन वा संबध्यते श्रौतस्य चकारस्य प्रत्येकं श्रूयमाणस्य व्याख्यानाय । श्रूयते हि—स्फयश्च कपालानि चेति । अत्रैकधिया क्रोडीकृतयोर्द्वयोः पदयोरर्थो द्वे पात्रे विवक्षिते । तद्वत् द्वित्वं द्वंद्वमित्येतेनोक्तं, तद्वत्कौ कचित्कचिज्जातौ पर्यवस्यति ततस्त्वेकप्रातिपदिकार्थ एकोऽर्थोऽनेन द्वंद्वपूर्तिः कार्या ।

तद्यथा—

स्फयं कपालानि ।

सर्वाणि कपालान्येकं पात्रम् । स्फयोऽस्याकृतिरित्यापस्तम्बः । असिः खड्गः । अहोमार्थत्वाद्धारणवृक्षस्य । आपस्तम्बस्तु स्फयः शम्भाः प्राशिन्नमिति खादिराणीत्याह । स्फयः शम्भा च बाहुमात्राविति भारद्वाजः । द्वार्त्रिशदङ्कुलेति बौधायनः । षट्त्रिंशङ्कुलेत्यन्ये । कपालानि नूतनस्य भिन्नस्य मृन्मयस्य पात्रस्य शकलानि पुरोडाशाधिश्रयणयोग्यानि । रौहिणकपालेषु चाऽऽकृतिविधानात्तथा मृन्मयानि कृत्वा रेखामिर्विभागं किञ्चित्कृत्वा पक्त्वा मङ्क्त्वा कार्याणि वा, न तु पृथगेकैकस्मिन्कृते पके कपालशब्दो युक्तः । उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयतीति दर्शनात् । सोऽवयववाची । रौहिणेषु तु

विधानादेकैकं कर्तुं शक्यम् । तत्र कपालशब्दो गौणो भविष्यति कपालधर्मप्राप्त्यर्थम् ।
द्वितीयान्तता प्रयुनक्तीत्यनेन संबन्धार्थम् ।

अग्निहोत्रहवणी५ शूर्पम् ।

अग्निहोत्रं हूयतेऽनया साऽग्निहोत्रहवणी स्तुलक्षणलक्षिता । सा वैकङ्कती होमा-
र्थात् । यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीति वक्ष्यति । शूर्पं लोकप्रसिद्धं,
तद्वेणवं नलमयं वेति भरद्वाजः । वर्षवृद्धमसीति शूर्पं मन्त्रदर्शनाद्वर्षवृद्धा इषीका
इति लिङ्गादैषीकमिति केचित् । इषीका इषीकासदृशतृणानि ।

कुष्णाजिन५ शम्भ्याम् ।

कुष्णमृगतत्त्वकसम्प्रोवमसत् । शम्भ्या स्फुपेन व्याख्याता । आकारस्तु यथार्थः । शम्भ्या
तु पुगुबिले प्रविष्टं काष्ठम् ।

उलूखलं मुसलम् ।

तत्प्रमाणमर्थसिद्धमेव । वरणस्यैवैते ।

दृषदमुपलाम् ।

लोकप्रसिद्धे पेषाणार्थौ ग्रावाणौ कृत्रिमौ जातिवचनौ ।

खादिर५ स्तुवं पालाशीं जुहुमाश्वत्थीमुपभृतं वैकङ्कतीं ध्रुवाम् ।

षष्ट्कारो वै गायत्रिया इत्यनुवाके तथोक्तत्वात् ।

शाखान्तरीयं मानमाह—

अरत्निमात्र्यो बाहुमात्र्यो वा मुखवत्यो हंसमुख-
प्रसेचना अग्राग्रा भवन्ति त्वक्तोबिला वाय-
सपुच्छथ इत्येकेषा५ हस्त्योष्ठथ इत्येकेषाम् ।

इदमग्निहोत्रहवण्याः स्तुवस्य च मानं तयोर्मानान्तरानभिधानात् । अरत्निमात्र्य
इत्यादि यद्यपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तथाऽपि स्तुचः संमार्ष्टि स्तुवमग्र इत्यादिभूम्ना स्तुवस्यापि
ग्रहणात् । तथा च मानमात्रमेव स्तुवेण संबध्यते । आकारविशेषः स्तुचां चतसृणामेव ।
स्तुवस्याऽऽकारस्तु स्तुगाकारेण विरुध्यते । यतोऽस्यावदानार्थत्वेनैव संस्तवः । ' यस्य
खादिरः स्तुवो भवति छन्दसामेव रसेनावद्यति ' इति वाक्यशेषात् । अक्षप्रमाणबिल-
त्वेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रबिलत्वेन च शास्त्रान्तरे विधानाच्च । अग्राग्रत्वं त्वक्तोबिलत्वं चावि-
रोधादत्रापि संबध्यते । अरत्निस्तु चतुर्विंशत्यङ्गुलः । बाहुरङ्गुल्यग्रमारभ्य जन्मसंक्रि-
ष्टास्थिपर्यन्तो द्विचत्वारिंशदङ्गुल इति केचित् । षट्त्रिंशदङ्गुलो बौधायनमारद्वाज-
योमेते । स्तुचां प्रादेशमात्रत्वमपि बौधायनेनोक्तम् । मुखवत्यो मुखं बिलभागादूर्ध्वभागो
न तु स्तुवबिलमात्रे समाप्तिरित्यर्थः । हंसस्य मुखमिव प्रसेचनं यासां ताः प्रसिच्यतेऽनेन

प्रसेचनमित्युच्यते । हंसस्य मुखं चक्षुषुटस्याधःप्रणालिका तत्सदृशप्रणालिकमित्यर्थः ।
 स्नुगतं द्रव्यं प्रणाल्या गच्छदग्नौ पतति येन प्रदेशेन विभागं गच्छति तत्प्रसेचनं
 काष्ठाग्रमग्निमोऽवधिस्तदेवाग्रं यासां ताः । भवन्तीत्यनेन नानाश्रुतिसामर्थ्यसिद्धतोक्ता ।
 स्वक्सारा वै वृक्षा इति श्रुतेः, त्वक्तः सप्तम्यर्थे तसिल्, त्वग्भागे बिलमाज्यादिद्रव्यसं-
 ग्रहार्थं स्वातं यासां तास्तथा । द्वेषा पाटितस्य काष्ठस्यान्तर्भागे बिलं न कार्यं किं तु
 स्वग्भागे समीकृत्य तत्रैव बिलम् । अपाटितस्य तु मध्यभागादधिकभागे बिलं न्यूनभागे
 बुध्नं त्वक्समीपे यथा बिलं भवति तथा कार्यमित्यर्थः । वायसस्य पुच्छमिव पुच्छं
 यासामिति दण्डमूले स्थूलाः परिणाहे न तास्तत ऊर्ध्वं पात्रपर्यन्तं सूक्ष्मं किञ्चिदित्यर्थः ।
 अत्रैकेषामिति विशेषदर्शनार्थं न विकल्पार्थम् । हंसमुखो वायसपुच्छश्च इत्येतयोर्गु-
 णयोरविरोधात् । हस्तिन ओष्ठ इवौष्ठा यासामिति विरुद्धधर्मोपसंहारेण विकल्पप्रति-
 पादनार्थमेकेषामिति वचनम् । हंसमुख इत्यनेन हस्त्योष्ठश्च इत्यस्य विकल्पः । यथा-
 शोभं कार्या इति बौधायनः । भरद्वाजः—अङ्गुष्ठपर्वमात्रबिलः स्तुवो भवत्यर्धप्रादेश-
 मात्रबिलाः स्तुच इति । अञ्जल्याकृति पात्रं स्तुचामिति शास्त्रान्तरम् ।

आज्यस्थालीं कुटुरुम् ।

आज्यनिर्वापार्था स्थाली मृन्मयी । कुटुरुः पाषाणः कुट्टनसाधनम् ।

पार्त्रीं मेक्षणम् ।

पिष्टसंघपनार्था मृन्मयेव । मेक्षणं पिष्टस्य मेलनार्थं दर्वीसदृशं वारणम् ।

वेदं प्राशिन्नहरणम् ।

वेदो व्याख्यातः । ब्रह्मणेऽवदानं प्राशिन्नं येन ह्रियते तत्पात्रं प्राशिन्नहरणं,
 गोकर्णाकृतिचमसाकृतीति भरद्वाजः । आदर्शाकृतीति कात्यायनः ।

प्रणीताप्रणयनमिडापात्रं च ।

प्रणीता आपः प्रणीयन्ते येन स चमसो वारणः । तथेडावदानाधानार्थमपि चमसो
 द्रोणीकंसमृन्मये कांस्ये पात्रे (?) प्रणयनार्थम् । चकारो द्वाभ्यां संबन्धनीयः ।

एकामन्वाहार्यस्थालीम् ।

एकामित्यर्थसिद्धम् । मानुषे पात्रे च न द्वंद्वसंपत्तिः । अन्वाहार्यो त्वृत्विग्न्यः
 परिक्रयणार्थं दीयतेऽतो मानुषम् । सह सर्वाणि मानुषाणीति श्रुतेरन्येषामभावाच्चार्था-
 देकस्यैव प्रयोगस्तस्माच्च पूर्वेण दैवेन सहैकत्वकरणेन द्वंद्वसंपत्तिर्न कार्येत्यर्थः ।
 एतेनान्यत्र विकृतिष्वपि पदार्थद्वयमप्येकीकृत्य यथाकथंचिदैवेषु द्वंद्वसंपत्तिः
 कार्येति ज्ञापितम् ।

एवं स्वशाखानुसारेण सूत्रां व्यवस्थितोपादानवृक्षत्वं व्याख्यायेदानीं शाखान्तरा-
नुसारेण वैकङ्कतैकवृक्षोपादानत्वं व्याचष्टे —

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानि ।

अत्र बाशब्दाभावेऽपि विकल्पो ज्ञेयो विरुद्धगुणविधायिकयोः श्रुत्योरेकत्रोपसंहा-
रायोगात् । तृणं द्वितीयां शाखान्तरीयां विरुद्धगुणविधायिकार्थस्मात्पुनरेव दंशेऽविरो-
धिनाऽऽदिष्टवृक्षत्वं व्याख्यातवाननेन सूत्रेण । तेषां नानावृक्षजनानां पात्राणामस्म-
च्छाखोक्तानां मध्ये यान्यवैकङ्कतानि शाखान्तरे च वैकङ्कतोपादानत्वेन निर्दिष्टवृक्षा-
णि अस्मच्छाखायावत्त (यां च त) त्वेनानिर्दिष्टवृक्षाणि तान्यपि विकङ्कतस्यैव । अग्नि-
होत्रहवणीध्रुवयोः शाखान्तरवदस्मच्छाखायामपि वैकङ्कत एवाऽऽदिष्टः । तत्राविकल्पः ।
इतरेषां तु वैकङ्कतवृक्षजत्वेन विकल्प इत्यर्थः । तत्राप्यहोमार्थानि वरणस्येति वक्ष्यते ।
तत्राप्राप्तैव वारणता विधीयते नियतैव । परिशेषाद्धोमार्थानामेव वैकङ्कतत्वेन
विकल्पः ।

अहोमार्थानि तु वारणस्य ।

शम्पादीनि सर्वाण्यपि । इदमनेन वाक्यद्वयं व्याख्यातं यदाधानं पठ्यते शाखा-
न्तरे । तस्माद्धारणो वै यज्ञावैचरः स्यान्नत्वेतेन जुहुयाद्वैकङ्कतो वै यज्ञावैचरः
स्याज्जुहुयादेवैतेनेति जैमिनीयैरुदाहृतम् । यज्ञावैचरो यज्ञपात्राणि । तत्राऽऽधाने-
ष्टीनां स्वप्राधान्येनाङ्कत्वं यज्ञत्वेन, तत्रेदं पात्रविधानमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तो यदा-
हवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्ट इत्यादिना । अग्निसंस्कारत्वावगमादिष्टयोऽप्यग्नि-
संस्कारत्वेनाऽऽधानरूपा एवेति तासामयज्ञत्वमतो वाक्यमुत्कृष्यते प्रकरणात्तेनानारभ्य
विधिवाक्यमिति । दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमे वेदं गच्छति प्रकृतौ । तत्रापि यानि होमा-
र्थानि विकङ्कतस्य तानीत्येको वाक्यार्थः । द्वितीयस्तु यान्यहोमार्थानि तानि वरण-
स्येति । एवमेव भरद्वाजेनाप्युक्तम् ।

सूत्रां लक्षणं याज्ञिका उपदिशन्ति —

आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा वाऽग्रतो द्वयोः ।

उपान्त्यः पात्रमित्युक्तो हविराश्रयभावतः ॥ १ ॥

उपान्त्यमागे विस्तारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽञ्जल्याकृतिरुद्दिष्टो बिलमत्र च वर्तुलम् ॥ २ ॥

षडङ्गुलं बाहुमात्र्यां तदर्धेन च निम्नता ।

अरत्निमाने हस्तस्य तलमानं बिलं स्मृतम् ॥ ३ ॥

विस्तारार्धेन निम्नं स्यादन्त्यभागेऽथ निर्णयः ।
 भागेऽन्तिमे मवेद्वीवा दैर्घ्यार्धेन च विस्तृता ॥ ४ ॥
 तस्या मुखं हंसमुखं हस्तयोष्ठमुखमेव वा ।
 विलात्प्रणालिका तावत्पर्यन्तार्थानुरूपतः ॥ ५ ॥
 कर्णौ समुषिरौ ग्रीवापार्श्वयोश्चोदितौ तथा ।
 विलस्य बुध्ने पद्मं स्यादथ दण्डस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥
 अविशिष्टास्त्रयो द्वौ वा मागौ दण्ड इतीर्यते ।
 तस्य मूले भवेत्स्थूलः परिणाहो नवाङ्गुलः ॥ ७ ॥
 अन्ते पञ्चाङ्गुलः श्लक्ष्णो यन्त्रतो वर्तुलो भवेत् ।
 दण्ड एवं स्रुचां काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥ ८ ॥
 यथाशोभं स्रुचः कार्या इति बौधायनोऽब्रवीत् ।
 शास्त्रान्तरात्तु विज्ञेयं विशेषान्तरमत्र यत् ॥ ९ ॥
 प्रादेशमात्रताऽपि स्याद्बौधायनमतादि तत् ।
 दण्डो भागद्वयेन स्यात्पात्रं भागद्वयेन च ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वमेकेन भागेन ग्रीवा चेति यथार्थतः ।
 स्रुचः सह स्रुवेण स्युरुक्तवृक्षा अथापि वा ॥ ११ ॥
 वैकङ्कत्यो वारणानि पात्राण्यन्यानि सर्वतः ।

आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—‘ एतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेत् ’ इति । एतेषां खदिरपलाशाश्चत्थविकङ्कतानामन्यतमेन वृक्षेण स्रुचः कारयेदित्यर्थः ।

अत्र प्रातर्दोहपात्राणि प्रयुनक्ति ।

अत्रापि द्वंद्वमित्यादि पूर्ववत् । तत्र विशेषः सायंदोहपात्रेभ्य उपवेष्टं शाखापवित्र-
 मभिधानीं निदाने दोहनमिति षडेव । अग्निहोत्रहवण्याः सर्वार्थत्वेन प्रयुक्तत्वात् ।
 पिबानं तु नास्ति प्रातर्दोहे । अत्रास्मिन्काले ।

इतः पूर्वं संनयत एव प्रयोगो मन्त्रब्राह्मणानुसारेण प्रदर्शितः । तत्र न्यूनं शाखा-
 न्तरेण पूरणाय पूर्वेद्युर्वेदिकरणं, तदग्रे सिंहावलोकनन्यायेन वक्ष्यति वेदिकरणसमये,
 तद्वदिहापि सामर्थ्यसिद्धौ विशेषौ व्याचष्टे—

अत्रासंनयतः पवित्रे करोति ।

सायंदोहाभावात्तदर्थमकृते अत्र काले करोतीत्यर्थः । इदं संनयनममावास्यायां
 दाक्षायणयज्ञिनः पौर्णमास्यामपि । दर्शेऽपि च ‘ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्ण-
 मासे संनयेन्मैत्रावरुणोऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत ’ इति वक्ष्यति च । ततस्तु पूर्वद्वये

प्रयोगौ ससांनाद्याविति * न पौर्णमासीमतिक्रम्य दर्शप्रयोग एव कथं सूत्रकारेण प्रद-
शित इति शङ्काऽपि निरस्ता । पर्वविशेषप्रयुक्तौ विशेषौ त्वेतत्कृतवोपवसतीत्या-
दिनोक्तौ ।

सनयतः पवित्रे पूर्वकृते एवेत्यर्थात्सिद्धेऽपि सायंदोहकाले कृतयोरपि पवित्रयोः
प्रकरणेन सर्वार्थता गम्यत इत्याह—

पूर्वेष्टुःकृते सनयतो धार्येते ।

पूर्वेष्टुःकृते धार्येते । अधारणे तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

दक्षाय त्वेति प्रणीताप्रणयनं चमसर्मादाय ॥ १३ ॥

चमसग्रहणात्कांस्यं मृन्मयं च तूष्णीमेव । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् । कुत एत-
दिति चेत् । कांस्यद्रव्यं हि न क्रत्वर्थमतो न प्रकरणेन गृहीतं ततस्तु प्रकरणगृहीतो
मन्त्रो न कांस्यमपेक्षते । नापि कांस्यं तेनान्वेति तस्यैवाप्राकरणिकत्वात् । तथा च
विकृतौ न पुरुषार्थस्यातिदेशः ।

वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः

शुम्भस्व देवेभ्यः शुध्यस्वेति त्रिः प्रक्षालयति ।

जलैरित्यर्थात् । अत्र प्रत्येकं क्रियादर्शनादसीतिक्रियायाः प्रक्षालनप्रकाशकत्वाद्वा-
नस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्वेत्येको मन्त्रस्तथाऽन्यौ द्वौ । त्रयाणां कर्मकरणानां समु-
च्चयावेदकं प्रमाणं नास्तीति बलादेकमन्त्रता न कल्प्या । चेष्टापृथक्त्वेन चार्थो निष्पद्यते
त्रिः प्रक्षालयतीति साम्यासविधानात् । मन्त्रविकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादभ्यासाङ्गता
मन्त्राणामवगम्यते । तेन त्रीण्यपि प्रक्षालनानि समन्त्राणीति सिध्यतीति भाष्यकारः
तदन्ये नानुमन्यन्ते । कुतः, देवेभ्य इत्यादित्रयमुच्चार्येतिकरणेन शाखान्तरयिब्राह्म-
णस्यैवानुवादो न च लिङ्गप्राप्तानामस्पष्टलिङ्गत्वात् । तस्माद्यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त
इति भवत्येव समुच्चय इति सर्वे एक एव मन्त्रस्तं समुच्चार्य प्रथमं प्रक्षालनं ततो द्विस्तू-
ष्णीमिति पक्षमेव साधयांबभूवुः । [यत्र] सूत्रकारस्येष्टं मन्त्रनानात्वं तत्र हि करोत्येव
प्रयत्नाधिक्यम् । यथा शुक्रं त्वा शुक्रायामित्येतैर्जुह्वामिति बहुवचनान्तमेतच्छब्दं
प्रयुङ्क्ते । वैखानसेन सकृत्प्रक्षालने मन्त्रो विनियुक्तः सर्वोऽपीति ज्ञायते ब्राह्मणमेव विनि-
योजकमिति ।

तथा च प्रकृतौ पुरुषार्थत्वेन प्रणयने पात्रद्वयं विधत्ते—

* नेत्यस्य प्रदर्शित इति व्यवहितेन संबन्धः ।

१ क. ख. ग. च. छ. 'मादते ॥ १३ ॥ २ ख. छ. ट. 'स्याप्राकरणत्वा' । ३ छ. ट.
ड. 'यनपा' ।

क*सेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेन्मृन्मयेनान्नाद्यकामस्य ।

ब्रह्मवर्चसं वेदवेदाङ्गार्थज्ञानानुष्ठानाभ्यां यो यजमानो वर्चः शोभामात्मनः काम-
यते तस्याध्वर्युः कंस्ये(से) न पात्रेणापः प्रणयेन्मृन्मयेन पात्रेणान्नाद्यमन्नमत्तीत्यन्नादः
प्रकृष्टान्नस्यान्नादस्य भावोऽन्नाद्यं तत्कामस्य यजमानस्येति पूर्ववत् । चमसेनापः प्रण-
येदिति शास्त्रान्तरीयं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितम् । तद्वाक्यमङ्गत्वमावेदयति प्रणयनं
प्रति चमसस्य । अप इति द्वितीयया संस्कार्यत्वमवगम्यते प्रणयनेनापः संस्कार्युदिति ।
संस्कृतानां च विनियोगः प्रणीताभिर्हवीषि संयौतीति । न्यायदर्शन उदाहृत्य दृष्टार्थत्व-
मेव स्थापितम् । प्रणीतानामादाय पिष्टेष्णानयतीति सूत्रकारेणाप्युक्तम् । यदा न संय-
वनप्रयुक्ताः स्युस्तदा न प्रतिनिधिं विदध्यात् । यदि प्रणीता न विद्यरन्याः काश्चि-
दापो यजुषोत्पूय ताभिः संयौतीति । ततो ज्ञायते दृष्टार्थत्वमविप्रतिपन्नं सूत्रकृतमिति ।
तथा यत्राऽऽज्यपयसी चरौ श्रपणार्थं श्रूयेते तत्र ते प्रणयतीत्येवं वक्ष्यति । तस्मात्पिष्टे-
ष्णानयतीति सूत्रेऽर्थ एव निर्दिष्टो वाक्यं तु प्रणीताभिर्हवीषि संयौतीति न्यायशास्त्रे
दर्शितमेव । अन्यथा कः प्रसङ्गश्चरौ प्रणीतानाम् । तस्माद्भविःसंयवनार्थाः प्रणीताः ।
अदृष्टार्थता चावगम्यते, यत उपनयनादिषु प्रणीताप्रणयनं विधत्ते । आह च भर-
द्वाजः सर्वसंस्थासु प्रणीता इति । एवं च प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वे दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पठितानां सर्वेषां यागानां प्रकरणैर्गृहीतस्य प्रणयनस्य सर्वाङ्गता सिध्यति । दृष्टा-
र्थत्वमात्रे तु पुरोडाशमात्राङ्गता स्यादुपांशुयागसांन्ययागाङ्गता प्रकरणैगता
बाध्येत । तस्मात्तौ समानविधानाविति सूत्रकारवचनाच्चादृष्टार्थं, तथा सर्वयागाङ्गता
युक्ता । तथा प्रणीताब्राह्मणेषु च प्रणयनस्तुतिः समस्तदर्शपूर्णमासयागफलार्थत्वेन
दृष्टा चादृष्टार्थत्व एव युक्ता भवति । एवं वा दृष्टार्थप्रणयने विनियुक्तानामप्यपां
संयोगे(ग)पृथक्त्वन्यायेन हविःसंयवनार्थत्वेनैकदेशस्य दृष्टार्थत्वेनाविनियुक्तस्यापि
शास्त्रान्तरबलाददृष्टार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । न चापः प्रणयतीति द्वितीयानि-
र्देशादुपां प्रणयनसंस्कार इति वाच्यम् । प्रणयनव्यतिरेकेणान्यस्य कर्मणः सर्वयागा-
र्थत्वेनादृष्टार्थस्यासंभवात् । न च हविःसंयवनोपयोक्ष्यमाणस्य संस्कार इति
वाच्यम् । प्रकरणैः सर्वयागार्थत्वमवगं बाध्येतेत्युक्तमेव । तस्मात्सक्तुहोतीतित्र-
द्वितीया व्याख्येया । ततः प्रणयनमुपांशुयाजसांन्ययागाङ्गमपीति तद्विकृतिषु केव-
लाज्ययागपश्चामिक्षादिष्वपीति । प्रणयनं कार्यमेवादृष्टार्थमिति सिध्यति । ननु यदि
पशौ प्रणयनं स्यात्तदा पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति, वाग्यतः
पात्राणि संमृशति, प्रोक्षितेषु वाचं विस्तृत इति क्रमनियमो बाध्येतेति चेत् । न । नेदं
क्रमनियमार्थं पशौ सूत्रं वक्ष्यति, किं तु पशावप्राप्तपवित्रविधानार्थं तथैवाप्राप्तवा-

विसर्गकालविधानार्थं च । पशुं प्रातर्दोहविकारं वक्ष्यति । प्रातर्दोहे च सायंदोह-
कृतपवित्रं गृह्यते । पशौ तदसंभवात् कार्यमिति जिज्ञासिते पवित्रकार्ये चोदकप्राप्त
उपस्थितं तदैव कार्यमिति दर्शितम् । ब्रह्मणि स्वस्थानमवस्थिते पवित्रं कृत्वा ब्रह्मन्नपः
प्रणेष्ट्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यतीति वक्तव्येऽपि यथा चोदकप्राप्तं कर्मणे
शामित्यादिनोक्तमेवं ब्रह्मन्नित्यादिनोक्तं प्राप्तत्वादेव यथाकालम् । अतोऽप्राप्तं पवित्र-
करणमेवोक्तम् । वाचं यच्छत्या हविष्कृत इति याजमाने हविष्कृता वाचं विसृजत
इति चाध्वर्यवे वाग्विसर्गकालस्य पशवसंभवाद्वाङ्मनियमविधानमपि निवर्तते । कुतः,
नियमस्य समाप्त्यसंभवाद्यावत्कर्मसमाप्तिं वाङ्मनियमः प्राप्नुयात्तच्च नेष्टम् । तस्माद्या-
वद्वविष्कृताह्वानात्पशौ पूर्वतनवाङ्मनियमव्याप्तकर्मसंभवस्तावदेव नियमोऽथ त्याग
इति न्याय्यं न तु प्रकृत्युक्तविसर्गकालाभावान्नियमाङ्गीकाराभाव इति युक्तमिति
वक्तुं यजमान वाचमित्यादिना नियमस्तद्विसर्गश्च प्रदर्शितो यजमानस्य । तस्याध्व-
र्योरपि प्रणयन्वाचं यच्छति हविष्कृता विसृजत इति विसर्गसंभवेऽपि यजमानवदेव
विसर्गकालसंभव इति साक्षादेव दर्शितमाध्वर्यवं यथा याजमानम् । कथं, पवित्रे
कृत्वा संप्रेष्यति संमृशति प्रोक्षिते विसृजत इत्यध्वर्योरेव कर्म प्रदर्शितम् । यजमान
वाचं यच्छेति संप्रेषकालायजमानस्य प्रदर्शितमर्थात् । यदि प्रणयन्वाचं यच्छतीति
चोदकप्राप्तं नाङ्गीकृतं स्यात्तदा कः प्रसङ्गो विसर्गकालविधानस्य । न च वाग्यतः
पात्राणित्यनुवादबलात्प्राप्तस्य विसर्गकालविधानमिति वाच्यम् । वाग्यत इति विधेर-
भावादतिदेशाभावाच्च कथं प्राप्तिः स्यात् । तस्मात्प्रणयन्वाचं यच्छतीति चोदकप्रा-
प्तस्य वाङ्मनियमस्य व्याप्यं पदार्थं पूर्वोक्तन्यायेन दर्शयन्विसर्गकालमेव दर्शित-
वानिति प्रणयनानुज्ञालिङ्गमेवेदं न प्रणयनपरिसंख्यार्थं पवित्रे कृत्वेत्यादि वचनमिति
सिद्धम् । न च सति पशौ प्रणीताप्रणयने पशुपुरोडाशे प्रणीतापात्रासादनमयुक्त-
मिति वाच्यम् । पशौ प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वमात्रप्रयुक्तस्य न प्रसङ्गेन पुरोडाशे
दृष्टद्वाराऽप्युपकारकता भवेत् । तस्मात्पुरोडाशार्थमन्यदृष्टप्रयोजनमेव प्रणयनं कार्यम् ।
अदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकारे सत्यपि दृष्टप्रयोजनस्य प्रसङ्गेन सिद्ध्यभावात् । न च
प्रसङ्गेनादृष्टद्वारोपकारिणीनामपामेकदेशेन दृष्टद्वारोपकारकत्वमपि प्रसङ्गेनैव स्यादिति
वाच्यम् । प्रणयनमदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकरोति तत्साधनत्वेनैव विनियुक्तानामपि कर्मा-
न्तराणां साधनत्वं न प्रसङ्गसिद्धमिति युक्तम् । यथा पश्वर्थसमवत्तवान्याः प्रयोगेऽपि
तस्यास्तदर्थत्वेनाविनियुक्ताया न पुरोडाशोदार्थत्वं प्रसङ्गेन सिध्यति । तत्तथोपकारान्तरेण
प्रसङ्गादुपकारकं च रूपान्तरेण प्रसङ्गादेवोपकारकमिति प्रणयनान्तरमेव विहितम् ।
यदपि कात्यायनापस्तम्बादिभिर्निरूप्यपशौ प्रणीताविधानं तत्तेषां शास्त्रान्तरेणाग्नी-
षोमीये प्रणयनं प्रतिषेधति । तन्मतेन तद्विकृतौ निरूप्येऽपि प्रतिषेधे प्राप्ते पुनःप्रणयन-
प्रतिप्रसवार्थं प्रणयनविधानमिति ।

तत्प्रणयनप्रकारं व्याचष्टे—

अपरेणोत्तरेण वा गार्हपत्यमुपविश्य को वो गृह्णाति
स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो गृह्णामि
पोषाय व इति पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनय-
त्यनया वो गृह्णामीति पृथिवीं मनसा ध्यायन् ।

अपरेणोत्तरेणेति वायव्यां पात्रेऽप आनयतीति काम्यपात्रयोरपि मन्त्रेण ग्रहणं
यथा स्यात् । तत्रापि प्रणयनस्य क्रत्वर्थत्वात् । कथमानयतीत्यनया वो गृह्णामीति
पृथिवीं मनसा ध्यायन्नप आनयतीत्यन्वयः । अनयेति तृतीयान्तेन पृथिवीं स्मरन्गृ-
ह्णामीति पूर्वमन्त्रलिङ्गानुवादो न त्विदं मन्त्रान्तरं, पृथिवीध्यानं प्रति ध्यायन्निति शतृप्र-
त्ययेन ध्यानानयनयोरेककालत्वे मन्त्रद्वयोच्चारणानुपपत्तेः । तस्माद्गृह्णामि पोषाय
व इति मन्त्रेऽनया पृथिव्या वो गृह्णामीति तदर्थं पृथिवीं मनसा ध्यायन्गृह्णाति ।
मनसा प्रणयतीति श्रुतेर्न मन्त्रस्योच्चारणम् । आनयनेन पात्रपूरणम् ।

तद्विशिनष्टि—

उपविलं पूरयित्वा ।

विलं पात्रमध्यपुष्करं तत्र पूरणीयमद्भिर्यथा न प्रणयनसमये स्कन्देत् ।

उत्पूयाभिमन्त्रयते ।

अप इत्यनुषज्यते । पवित्रेणेति यौगिकसंज्ञया पूयतेऽनेनेति पवित्रं संस्कारक्रिया-
निमित्तः शब्दस्तेनोर्ध्वं शोधयित्वाऽभिमन्त्रयते । आभिमुख्येन मन्त्रेण प्रकाशनमर्थस्य ।
संस्कारौ चादृष्टार्थौ ।

तत्रेतिकर्तव्यतामाह—

यथा प्रोक्षणीः ।

त्रिरुत्पुनाति येन च मन्त्रेण येन चाभिमन्त्रयते तथा तेन तेन मन्त्रेणोत्पूयाभि-
मन्त्रयते ।

अभिमन्त्रणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

याः पुरस्तात्प्रस्रवन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च याः । ताभी
रश्मिपवित्राभिः श्रद्धां यज्ञमारभ इति वा ब्रह्म-
न्त्रपः प्रणेष्यामि यजमानं वाचं यच्छेति संप्रणयति ।

मन्त्रेणोमयोरुपदेशार्थं प्रेष्यतीति ब्रूयादित्यर्थलक्षणया सामर्थ्याद्ब्रह्मयजनानौ प्रति ।
तत्र ब्रह्माणं प्रत्यामन्त्रयते यजमानं प्रति प्रेष्यति । स्वयं कर्म कर्तुं यत्रानुज्ञा

पृच्छयते तत्राऽऽमन्त्रणशब्दः । यत्र तेन किञ्चित्कारयति तत्र प्रेषशब्दः प्रयुज्यते ।

ब्रह्मयजमानयोः स्मृतिजननलक्षणः संस्कारो दृष्टार्थः प्रसङ्गवाग्यमजनकत्वात् ।

तदेवाऽऽह—

सर्वेष्वामन्त्रणेषु प्रसव उक्ते करोति ।

सर्वेष्विति वचनं प्रस्तुतमामन्त्रणं ब्रह्माणं प्रत्येवेति तन्मात्रं मा भूदिति प्रदर्शनार्थम् ।
यत्र यत्र योऽयमामन्त्रितस्तेन तेन प्रसवेऽनुज्ञानार्थं वचस्युक्त एव करोतीति नियमार्थं
व्याप्त्यर्थं च ब्रह्मणा यजमानेन वा प्रसव उक्ते यत्कर्मानुज्ञातं तत्तत्करोतीत्यर्थः ।

प्रणयन्वाचं यच्छति ।

प्रणीताप्रणयनकाले वाचं यच्छति प्रणयनमन्त्रोच्चारणे न वाङ्नियनमङ्गः ।
अन्यं वाग्व्यापारं न च कुर्यात् ।

तां हविष्कृता विमृजते ।

तां वाचमध्वर्युयजमानस्य तु याजमाने वक्ष्यते । वाङ्नियमो वदनाभावपरिपा-
लनम् । विसर्गस्तु पालनप्रयत्नत्यागः । ततः परं नियमो नास्तीत्यर्थो न तु किञ्चिद्व-
क्तव्यमेवेति । हविष्कृता हविष्कृद्व्यापारेण त्रिष्फलीकरणारम्भेन(णे)ति तत्रैव वक्ष्यते,
तेनोपलक्षिते काले ।

को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयामि यज्ञं स-
सादयन्तु नः । इरंमदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने
न्यश्चतीरिति स्फयेनोपयम्य समं प्राणैर्धारयमाणो विषिञ्चन्हरति ।

स्फयेनोपयमनं संवरणं तूष्णीं प्रणीतापात्रस्य । मन्त्रस्य त्वपो हरतीत्यनया विधी-
यमानया प्रधानक्रियैव नोपयमनेनान्वयस्त्वाप्रत्ययनिर्दिष्टेनाङ्गभूतेन । प्रणयनलिङ्गाच्च
मन्त्रस्य । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

हरणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्प-
तिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति वा ।

स्वशाखामन्त्रस्याऽऽच्छिद्रिकस्य स्पष्टलिङ्गत्वाभावेऽपि वाताद्वा अध्वर्युर्घृज्ञं प्रयुज्ज-
इति ब्राह्मणेन विनियोगात् । प्रणीयमानासु भूश्च कश्चेति मन्त्रं यजमानो जपति ।

ब्रह्मपूताः स्थ को वो युनक्ति स वो युनक्तु
विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्याया इत्युत्तरेणाऽऽ-
हवनीयं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपि दधाति ।

अत्र मन्त्रो दर्भेषु सादन एव नापिधाने, अस्थैव मन्त्रस्य साद्यमानासु जपे विनि-
योगात् । मन्त्रलिङ्गाच्च योगे स्थापन एव । उत्तरेणाऽऽहवनीयमदूर आहवनीयस्योत्तर-

देशे स्तीर्णेषु दर्भेषु दर्भैरपिधानमाच्छादनं पात्रविलस्य । उत्तरतउपचारो विहार इति परिमाषितत्वादुत्तरेणैव प्रणयनम् । केचित्प्रायौगिकास्तु दक्षिणेन कुर्वन्ति तन्मूलं चिन्त्यम् ।

ता नेङ्गयन्त्या सस्थानात् ।

न चालयति प्रणीता एव, आ संस्थानात्संस्थानसमीपे क्रियमाणात्प्रणीताविमोका-
स्पृष्टमित्यर्थः ।

संविशन्तां दैवीविंशः पात्राणि देवयज्याया इति
सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संस्पृशति ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

स्फयादीनि । अङ्गुष्ठेन पवित्रं प्रागग्रमुदग्रं वा हस्ततले नियम्य तेन हस्तेन संस्पृ-
शति । यथा लोके बालादिलालनार्थं सम्यक्स्पृशति तथा पाणिना संस्पृशति पात्रा-
णीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रः सर्वेषां स्पर्शनम् ।

संग्रहः—स्वशाखायां न पुर्वेद्युर्दर्शो वेदिकृतिस्तथा ।

पौर्णमास्यां न बर्हिष आहृतिः परशाखया ।

स्वशाखया तु पूर्वेद्युः सद्यस्काले व्यवस्थितिः ।

दर्भसंस्तृतिरगुणकर्मपात्रेषु होमिषु ।

वैकङ्कतत्वं पक्षे स्यात्प्रणीतानां द्विरूपता ।

काम्ये पात्रे न मन्त्रोऽस्ति नित्ये ह्यस्त्यङ्कता मनोः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

दक्षाय वानस्पत्याऽसीत्यग्निहोत्र-

हवणीमादत्ते वेषाय त्वेति शूर्पम् ।

निर्वापार्थमादान एवाग्निहोत्रहवण्या मन्त्रो न पशौ प्रोक्षणार्थम् । आदत्त इत्युभ-
यत्र संबध्यते । ग्रहीतुं शक्यत्वादक्षिणेनैव हस्तेन । द्वयोरत्यागो यावन्निर्वापसमाप्तिः ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

अरातय इति मन्त्रान्तः । गतार्थम् ।

यजमान हविर्निर्वपस्यामीत्यामन्नयते ।

अनुज्ञार्थं यजमानं पृच्छति ।

प्रवसति ।

यजमाने ।

अग्रे हविर्निर्वपस्यामीत्यनुब्रूयात् ।

अदृष्टार्थमेतत् । प्रतिवर्चनदातुरभावाद्ब्रूयादित्युक्तम् । आत्मसंस्कारत्वेन दृष्टार्थता
षक्तं शक्या । याजमानमो निर्वपेति । नात्र वाङ्नियमलोपो विधिसामर्थ्यात् । प्रणव
उक्ते करोतीति पूर्वमेव परिभाषितं, हविर्व्रीहयो यवा वा, व्रीहिर्मियजेत यवैर्यजेतेति
श्रुतेः । वाशब्दामात्रेऽपि न समुच्चयः परस्परनैरपेक्षेऽसाधनत्वावगमात्समुच्चयस्य ।
द्रव्यान्तरत्वाच्च व्रीहिमिर्नापि यवैरिष्टं भवतीति विधिद्वयबाधमियाऽष्टदोषदुष्टोऽपि
विकल्प एव युक्तः । विकृतावपि विजातीयेऽपि हविषि नोहः सर्वेषां हविष्ठात् ।

उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति गच्छति ।

यत्र हविः शकटे तिष्ठति तदभिमुखो गच्छति ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं नद्धयुगं सपरि-
णत्कं शकटमवस्थितं व्रीहिमद्यवमद्रा प्रागीषमुदगीषं वा ।

भवतीति शेषः । आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रप्यन्त इति वक्ष्यति तदनुसा-
रेण व्यवस्थितो विकल्पो गार्हपत्ये वेति । कुतः, अपरेण वाऽऽहवनीयमित्यपरशब्दे
विद्यमानेऽप्यपरेण वेति पुनर्ग्रहणात् । नद्धं युगं यस्येति तथा, ईषाभ्यां बन्धनप्रकारेण
बद्धं युगं यस्य, सपरिणत्कं परिणद्धान्यावस्थित्यर्थं शकटोपरि समन्ततो बद्धं कटादि
तेन युक्तं सपरिणत्कं शकटमनः, जातिवाची शब्दो न संस्कारवाची तेन सिद्धमेव
लौकिकं ग्राह्यम् । अवस्थितमपरेणेत्यन्वयः । व्रीहिमद्यवमद्वेति विकल्पो व्रीहिभिरिष्टा
व्रीहिभिरिव यजेताऽऽग्रयणाद्यवैरिष्टा यवैरेव यजेतेति शास्त्रव्यवस्थया । अनारब्धा-
ग्रयणस्य त्विच्छाविकल्पः । व्रीहयो यस्मिन्सन्ति शकटे तत्तथा व्रीहिमदिति मादुपधा-
याश्चेति न मकारस्य वकारोऽयवादिभ्य इति यवादिगणपरिसंख्यानात् । प्राची ईषे
यस्य तत्तथा । तथोदगीषमित्यपि । ईषे शकटयुगयोः संधानकाष्ठे विशेषकृते ।

धूरसीति तस्य दक्षिणां धुरमालभ्य ।

अपूर्वत्वाद्विधिः । धूर्यत्र बध्यते बलीवर्दस्तद्युगस्थानम् । आलम्भः स्पर्शः । धूर्वाम
इति मन्त्रान्तः ।

त्वं देवानामिति सव्यामीषामालभ्य जपति ।

नायमालम्भे मन्त्र आलम्भानन्तरं जपे । देवहूतममिति मन्त्रान्तः । जपत्वाच्चातुः-
स्वर्यम् ।

विष्णुस्त्वाऽक्र०स्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादंमादधाति ।

स्थापयति शकटमारोहं दृष्टार्थत्वात्तेन स्पर्शनमात्रं पादेन कृत्वा पादं नापसारयेत् ।

अहूरुतामित्यारोहति ।

शकटमुत्तरपादेनाऽऽरोहति । मा ह्वारिति मन्त्रान्तः ।

मित्रस्य त्वेति परिणहं प्रेक्षते ।

मा त्वा हि० सिषमित्यन्तः ।

उरु वातायेति परिणहो द्वारमपच्छादयति ।

यत्र हविर्निहितं परिणहि पात्रे तद्वारमुद्धाटयति । तावानेव मन्त्रः ।

मित्रस्य त्वेति पुरोडाश्यान्परिणहं च प्रेक्षते ।

पुरोडाश्यान्पुरोडाशार्हान् । प्रत्येकं मन्त्रो द्रव्यपृथक्त्वात् । हविर्मात्रविवक्षयैकव-
चनं मन्त्रगतम् । मन्त्रान्तः पूर्ववत् ।

ऊर्जं धत्स्वेति पुरोडाश्यानभिमृशति ।

पुरोडाशसाधनमात्रविवक्षया मन्त्र एकवचनमेवं सर्वत्र गतार्थम् ।

पयो मायि धेहीत्यात्मानं प्रत्यभिमृशति ।

आत्मानं हृदयदेशस्थं प्रत्यक्तयाऽनुसंधायाहमस्मीति हृदयदेशेऽभिमृशति । स्मार्ति
उदकस्पर्शः ।

अपहत० रक्ष इति तत्तत्स्वृणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्य ।

निरसने मन्त्रः । श्रौतमुपस्पर्शनम् । तयोरभावे तु कात्यायनः—अविद्यमानेऽभि-
मृशेत् । अनेन मन्त्रेण । ‘यद्यु नाम्येव मृशेत्’ इति श्रुतेः ।

दशहोतारं व्याख्याय ।

वाक्यशः पठित्वा चातुःस्वर्येण जपरूपत्वात् । चित्तमाज्यमित्यादि सामाध्वर्युरि-
त्यन्तो दशहोता दशहोतृनामको मन्त्रो होतृविनियोगे प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञेयम् ।

शूर्पे पवित्रे निधाय ।

तूष्णीमेव ।

यच्छन्तां पञ्च गोपीयाय वो नारातय इति मुष्टिं पूरयित्वा ।

पुरोडाशगानेकेन मुष्टिना पूर्णं गृहीत्वा ।

स्तुच्योप्य ।

वामहस्तेन गृहीतायामथवा शूर्पे हवर्नीं निधायेति वैखानसोक्तेस्तस्यामग्निहोत्रह-
वण्यां मुष्टिमोप्य रेचयित्वा गृहीतं मुष्टिं तूष्णीमेव मन्त्रस्य संनिधिना लिङ्गेन च पूर्णं
प्रत्येव विधेः ।

देवस्य त्वेति पवित्रान्तर्हिते चतुरो

मुष्टीन्निर्वपति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

पवित्रान्तर्हिते शूर्पे यत्र पवित्रे तत्रैवाग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यन्तेन निर्वपति मुष्टिमात्र-
मेव तस्यैव स्तुच्यावापात्र चतुर्णामावाप उक्तोऽस्ति । निर्वपस्तु स्तुचैवान्यथा तस्या-
मावापोऽदृष्टार्थः स्यादग्निहोत्रहवण्या चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यापस्तम्बोक्तेश्च । चतुर्णा-
मेकवारं निर्वपः संभवति स्तुचि ग्रहीतुमसामर्थ्यात् । यद्यपि चतुर इति द्रव्यगता
संख्या तथाऽपि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमिति क्रियाभ्यासस्यैव विधानात् । न च चतु-
र्मुष्टिपरिमितस्यैको निर्वपस्तादृशानां त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यभ्यास इति वाच्यम् ।
चतुरश्चतुर इति वीप्साया अश्रवणात्सर्वस्यैव निर्वपस्य चतुर्मुष्टिमात्रपरिमितत्वं चतुर
इत्येतेनावगम्यते । मुष्टीनिति मुष्टित्वेनोद्देश्यत्वात्प्रतिमुष्टि द्रव्यपृथक्त्वादभ्यावृत्त्या निर्व-
पतीति गम्यते । तथा च चतुर्मुष्ट्यात्मक एकः पदार्थस्तथाऽपि स्तुवेन गृहीतमाज्यं
मन्त्रेण संस्कृतं पुनर्गृह्यमाणमसंस्कृतमेवेति । यथा द्रव्यैकत्वेऽप्यवयवस्य स्तुवमात्रत्वेन
परिच्छिन्नत्वान्मन्त्रावृत्तिरेवमत्र पदार्थैकत्वेऽपि मुष्टिमानेनावान्तरद्रव्यभेदाद्द्रव्यपृथक्त्वेऽ-
भ्यावर्तत इति न्यायात्प्रत्येकं चतुर्षु मुष्टिषु निर्वपमन्त्रावृत्तिर्निर्वापाङ्गं च मुष्टिपूरणमा-
वापश्च दृष्टार्थं तदपि संयुक्तान्येकापवर्गाणीत्येकस्य मुष्टेः पूरणमावापो निर्वपश्च तथैवा-
न्येषामपि तथैव मन्त्रोऽपि प्रतिमुष्ट्यावर्तते । तथा चायमर्थो भवति देवस्य त्वेति स्तुत्रोप्ता-
श्चतुरो मुष्टीन्प्रत्येकं मन्त्रेण निर्वपति । आवापस्तु सामर्थ्यसिद्ध एकैकस्यैव मुष्टेर्मन्त्रा-
वृत्त्या द्रव्यपृथक्त्वादेव पूरणमपि तथैव । एवं विशिष्टविधिनोत्सर्गतश्चतुर्थपि यच्छन्ता-
मित्यादिमन्त्रेषु प्राप्तेष्वपवादवाक्यं ब्राह्मणं दर्शयति त्रिरित्यादि । त्रिर्यजुषेति प्राप्तस्यानु-
वादस्तूष्णीमिति विधानार्थः । यच्छन्तामिति देवस्य त्वेति च यजुर्द्वयं यजुःशब्देनानूद्य-
तेऽनुवादगतमेकत्वं न विवक्ष्यते । अथवाऽस्मच्छाखायामश्रुतं प्रथमं यजुर्नानुवदेदस्म-
द्ब्राह्मणं तथाऽपि साङ्गस्यैव निर्वपत्वात्सर्वोऽपि चतुर्थमुष्टिनिर्वपस्तूष्णीमेव विधीयते ।
तथा च यच्छन्तामित्यस्यापि निवृत्तिश्चतुर्थे । अत्र मुष्टिं पूरयित्वेति मुष्टिना पूर्णं

गृहीत्वेत्यर्थः । तेनाध्वर्योरेव मुष्टिनेति संज्ञानुग्रहो भवेत् । यदि मुष्टिमितमिति तदा याजमानमपि स्यात्तदाऽऽध्वर्यवसंज्ञा बाध्येत । निर्देशाद्वाध्यतामिति चेत् । न । आप्येति समानकर्तृकत्वं चतुरो मुष्टीनित्यनेनासंबद्धं स्यात् । तस्मान्मुष्टिना गृहीतं धान्यमेव मुष्टिः पूर्णग्रहणेन मानमर्थसिद्धं न तु तत्र विधिस्तदेव लक्षणया मुष्टिशब्देन व्यवहृतमिति ।

निरूप्यान्वावपति ।

निरूप्येति किमर्थं पाठादेव सिद्धिः । तर्हि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यस्यानुवृत्त्यर्थं, तेन निरूप्यैवान्वावपति । अग्निहोत्रहवण्या निर्वपतीत्येतावता संबद्धाया निवृत्तत्वाद्ध-
स्तेनान्वावापः । तथा चैकैकमुष्टिनिर्वापान्तेऽपि नान्वावापस्तस्यावयवानङ्गत्वादित्यपि सिध्यति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निरूप्यान्वावपतीति संबन्धादन्यथाऽनुलक्ष्यीकृत्येति किं मुष्टिमात्रनिर्वापं सर्वं वेति न ज्ञायत इति प्रयोजनम् । स्पष्टमुक्तमापस्तम्बेन—चतुरो मुष्टीन्निरूप्य निरुत्सेष्वन्योप्येति । एवं चैकैकस्यै देवताया एकैकं मुष्टिं निरूप्य पुनर्द्वि-
तीयं द्वितीयमित्यपि नेत्युक्तम् । पदार्थो हि चतुर्मुष्ट्यात्मको निर्वापोऽस्यावयवा एव मुष्टय आश्रिताश्च पदार्थानुसमयवाधेन कृत्स्नमेकैकमित्यनेन काण्डानुसमयो ह्यत्रेत्यर्थः ।

तौ समानविधानाविति परिभाषितत्वादन्येषामप्ययमेव विध्यन्त इत्याह—

एतेनैव कल्पेन यथादेवतमुत्तरं पुरोडाशं निर्वपति ।

नायमतिदेशोऽपि तु प्रकरणादेतेनैव कल्पेन विधिना यच्छन्तामित्यादिनेत्यर्थः । उत्तरं यद्यस्ति पुरोडाशग्रहणमुपांशुयाजदेवताया आज्यनिर्वापो मा भूदिति । अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिति हि पठ्यते नोपांशुदेवतेति भावः । अग्नीषोमीयपक्षे पौर्णमास्यां देवस्य त्वेत्यादिकमनुद्रुत्याग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीति निरुत्सेष्वेव निर्वापः । दर्शे त्वाग्नेयानन्तरमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामीति शाखान्तरीयो मन्त्रो ब्राह्म-
णेऽनुसंहितो द्रष्टव्यः । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे स एवमेवानुपूर्वं हवींश्चि निर्वपतीति बहुवचनात्पुरोडाशत्रयं गम्यते । न चायमूहेन सिध्यत्यर्थो न प्रकृताबुहो विद्यत इत्यूहप्रतिषेधात् । पर्वद्वयाभिप्रायेण ब्राह्मणम् । एवमन्येष्वपि मन्त्रेषु ज्ञेयम् ।

विना शकटं शाखान्तरीयं कल्पान्तरमाह—

पाज्यां वा निर्वपति दक्षिणतः

स्फ्यमुपकृष्य सर्वाञ्शकटमन्त्रानुक्त्वा * ।

पाज्यां मृन्मय्यां शकटस्थाने कृतायां न शूर्पस्थाने तस्यां सर्वाञ्शकटमन्त्राज्जपती-
त्यभिधानान्न हि शूर्पस्थाने कृतायां शकटमन्त्रप्राप्तिरस्ति । वाचनिकः प्रतिनिधिर्मन्त्रज-

* टीकापुस्तकेषु उक्तेतिस्थाने जपतीति वर्तते ।

१ छ. ट. ड. सिद्धेः । २ क. ख. ग. च. ज्ञ. ट. ठ. ड. चेति ।

पञ्च स्वेन यजुष्करणानङ्गीकारात् । तस्यां पात्र्यां निर्वपतीत्याधारता हविर्मात्राधार-
त्वात् तत् क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारो भवति पात्री । अथ वा सामीप्ये सप्तमी
पात्रीसमीपे स्थित्वा निर्वपतीति शूर्प एव पूर्ववच्चातुःस्वर्येण जपः शाकटमन्त्राणामिव
करणमन्त्रत्वासंभवात् । देवस्य त्वेत्यादयस्तु यथापूर्वमेव । पात्र्या अधस्तादक्षिणभागे
स्पर्शमाकृष्य स्थापयित्वा । वैखानसेनोक्तम् 'अपरेण गार्हपत्यं स्पर्शं निधाय तस्मि-
न्मात्रीम्' इति ।

प्रकृतमनुसंधत्ते—

इदं देवानामिति निरुस्तानभिमृशतीदमु

नः सहेति यतोऽपि निर्वपति ।

येभ्यः सकाशान्निर्वापः कृतस्तान्परिणहि पात्र्यां वाऽवशिष्टान् । यतोऽपीत्यपिशब्दा-
त्पूर्वेषामत्यागस्तेन द्वितीयमन्त्रेण निरुस्तानवशिष्टांश्च सहैव ।
तदेव द्रढयन्नाह—

स्फाल्यै त्वेति निरुस्तानेव ।

नारात्या इति मन्त्रान्तः । एवकारस्तु शिष्टनिषेधार्थः ।

इदमहं निर्वरुणस्य पाशादिति पुरोडा-

श्यानादाय परिणह उपनिःसर्पति ।

शूर्पेण सहेति ज्ञेयम् । तूष्णीमादाय मन्त्रेण परिणहः सकाशादुप समीप एव
निर्गत्य तिष्ठति पात्र्याः सकाशाद्वा । अत्र प्रक्रमे नास्मच्छाखायां मन्त्रोऽस्तीति शाखा-
न्तरीयत्वात्सर्वोऽपि पठितः ।

सुवरभिविरूपेषमिति ॥ १५ ॥ सर्वं यज्ञमनुवीक्षते ।

यज्ञविहृतानग्नीन्हविः पुरुषान्पात्राणि चान्यानि यज्ञसाधनानि अनु प्रत्येकं लक्षयित्वा
विविच्येत्यर्थः । सकृदेव मन्त्रो यज्ञमित्येकत्वेन न द्रव्यपृथक्त्वम् ।

वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्यस्यार्थः । दक्षिणार्धं परेक्षेतेति दर्शनात् ।

दृग्दन्तां दुर्या इति प्रत्यवरोहति ।

शकटादित्यर्थः । पात्र्यां जपः । द्यावापृथिव्योरित्यन्तः ।

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति स्कन्धान-

नुमन्त्रयत उर्वन्तरिक्षमन्विहीति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः । यत्र श्रपयति हविस्तस्याग्नेः समीपं गच्छति ।

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यपरेणाऽऽह-
वनीयमपरेण वा गार्हपत्यमुपसादयति ।

हविःशूर्पमन्यतरस्याग्नेः समीपे स्थापयति ।

व्यवस्थामाह—

यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

तस्य समीप एव सादयतीत्यर्थः । अनेन पूर्वमुक्तो गार्हपत्याहवनीययोर्विकल्प-
ऐच्छिक इत्युक्तम् । यत्र श्रपणं तत्समीप उपसादनमित्यत्रैव व्यवस्थितविकल्पवि-
धानात् ।

अग्ने हव्यं रक्षस्वेति यथादेवतं परिददाति ।

तस्यास्तस्या देवताया वशे परिरक्षणार्थं तेन तेन मन्त्रेण ददाति । अग्ने हव्यं रक्ष-
स्वेत्याग्नेयमग्नीषोमौ हव्यं रक्षेथां, दर्शे तु इन्द्राग्नी हव्यं रक्षेथामिति शाखान्तरीयौ
मन्त्रौ लक्षणेन प्रदर्शितौ ।

सशूकायां स्रुचि प्रोक्षणीः संस्कृत्य यथा पुरस्तात् ।

सशूकत्वं न विधीयते किं तु शूकप्रक्षालनं निवार्यते । शूका ब्रीह्यादिद्रव्यस्याग्नि-
होत्रहवण्यां लग्नाः सूक्ष्मशिखावयवाः । एतेन ब्रीहयोऽपि ज्ञेया ये सशूकास्त एव ब्रीह-
योऽन्याः शालयो ब्रीहिसदृशाः । अत एव सशूकत्वसाम्येन ब्रीह्यभावे नीवारा एव
प्रतिनिधीयन्ते न शालयोऽशूकत्वात् । यवास्तु सशूका एव सशूकानामेव ब्रीहित्वं न्याय-
विद्भिरप्युक्तमेव । प्रोक्ष्यते यामिस्ताः प्रोक्ष्यः सत्यस्ताः संस्कृत्येति निर्देशात्संस्कारा-
त्पूर्वमपि प्रोक्षणीत्वमस्तीति न संस्कारवचनः । तेन प्रोक्षणीरासादयेत्यादौ तथाऽऽज्यं
प्रोक्षणमित्यादावपि विना संस्कारं प्रोक्षणीत्वं सिद्धम् ।

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

गतार्थम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मा
अमुष्मा इति यथादेवतं त्रिः प्रोक्षति ।

तन्त्रेणैव विभागामावात् । अग्नीषोमाम्यामिति यथापाठं मन्त्रान्तः । न चानुषङ्गोऽ-
ग्नीषोमाम्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीति, वाक्यान्तरे ह्यनुषङ्गस्तन्त्रेण प्रोक्षणे न वाक्यान्तर-
प्रयोगः । कल्पान्तरं स्पष्टमुक्तमेतत् । यथाऽग्नेये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्याममुष्मा
अमुष्मा इति च तथा दर्शेऽग्नेये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निम्यामिति मन्त्रान्तरं
पूर्ववज्ज्ञेयम् ।

नाग्निमभिप्रोक्षेत् ।

अग्निमभि प्रोक्षणं न कार्यं हविः प्रोक्षन्नग्नौ यथा बिन्दवो न पतन्ति तथा कार्यम-
न्यथोपघातात्प्रायश्चित्तं स्यादित्यर्थः ।

पात्राणि प्रोक्षति यथा पुरस्तात् ।

उत्तानानि कृत्वा शुन्धध्वमित्यनेन त्रिः प्रोक्षतीति पूर्वं यथोक्तं तथेत्यर्थः ।

वातस्य ध्राजिरसीति कृष्णाजिनमादत्ते देवस्य त्वेति वा ।

द्वितीयस्याऽऽदद इत्यन्तः । आसादितं कृष्णाजिनम् ।

अवधूतं रक्ष इत्यूर्ध्वग्रीवं वह्निर्विशसनमुत्करे त्रिरवधूनोति ।

अरातय इत्यन्तः । ग्रीवामार्गमूर्ध्वं कृत्वा विशसनं मांसलग्नो देशो विशसनं विशा-
स्यते मांसात्पृथक्क्रियते छिद्यते यत्तत् । कृत्यल्युटो बहुलमिति प्रत्ययः । स भाग
आत्मानं प्रति न कार्य इत्यर्थः । अवकृष्यावकृष्य धूनोति कम्पयति निर्झटयतीत्यर्थः ।
उत्करो यत्र करिष्यते तत्र व्याख्यास्यतोऽ(तेऽ)पि क्वचित्स्मारयिष्यते च ।

अदित्यास्त्वगसीत्यपरेणोत्करं प्रती-

चीनग्रीवमुत्तरलोपाऽऽस्तृणाति ।

उत्करस्य पश्चाद्भागे यथा तथा प्रतीचीनग्रीवमुपरिलोमाजिनमास्तृणाति प्रसार-
यतीत्यर्थः ।

प्रति त्वा पृथिवी वेत्तिवति पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति ।

भसदं गुह्यप्रदेशे त्वचः पुरस्तादिति ब्राह्मणानुकरणमात्रं भसदमित्यनेन गतार्थत्वात् ।
तां भसदं प्रतीचीमधस्तादुपसमस्येत्येत्संधानं मांसभागेन सह मांसभागस्य कुर्यात् । न
च पुरस्तादुपरिष्ठात्प्रतीचीं भसदमिति संबन्धुं योग्यम् । उपसमस्यतीत्यनुपपन्नं स्यात्सं-
धानं मांसदेश एवान्यथा द्विगुणी कुर्यादित्येव ब्रूयात् । ब्राह्मणे प्रति त्वा पृथिवी
वेत्तिवत्याह प्रतिष्ठित्या इति प्रतिष्ठितत्वमनेन कर्तव्यमुपरि समसने कथं सा तिष्ठेदप्रतिष्ठा
स्यादतः पूर्वव्याख्यैव ।

अधिषवणमसीत्यनुत्सृजन्कृष्णाजिनमुलूखलमधिवर्तयति ।

कृष्णाजिनमन्वारब्धमेव कृष्णाजिनमधि उपरि उलूखलं वर्तमानं यथा भवति तथा
करोति वर्तयति । त्ववेत्तिवति मन्त्रान्तः ।

अग्नेस्तनूरसीत्यनुत्सृजन्नुलूखले हवि-

रावपति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

गृह्णामीत्यन्तः । उलूखलमननुत्सृजन्नित्यर्थात् । हविरावपति बिळे निक्षिपति ।

शूर्पाद्धस्तेन त्रिरित्यादि स्पष्टम् । अग्नेरिति न देवतावाची किं तु प्रकृताग्निवाची वाऽऽहवनीयवाची वा ब्राह्मणे 'अग्नेर्वा एषा तनूर्यदोषधयः' इत्यग्निपोषकत्वेन संस्तवाद्देववीतये त्वा गृह्णामीति शेषस्यैव देवताभिरेवैनत्समर्पयतीति देवतार्थत्वप्रतिपादकत्वात् । तेन नाग्नीषोमयोस्तनूरिति मन्त्रान्तरं कल्प्यम् । अत एव यथादेवतमिति नोक्तम् ।

अद्विरसि वानस्पत्य इति ॥ १६ ॥ मुसलमादत्ते ।

मुशमि शमिष्वेति मन्त्रान्तः ।

शाखान्तरीयं मन्त्रान्तरमाह—

उर्ध्वसूरसि वानस्पत इति वाऽवरक्षो

दिवः सपत्नं वध्यासमिति त्रिरवह्न्यप-

हता वातुधाना अपहतोऽघशः स इति वा ।

सकृन्मन्त्रोऽवघातस्त्रिः । ननु यथार्थमवघातो विधीयते तत्रित्वमयुक्तमतो मन्त्रस्य त्रिरुच्चारणविधिरिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि हविष्कृदेहीति प्रैषकालप्रदर्शनार्थं त्रिरवहत्य पश्चादवघ्नंहविष्कृतमाह्वयतीति संबन्धार्थं, तेन सकृदवहत्यानन्तरं हविष्कृदाह्वानं मा भूदिति ।

हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नंहविष्कृतमाह्वयति ।

त्रिम्योऽवघातेभ्य उपारिष्टादवघ्नस्त्रिराह्वयतीति त्रिष्फलीकर्तारं हविष्कृतं त्रिराह्वयतीति संबन्धः । हविष्कृतमित्येकवचनं हविःसंस्कारित्वोपाध्यभिप्रायं, ते तु नाना । तथा च ब्राह्मणम् 'य एव देवानां हविष्कृतः । तान्ह्वयति' इति । बोधायनस्त्वेतद्व्याचष्टे हविष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवत्यथाप्युदाहरन्ति हविःसंस्कारिणमेवैतदाहेति । देवहविष्कारित्वेन पर्जन्यप्राप्तावापि तदाह्वानमदृष्टार्थं स्यात्सति दृष्टस्य संभवे तदन्यायमिति । अथाप्युदाहरन्ति याज्ञिका एवं वदन्ति यः प्रकृते हविःसंस्कारी तं प्रत्येवै(वे) हीति प्रैषवचनम् । कुतः, एतद्वचनं पर्जन्योपमया संस्कर्तारमेवाऽऽहेत्यर्थमुक्तवान् । तथा च प्रकृते त्रिष्फली कर्तवा इति प्रैषोत्तरकालमवहनने पत्नी फलीकरणे चान्यो वा दासी पुनराग्नीध्रश्चावहनने कर्तारस्तानेकवचनेनाऽऽह्वयति । अवघ्नन्नवघातं कुर्वन् ।

अनवघ्नन्वा ।

अवघातात्पूर्वमेवाऽऽह्वय पश्चादवरक्षइत्यन्यतरेणावघातस्त्रिरिति नास्ति कर्मान्तरामावा-
त्तण्डुलप्रादुर्भावपर्यन्तम् । तदुक्तं भरद्वाजेन 'मुसलमादाय हविष्कृतमाह्वयति हविष्कृ-

देहीति ततो वदन्त्यवहन्यवरक्षो दिव इति ' [इति] । तदवघातात्पूर्वमेवाऽऽह्वानमुक्तं
ततोऽस्मिन्पक्षे त्रिरिति नास्ति किं तु अवरक्षो दिव इत्यवहन्येतावदेवार्थात्सिध्यति ।
अथ वा विरम्येति व्याख्याऽपि । अनवघ्नन्वा हविष्कृतमाह्वयतीत्युपक्रान्तत्वादवहन-
नस्य मध्ये विरामविधानमिति । त्रिरवहत्यानवघ्नन्नवघातमकुर्वन्निराह्वयतीत्यन्वयः ।

आद्रुषेति राजन्यस्याऽऽगहीति वैश्यस्य ।

वर्णविशिष्टयोर्यजमानयोः शाखान्तरीयी विकल्पितौ, वर्णत्रयस्य रथकारनिषाद-
योश्च पूर्वोक्तः स्वशाखीयो नियतः । ब्राह्मणस्येति विशेषस्य सूत्रब्राह्मणयोरनभिधानात् ।
आपस्तम्बोऽप्याह—प्रथमं वा सर्वेषामिति । निषादरथकारयोरप्याधानादग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासौ च नियम्येते इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रादुर्भूतेषु तण्डुलेषूच्चैः समाजहीति संप्रेष्यति ।

उच्चैः समाहन्तवा इति ब्राह्मणोक्तो विकल्पेन तस्याधीतस्याऽऽनर्थक्यं मा भूदिति
सर्वत्र ब्राह्मणोक्तानामविनियोगे द्रष्टव्यम् ।

आद्रिरसि श्लोककृदित्याग्नीध्रोऽश्मानमादत्ते ।

कुटरुशब्देनाऽऽसादितेऽप्यश्मानमिति वचनमाद्रिरसीति लिङ्गेनावयवरूपाश्मानमि-
धानेन शम्पायां शाखान्तरप्राप्तायां मन्त्रो मा भूदितिज्ञानार्थम् ।

कुटरुरसि मधुजिह्व इति वा कुकुटोऽसि मधुजिह्व इति वा ।

पूर्वेण विकल्पोऽश्मन्येवात्रापि स्पष्टलिङ्गात् ।

इषमावदोर्जमावदेति तेन दृषदुपले समाहन्ति ।

जेप्मेत्यन्त एक एव मन्त्र उत्तरादिना । तथैव बोधायनेनापि पठित एक एव । नाना-
मन्त्रता यत्रामिप्रेता तत्र करोत्येव प्रयत्नान्तरमित्युक्तमेवेति । दृषदुपले इति दृषदौ
समाहन्तीति च द्वितीया निर्देशाद्दृषदुपलयोः संस्कारः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘ द्रव्याभावे
कर्मनिवृत्तिर्यथा चरौ समाहननमाप्यलेपनिनयनं च ’ इति । अर्थवचनं तेनेति चेत् ।
उच्यते—कुटरुग्रहणमदृष्टार्थं मा भूदिति दृषदुपलयोः परस्परं च समाहननं मा भूदिति
च । ब्राह्मणे हि पात्राणामेव परस्परं शब्देत्पत्त्या भ्रातृव्यपरामेव उक्तः । तथा च
पात्राणां मध्ये दृषदुपले अपि तयोर्दृषदौ च समाहन्तीति साधनान्तरं न श्रूयते तदर्थं
इति द्वितीयानिर्देशेन संस्कार्यत्वं तयोरेवेत्युक्तम् । ब्राह्मणमपि तयोरेव शब्दस्तावक-
मिति व्याख्यातं द्वितीयाश्रुतिबलात् ।

द्विर्दृषदि सकृदुपलायाम् ।

समाहन्तीत्यनुवर्तते । द्विर्दृषदं सकृदुपलामिति वक्तव्ये सप्तम्या निर्देश उत्तरार्थः ।

त्रिः संचारयन्नवकृत्वः संपादयति ।

दृषदुपलयोरत्र सप्तम्या निर्देशेनात्र कर्मान्तरमध्याहर्तव्यमित्युक्तं भवति । तद्यत्र समाहन्तीत्यन्तो वाक्यार्थ एव कर्म । तथा च द्विर्दृषदि सकृदुपलायां समाहन्तीत्येत-
न्निरम्यस्यन्नववारं संपादयति । समाहन्तीत्येतावदेवाभ्यासेन संचारयन्नवकृत्वः संपाद-
यतीति । संचारयन्निति प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा संचारः क्रियायाः प्रदेशोत्तरे प्रदेशा-
न्तरे करणेन भवति । तत्र दृषदि प्रथमं मन्त्रेण द्वितीयं तूष्णीमेकद्रव्यत्वादुपलायां
सकृन्मन्त्रेणैव द्रव्यपृथक्त्वात् । एवं त्रिरिति षट्कृत्वो मन्त्रो नवकृत्वः समाहननम् ।

शम्यया वा तूष्णीं शम्यामादत्ते ।

शम्यया समाहन्ति वेषमावदेतिमन्त्रेणैव । अत्र मन्त्रलिङ्गविरोधादप्राप्ते मन्त्रे तूष्णीं
ग्रहणं कल्पान्तरे देवस्य त्वेत्यनेनाऽऽदानमुक्तं तन्मा भूदिति । तदाहाऽऽपस्तम्बः—
'सावित्रेण वा शम्यामादाय' इति ।

वर्षवृद्धमसीति पुरस्तादुत्तरतो वा शूर्पमुपोहति ।

उल्लूखलमुप समीपमूहत्यानयति पुरोभाग उत्तरभागे वोल्लूखलमुखस्यैव संमुखम् ।

वर्षवृद्धाः स्थेति पुरोडाश्यानाभिमुशति ।

गतार्थम् ।

प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्युद्वपति ।

उर्ध्वमानीय शूर्पं वपति पुरोडाश्याञ्छूर्पं प्रक्षिपति हस्तेन ।

परापूतं रक्ष इत्युत्करे त्रिनिष्पुनाति ।

उत्करप्रदेशस्योपरि शूर्पं धृत्वेत्यर्थः । शूर्पेण त्रिनिष्पुनाति पुनाति शोषयति तुषां-
स्तण्डुलेभ्यो निर्गमयति शूर्प एव । सकृन्मन्त्रः । अरातय इत्यन्तः ।

पराध्माता अमित्रा इति शूर्पात्तुषान्प्रध्वंसयति ।

शूर्पेण तेनोत्करे पातयति तुषान्निःसारणानामभ्यासो यावत्तुषनिर्गमनम् ।

पुरोडाशकपालं तुषैः पूरयित्वा रक्षसां भागोऽसीत्यु-

त्तरापरमवान्तरदेशमधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपति ।

उत्तरापरमवान्तरदेशं कृष्णाजिनस्यैवाधस्ताद्भागमुपलक्ष्य तुषान्निक्षिपति कपालेनैव
यावन्तो गृह्यन्ते तावत् एवोत्कराद्धस्तेन गृहीत्वा कपालं तैः पूरयित्वा पूरितांस्तुषानि-
त्यर्थात् । हस्तेनेति बह्वृचब्राह्मणं चवर्थम् । अत्र मीमांसकैरुदाहृतं वाक्यं पुरोडाशक-
पालेन तुषानुपवपतीति । अत्राविशेषेण सर्वतुषप्रतिपत्तिरुक्ता । तदनुसारेण चेत्पूरयित्वा
पूरयित्वेत्यभ्यासो यावत्तुषसमाप्ति सकृन्मन्त्र इति ज्ञेयम् ।

नान्वीक्षते ।

उपवापसमये परं च यावत्कृष्णाजिनं निर्गमयति ।

अवबाढश्च रक्ष इत्यवबाधते ।

हस्तेनावष्टभ्योस्ततुषदेशं बाधते भावनैव रक्षसां बाधां भावयेदित्यर्थः ।

अप उपस्पृश्य ।

श्रीतमुदकस्पर्शनम् ।

अभ्युक्ष्य कपालं निदधाति ।

अद्विरभ्युक्ष्य यथास्थानं स्थापयति ।

वायुर्व इति विविनाक्ति ।

विविनक्तु मन्त्रान्तः । विवेचयति अनवहतान्त्रोहींस्तण्डुलांश्च ।

देवो व इति पाठ्यां तण्डुलान्प्रस्कन्दयति ॥ १७ ॥

प्रक्षिपतीति पाठ्यां संवपनार्थायाम् । प्रतिगृह्णात्वित्यन्तः । अत्र सामर्थ्यादनवह-
तान्त्रोहीनप्यवहतस्य तूष्णीं रूपा(तुषा)भिर्गमय[ति] । तण्डुलान्पाठ्यां स्कन्दयित्वा
ततः प्रेषः ।

त्रिष्फली कर्तवा इति संप्रेष्यत्यत्र वाचं विसृजते ।

नात्र त्रिरवघाताभ्यासो विधीयते किं तु यथार्थोऽवघातसमुदाय एकं फलीकरण-
मेवं त्रिस्त्रीणि फलीकरणानि । तेषां त्रयाणां प्रत्येकं पृथक्पृथक्कर्ताति(रो) हविष्कृदे-
हीत्यनेन संस्कर्तृत्वमात्रविवक्षयैकत्वेनैवाऽऽहूता अपि । कर्तवा इत्यवगमं कुरुते-
त्यस्मिन्नर्थे व्याख्येयम् । ततो दृष्टार्थमाह्वानं स्यात् । फलं विशरणं विसर्गत(स्त)ण्डु-
लानां कोशलक्षणत्वगपसारणं त(य)त्फलं तत्कर्तवा इति प्रैषार्थः । अमृततद्भावे चिदीर्घः ।
त्रिष्फलीकरणं त्रिवारं तण्डुलानामेव कणिकाकोशेभ्यः पृथक्करणेन शुद्धताकरणम् ।
अत्रैव वाचं विसृजते यदुक्तं हविष्कृता वाचं विसृजत इति तस्यार्थोऽत्र वाचं विसृ-
जत इति न तु हविष्कृताह्वानात्पूर्वम् । कात्यायनेनोक्तमनन्तरं वाऽनन्तरमेव वैखान-
सादिभिरप्युक्तं तथा मा भूदिति वक्तुमत्रेत्युक्तम् । अयमाशयः—हविष्कृतेति हवि-
ष्कृदेहीति तस्य न शब्दपदार्थको निर्देशोऽपि त्वर्थपदार्थकस्तत्र शब्दो लक्षणीयस्तेन
च स्वोच्चारणमुच्चारणेन च कालस्तत्र वाग्विमर्गविधानमतो वरं हविष्कृताऽर्थेन हविः
संस्कारं कुर्वता कर्तुं प्रवृत्तेन त्रिष्फलीकरणेन हविर्भवति तत्कर्तव्यं हविष्कृदित्युच्यते ।
तत्र क्रियाऽप्युपाधित्वेन वाच्या तथा च काललक्षणेति न लक्षणापरम्परेति । ततस्तु
तास्मिन्सति वाग्विसर्गो युक्त इति ।

यजमानस्य पत्न्यवहन्ति यो वा कश्चन
तद्दास्यपत्नी स्यात्साऽपि कतिपयकृत्वोऽ-
वहत्यान्यस्मै प्रयच्छेत्सोऽत ऊर्ध्वमवहन्ति ।

अत्र द्वौ प्रेष्यौ दर्शयत्युत्तरसूत्र एकं, पूर्वयोस्तावत्फलीकरणप्रकारं व्यक्तिय-
ममेनेनाऽऽह । तत्र पत्नी यो वा कश्चन तद्दासीति त्रयं विकल्पेनैकः कर्ता । अन्यस्मा
इत्यनेनोक्त आग्नीध्रो द्वितीयः । यजमानपत्न्या एव प्रकृतत्वाद्यजमानग्रहणं यजमानस्य
पत्न्यवहननाय वक्ष्यमाणा दास्यपि प्रकृतस्य यजमानस्यैवेति प्रदर्शनार्थम् । विकल्पार्थो-
ऽपिशब्दः । दासी प्रसिद्धा । कीदृशी, या पत्नी न भवति या तु वर्णत्रयोत्पन्ना स्मार्ता-
ग्निसाक्षिकं पत्नीत्वेनाङ्गीकृता पश्चाद्दास्यं प्राप्ता तादृशी न भवति पत्नीत्वयोग्या वा
न भवति शूद्रजात्युत्पन्नेति यावत् । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति पाणिनिस्मरणान्न शूद्र-
जाया यज्ञसंयोगोऽस्ति । तस्मात्पत्नीत्वानर्हं शूद्रप्रजैव । तेषां प्रथमावहनने विकल्पेन
प्राप्तानां कतिपयकृत्वोऽवहननं नियम्यते नातितरामिति द्वितीयावहननेन पूर्णोभावो मा
भूदिति तेषां मध्येऽन्यतरेण समुच्चितेनाग्नीध्रावहननं द्वितीयं तत्तु यावत्सुफलीकृता
भवन्ति तावत्कार्यमिति वक्तुं सोऽत ऊर्ध्वमवहन्तीत्युक्तम् । आध्वर्यवसंज्ञाया अत्य-
न्ताबाधार्थमन्यशब्देनाग्नीध्रो ग्रहणं तस्याप्यध्वर्युशब्देन सोमे व्यवहारस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । एवं फलीकरणद्वये जाते तृतीयं फलीकरणमाह त्रिफली कर्तवा इति । संप्रे-
ष्याऽत्र हविष्कृदेहीत्यनेन पत्नी । सैव प्रेष्या तस्या एव पत्नी त्रिफली करोतीति विधा-
स्यमानत्वात् । कर्तव्ये कुरु फलीकरणं तण्डुळेभ्यः कणानां वियोगकरणम् ।

देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुम्भध्वं देवेभ्यः शुध्य-

ध्वमिति पत्नी त्रिफली करोति सुफलीकृतान् ।

एवमवहननलक्षणफलीकरणद्वयेन सुफलीकृतास्तण्डुलान् । पत्नीफलीकरणमिदं,
तत्र प्रैपार्थे सिद्धे पुनस्त्रिरिति धर्ममात्रार्थं वचनं, मन्त्रस्य सकलस्यापि त्रिः कृत्वा
फलीकरणं साध्यं, तन्मन्त्रेण सकृत्, द्विस्तूष्णीं, तदवघातत्रयं चैकमेव फलीकरणं,
पूर्वाभ्यां सह त्रीणि फलीकरणानीति निर्णयः । पत्न्यामनालम्भुकायां तु स्वयमध्वर्यु-
स्तृतीयमवहननं समन्त्रं करोति ।

निदधाति फलीकरणान् ।

विविक्तीकृतान्फलीकरणान् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्प्रत्ययः । ' अति-
रिक्ताः फलीकरणाः ' इति ब्राह्मणम् । अतिरिक्तास्तण्डुळेभ्यः पृथक्कृतास्तान्निदधाति
पात्रान्तरे स्थापयति प्रज्ञातानित्यर्थः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् ।

शूर्पस्यास्तण्डुलानुदकेन गतमलान्कृत्वेत्यर्थः ।

त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अव-
शिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहता-
दितः स्वाहेत्यन्तर्वेदि प्रक्षालनं निनयति ।

प्रक्षाल्यन्तेऽनेनोदकेन तन्नियति प्रक्षिपति वेदिप्रदेशे शूर्पे प्रक्षालितानामुदकं
पात्रान्तरे गृहीत्वा तन्नियति । रक्षोभ्य इदम् । उभयोरुदकस्पर्शनं स्मृतिसिद्धमत्र
न श्रौतं, तस्य तुषेष्वेव विधानादप उपस्पृशति मेध्यत्वायेति ब्राह्मणेन ।

व्याख्यातः कृष्णाजिनकल्पः ।

अवहननार्थमुक्तः कृष्णाजिनस्याऽऽदानादिविधिस्तेनाऽऽस्तरणान्तं पुनरपि कुर्यादि-
त्यर्थः । कालदेशपृथक्त्वाभावेऽपि प्रयोजनपृथक्त्वादावृत्तिरिति भावः ।

दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन
उदीचीनकुम्भां शम्यां निदधाति ।

कृष्णाजिनमनुत्सृजन्नेवादित्यास्त्वग्नेत्त्वित्यन्तः । तत्र कृष्णाजिनस्य मध्य उदीचीनं
कुम्भमूर्ध्वभागो यस्याः सा, युगबिले शम्या यदा प्रवेश्यते तत्र यदूर्ध्वं स्थूलमग्रं स्थाप्यते
यथा बिलादधो न पतति स स्थूलभागं (गः) कुम्भमुदगग्रं शम्यां निधायेत्यर्थः ।

धिषणाऽसि पर्वत्येति तस्यां दृषदमधिवर्तयति ।

तस्यां शम्यायां प्रतिष्ठापयति । प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्त्विति मन्त्रान्तः ।

पश्चार्धेनाभिनिदधाति ।

दृषदः पश्चिमेनार्धभागेन शम्यां छादयति ।

धिषणाऽसि पार्वतेयीति दृषद्युपलाम् ।

अधिवर्तयतीत्यनुवर्तते । पर्वतिर्वेत्त्वित्यन्तः ।

अश्वः स्थ मधुमन्त इति तण्डुलानवेक्षते ।

अवनत ईक्षते शूर्पस्थितान् ।

देवस्य त्वेति दृषादि तण्डुलानधिवपति ।

अधिवपाभीति मन्त्रान्तः ।

त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

गतार्थम् ।

प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति पिनष्टि ।

सर्वमन्त्रपाठो विकल्पनिराकरणार्थः । सकृन्मन्त्रस्ततो यथार्थं पिनष्टि ।

अपि वा प्राणाय त्वेति प्राचीं प्रोहत्यपानाय त्वेति
प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति ।

प्राचीमुपलामीषन्नयति । तथैव प्रतीचीं मध्यदेशे दृषदः स्थितां करोति तृतीयेन
मन्त्रेण ।

दीधामन्विति प्राचीमन्ततः ।

धामित्यन्तः । मध्यदेशात्प्राचीमुपलं प्रोहतीति योग्यत्वाद्विप्रकृष्टमप्यनुकृष्यते ।

यथासुखमत ऊर्ध्वं संततं पिनष्टि ।

पूर्वोक्तनियमामावेनैवातः परं मध्ये त्वविरमन् ।

देवो व इति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति ।

पातयति दृषदः सकाशादुपलयेवेति वक्तुं प्रस्कन्दयतीत्युक्तम् । गृह्णात्विति
मन्त्रान्तः ।

अदब्धेन वश्चक्षुषाऽवेक्ष इत्यवेक्षते ।

अवनम्येक्षते पिष्टानि कृष्णाजिनस्थानि यानि प्रस्कन्दितानि ।

अव्यवकिरन्ती पिष्टाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति ।

असंवपन्तीत्यनेन विकल्पते मन्त्रः ।

प्रेष्यामाह—

पत्नी पिनष्टि दासी वा ।

उक्तार्थम् ।

सैतत्सर्वं करोति ।

यत्प्रेषणोक्तं विशिष्टमव्यवकिरन्तीत्यादि तद्दृष्टार्थं प्रेषितम् । पिष्टानि दृषदः
सकाशात्कृष्णाजिनाद्वा न व्यवकिरन्ती बहिर्भावमनापादयन्ती तथा पिष्टानि सूक्ष्माणि
कुर्वीति यदुक्तं तत्सर्वं कुर्यात् । अनालम्भुकत्वादिना तयोरभावे प्रैषामावेऽप्यग्नीदेव
वा कुर्यादेवेति नियम्यते । अध्वर्योस्तस्मिन्काले कपालोपधाने व्यावृत्तत्वात् । प्रैषामावो
लिङ्गविरोधात्प्रकृतावनूहाच्च ।

अत्र मदन्तीरधिश्चयति ॥ १८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मदन्तीरपोऽधिश्चयति गार्हपत्य इति वैरवानसोक्तेर्गार्हपत्ये मदन्तीरपः । संस्कार-
निमित्तोऽयं शब्दः । तथाऽधिश्चयणेन संस्कारे सत्यनन्तरं भविष्यत्संज्ञया व्यवहरति ।

प्रणीताभिः संयौतीति वचनमापस्तम्बे दृष्टमिति ताभ्य आनीय मदन्तीरधिभ्रयतीति
यदुच्यते सोऽर्थोऽस्मत्सूत्र एव स्फुटो भविष्यति । अत्र काले कल्पान्तरे तु कपालो-
पधानानन्तरमधिभ्रयणं दृष्टं तन्मा भूदित्यत्रेत्युक्तम् । अत्राग्नावधिभ्रयणं यत्र हविः-
भ्रयणं तत्रैवेत्येके ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-
कृतायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रप्यन्ते पश्चादग्नेः ।

तत्रेच्छया विकल्पः । तत्र वक्ष्यमाणं कपालोपधानं कार्यम् । श्रप्यन्ते हवींषीति
बहुवचने श्रुत्यनुसारेण पर्वद्वयपुरोडाशापेक्षे । सांनार्यं तु गार्हपत्य एव वचनात् ।
अग्नेरायतनस्य पाश्चात्येऽर्धभागे श्रप्यन्त इति पूर्वेणान्वयः ।

यथोक्तमुपवेशमादत्ते ।

धृष्टिरसीति पूर्वमुक्तं तत्स्मारयति यथेति । कालपृथक्त्वेन क्रियाभ्यासमन्त्रावृ-
त्तिरे(त्ती ए)कद्रव्येऽपि दर्शितवान् ।

संनयतः प्रातरेव विकल्पेनाऽऽदाने मन्त्रान्तरमाह—

अभिहतं रक्षो रक्षसः पाणिं दहाहिरसि

बुध्निय इति वा तेन प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्तयति ।

तेनोपवेशेणाग्नेः सकाशादायतन एव द्वावङ्गारौ पृथक्करोति । अर्थसिद्धे तेनेति
तेनैवाङ्गारकृत्यं न तु सव्याङ्गुल्या कात्यायनोक्तया ।

अपात्र इत्यन्यतरमुत्तरापरमवान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्य ।

कव्यादं सेधेत्यन्तः । दक्षिणमङ्गारमिति वैखानसः । आयतनाद्बहिर्वायव्यादिशि
निरस्य श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

आ देवयजं बहेत्यवशिष्टमवस्थाप्य ।

यत्र प्रदेशे कपालमुपधास्यति तत्रैव स्थापयित्वा । मन्त्रे बहुपदग्रहणेन मन्त्र-
समाप्तिर्दर्शिता । निर्दग्धमिति शाखान्तरीयस्य च ध्रुवमसीत्यनन्तरमपठितस्य विनियोग
इति भ्रमः स्यात्तत आ देवयजमित्यस्य पाठानुसारेणारातय इत्यन्तः स्याद्भुवमसीत्यु-
त्तरादिना स मा भूदिति अर्थक्रमेण पाठक्रमविच्छेदादित्यर्थः ।

ध्रुवमसीति तस्मिन्कपालमुपदधाति ।

अवस्थापितेऽङ्गार एकं कपालं स्थापयति । पर्युहेति मन्त्रान्तः ।

निर्दग्धमिति तस्मिन्नङ्गारमधिवर्तयति ।

उपहिते कपालेऽन्यम् ।

धर्त्रमसीति तस्मात्पूर्वम् ।

अत्रैवमित्यनभिधानादुपदधातीत्येवाऽऽकृष्यते न पूर्वस्य धर्मान्तरमपि । अयमाशयः—
एकमग्रे कपालमुपदधातीति श्रुतेस्तस्मिन्कपालमुपदधातीत्यत्र सूत्र एकवचनं कपालमित्यु-
द्देश्यगतमपि विवक्षितं, तेन तस्मिन्नेकस्मिन्नेव प्रथममेकमेव कपालमुपदधातीति, तथ,
तस्मिन्नङ्गारमधिवर्तयतीत्यत्रापि तस्मिन्नित्येकवचनं विवक्षितं, तस्मिन्नेकस्मिन्नेव तस्मा-
त्प्रथमात्पूर्वं द्वितीयमुपदधाति ।

धरुणमसीति तस्मात्पूर्वम् ।

द्वितीयात् ।

अष्टाकपालस्य द्वे मध्यमादक्षिणे त्रीण्युत्तराणि ।

स्पष्टम् ।

तयोर्धर्मासीति दक्षिणपूर्वं मरुताः शर्ध इति दक्षिणापरम् ।

तयोर्दक्षिणयोर्दक्षिणपूर्वमाग्नेयदिग्भागे दक्षिणापरं निर्दिशतिदिग्भागे ।

यन्नमस्याशा द२ह रायि द२ह पोषं द२ह

सजातानस्मै यजमानस्य पर्युहेत्युत्तरापरम् ।

वायव्ये ।

विश्वाभ्यस्त्वाऽऽशाभ्योऽच्छिद्रं सजा-

तवनस्याया उपदधामीत्युत्तरपूर्वम् ।

ईशान्ये । इदं द्वयमुत्तरेषां त्रयाणां व्यवस्थार्थम् ।

मध्यमस्य तृतीयस्याऽऽह—

चिदसीत्यवशिष्टमुत्तरतः ।

मध्यमात् । एतानि कपालान्यष्टावाग्नेयस्य पुरोडाशस्याङ्गतया विहितानि । तथा-
चेयं संख्याऽप्याग्नेयार्था कपालानि च न तु कपालार्था गुणानां तु परार्थत्वादसंबन्ध
इति न्यायात् । तेन विवृतौ यत्राऽऽग्नेयविकारा एकादशद्वादशकपालास्तत्राऽऽग्ने-
योपधानधर्मेणैवोपधानं न तु संख्यासाम्येनाग्नेयोमीयैकादशकपालवदैन्द्राग्नद्वादश-
कपालवद्वा ।

एकादशकपालस्य यथाऽष्टाकपालस्यैवं त्रीण्युपदधाति ।

अष्टाकपालयोगादुत्तरत एव । तदग्रे स्पष्टयिष्यति । उपवेष्टादानं सर्वार्थमेव कृतम् । पूर्वं मन्त्रेण द्रव्यपृथक्त्वार्थपृथक्त्वयोरभावात्सर्वकपालोपधानार्थत्वस्य बुद्धिस्थत्वान्मध्ये त्यक्तस्य पुनरादाने प्राप्ते मन्त्रस्यानावृत्तिः । अङ्गारनिर्वर्तनाद्यावर्तते तस्योत्तरकपालयोगेऽनुपकारकत्वात् । एकादशकपाले द्वादशकपाले वैवमिति पूर्वातिदेशात्प्रथमस्य प्रथमत्वेन प्रथमधर्मप्राप्तेः । नचाङ्गारनिरसनमदृष्टार्थं तन्त्रमिति वाच्यम् । द्वावङ्गारौ हि निव(र्व)-र्तनेन संहतौ संस्कृतौ तयोरेकस्य त्यागो वियोगकरणेन भवति । यस्माद्वियुक्तः सोऽस्य संस्कारं जनयति । ततस्तस्य त्यागः प्रतिपत्तिर्द्वितीयानिर्देशात् । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्यावर्तते । तथैव ब्राह्मणे दृश्यते—‘अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कव्याद्-सेधाऽऽ देवयजं बहेत्याह । य एवाऽऽमात्क्रव्यात् । तमपहत्य । मध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । निर्दग्धश्च रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षास्येव निर्दहति’ इति । स्थितस्याङ्गारस्य मेधत्वं संस्कारोऽन्याङ्गारनिरसनेन श्रूयते । तथा तस्य संस्कारस्य प्रतिपत्त्याऽङ्गेन रक्षोनिर्दहनमेव जातमिति यथाऽष्टाकपालस्येत्यनेन दर्शितम् । अत्रैवमित्यन्तमेकवाक्यं त्रीण्युपदधातीत्यपरं, तत्र यानीति पदमध्याहर्तव्यं तेषामित्यग्निमसूत्रे दर्शनात् । एवं चैवमित्यतिदेशस्त्रीणीत्यनेन न संबध्यते किंत्वेकादशकपालस्येत्यनेनैव । अत्र पूर्वतनमुपदधातीत्यनुवर्तनीयम् ।

तत्र विशेषमाह—

तेषां वर्षिष्ठं मध्यमं द्वे मध्यमात्पूर्वं ।

त्रिषु यन्मध्यमं तद्वर्षिष्ठं किंचिद्विस्तीर्णं तस्मान्मध्यमात्पूर्वमष्टाकपाल एकमेवात्र तु द्वयम् ।

अत्रान्तिमे मन्त्रमाह—

तयोश्चिदसीति पूर्वम् ।

उपदधातीत्यनुकर्षः ।

यथोक्तमवान्तरदेशेषु ।

आग्नेयनैऋतवायव्येशानदिग्भागेषु पूर्ववत् ।

चितः स्थेत्यत्राशिष्टान्युत्तरतः ।

पर्यहेत्यन्तः । उत्तरतो मध्यमात्प्राङ्न्यायम् । अत्र मन्त्रे बहुवचनेऽपि नैकेनैव मन्त्रेण त्रयाणामुपधानम् । एकादशकपालस्येत्यवान्तरसंख्यया द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । बहुवचनमितरेतरसापेक्षमुखे उपदधातीति द्विवचनवत् ।

ऐन्द्राग्नस्योपधानमाह—

द्वादशकपालस्य यथैकादशकपालस्यैवम् ।

द्वादशमपि कपालं चितः स्येत्यनेनैव ।

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमि-

ति धेदेन कपालेष्वङ्गारानध्यूहति ।

सर्वमन्त्रपाठो मन्त्रसमाप्त्यर्थस्तेन यानि धर्म इति मन्त्रः पृथगेवोत्कृष्यते पाठात् । कपालविमोचने विनियोज्यमाणत्वात् । अन्यथाऽनेन सह पूर्वं एक एव मन्त्रः स्यात् । बहुवचनं तप्यध्वमिति व्यक्तं दर्शयितुं, तेन सर्वाण्यपि कपालान्यनेकयोगयुक्तानि सक्त-
देव मन्त्रेण संस्कर्त्यादित्युक्तम् । अङ्गारग्रहणं समर्थेन केनचित्पात्रेण गृहीत्वा तान्-
देन कपालेषु यथाऽधितिष्ठन्ति तथोहति प्रसारयतीति यावत् । अविदहन्वेदम् । तेनेतः
परं योगप्रयुक्ता प्रतियोगं मन्त्रावृत्तिः कार्येतः पूर्वं तु नाऽऽवृत्तिः कपालत्वोपाधिना
द्रव्यपृथक्त्वाभावादिति । आचार्येणापि तथैवाभिप्रेत्य कपालेष्वध्यूहतीत्यन्तं कपालशब्द-
प्रयोगेण व्यवहृतं दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोह्योत्तरस्मादपोहतीति योगशब्दयुक्तं
व्यवहृतमतः परं दृश्यतेऽनेन तेषामितरेतरसंयोगविशिष्टानामेव देशभेदेन पृथग्द्रव्यत्वा-
द्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति न्यायात्प्रतियोगं मन्त्रावृत्तिरिति सूत्रकारमतं तदपि ब्राह्म-
णानुसारेण । त्रीण्यग्रे कपालान्युपदधातीत्यादिनोपक्रम्याष्टाकपालपर्यन्तमुक्त्वा पुनरष्टौ
नव दशैकादश द्वादशेति संख्ययैव विंशतिः पूरिता । तत्रावान्तरभेदाप्रतीतेरुपसंहारेऽपि
देवतानामेवैनानि तपसा तपतीति बहुवचनेनैनानीत्यनेन चावान्तरभेदाभावो(वं) दर्श-
यितुं वदिष्यत्यनन्तरमेवैवमनुपूर्वं कर्माणि करोतीति । ननु कुत इयं व्यवस्थेति चेत् ।
उच्यते—यावत्पुरोडाशयोर्द्रव्यं संसृष्टं तावत्पुरोडाशद्रव्ययोर्द्रव्यपृथक्त्वाभावात्तदङ्गभूते-
ष्वपि कपालेषु योगयुक्तं कार्यं नो विभागेन नास्ति पिण्डविभागे प्रतिपिण्डस्यैवाङ्गत्वा-
त्तत्प्रयुक्ता मन्त्रावृत्तिरित्याचार्याभिप्रायः । अत्र प्रातर्दोहः । उपहितेषु कपालेषु प्रात-
र्दोहमित्युक्तत्वाद्धारुयातस्तत्रैव ।

पार्त्रीं निष्टप्योपवातायाम् ।

निष्टपनं बिलभागे प्रसिद्ध्या श्रपणाश्वेव निष्टपनेनोपवातायामुपतप्तायाम् ।
सम्पत्तसां कृत्वेति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । उपवातशब्दस्य शीतलीकरणे रूढत्वात् ।
अत्र प्रायोगिकाः पार्त्रीं गार्हपत्येऽधिश्चित्य तस्यां समोप्य भर्जयन्ति । तदन्यायं विधा-
नाभावाद्भर्जनेन पाकस्य । अन्तर्वेद्यपरेण वा गार्हपत्यमवस्थितायामिति कात्यायनोक्ते-
श्चास्माकं व्यवस्थया श्रपणाश्वेस्तथा संभवात् ।

देवस्य त्वेति तिरःपवित्रं कृष्णाजिनात्पिष्टानि संवपति ।

संवपामीत्यन्तेन न देवतानिर्देशो यथादेवतमित्यविधानात् । पवित्रं तिर्यगवधाय तस्यां पिष्टानि कृष्णाजिनादेव निक्षिपति ।

त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

देवस्य त्वेति मन्त्रोऽधिवपामीत्यन्तः संहितायां पठितः । स एवानुषक्तोऽत्र संवपामीत्येतच्छेषत्वेन ब्राह्मणेन व्याख्यातः सानुषङ्गस्य संहितापठितत्वं मत्वाऽत्र प्रतीकेनोपात्त उभयत्रापि देवतानिर्देशामात्रेणैव पाठोऽतो यथादेवतमिति नोक्तम् । आपस्तम्बेन तु शाखान्तरीयमेव दृष्ट्वा यथादेवतमित्युक्तं तन्नेष्टमस्माकम् । यद्यपि ब्राह्मणे यथादेवतमिति दृश्यते सा स्तुतिर्न विधिः । किं तु (कुतः) प्रथमस्याग्नेर्मन्त्रब्राह्मणयोरनिर्देशात् । यथाऽग्नये जुष्टमित्यत्र निर्देशस्तान्निर्देशे स एवमेवानुपूर्वमिति विधिः ।

संवपन्वाचं यच्छत्यभिवासयन्विस्मृजते ।

मस्मना पुरोडाशमभिवासयन् । अत्र मस्मनाऽध्यहतीति वक्ष्यति तथाऽपि संहिता-ब्राह्मणयोर्वेदेनाभिवासयतीति प्रयोगादभिवासयन्नित्युक्तम् ।

हयोस्त्वा वाराभ्यामुत्पुनामीत्युदगग्रा-

भ्यां पवित्राभ्यां पिष्टानि त्रिरुत्पुनाति ।

सकृन्मन्त्रः ।

देवो व इति वा ।

इदं पच्छ इत्याद्युक्तप्रकारेण ।

स्रुवेण प्रणीतानामादाय वेदेनोप-

यस्य समाप इति पिष्टेष्वानयति ।

अत्र प्रणीताभिर्हवीः अपि संयौतीति भरद्वाजेनोक्त्वाऽप आनयतीत्याद्युक्तमतो हविष्पाकः प्रणीताभिरिति गम्यते । मीमांसका अपि प्रणीतानां दृष्टार्थत्वं वक्तुमिदमेव वाक्यं श्रुतिमुदाहरन्ति । प्रणीतानामिति प्रणीतानां संबन्धिनीरप इति संबन्धपष्ठ्याऽप इति कर्मार्थप्राप्तं यथाविहितं धर्ममात्रमेतत् । सृज्यध्वमिति मन्त्रान्तः ।

यदि प्रणीता न विद्येरन्या एव काश्चापो

यजुषोत्पूय ताभिः संनयेदित्यापदर्शवादः ।

यजुषा देवो व इति आपदर्शवादः । प्रणीताभिर्विकल्पे प्राप्त आपदि प्रणीतास्वप्रणीतासु यथोपपन्नसहिते प्रधानमात्रेऽनुष्ठीयमानेऽपि तत्रापद्यर्थस्य वादोऽर्थस्य प्राप्तिविधिर्न प्रणीताभिर्विकल्प इत्यर्थः ।

अद्वयः परिप्रजाताः स्थेति तप्ता आनयति ।

पिष्टेषु तप्ता मदन्तीरित्यर्थः, आनयति ।

समद्भिः पृच्यध्वमिति प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति ।

प्रदक्षिणमिति च पारिमाणिकमेवोक्तम् । समन्तत्वव्याख्यानाय परितः समन्तात्परितो बहिरेव स्यात्तदर्थमनुव्याप्येत्युक्तम् । समन्तात्प्लावयति यथा पिष्टान्याप्लवन्ति तथा करोति मन्त्रलिङ्गादद्भिः पृच्यध्वमिति विपरिणतं तप्ता इति पदं तृतीयान्तं तप्ताभिः सामर्थ्येन पिष्टानि कर्माणि । तदुक्तं भरद्वाजेन—तप्ताभिः पिष्टानीति । सूत्रे संनयेदित्यतत्कर्मतया सप्तम्यन्तस्य द्वितीयान्ततया विपरिणामात्तप्ताः पिष्टान्यानयतीति द्विकर्मकत्वेन संवन्धात्प्रकृते तान्येव ।

जनयत्यै त्वा संयौमीति संयौति जनयति त्वेति वा ।

संयौति मिश्री करोति पिष्टान्यपश्च भक्षणेनाऽऽलोडयति, यथा पिष्टानां पाको भवेत्प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति श्रुतेः । अत एव मदन्तीरधिश्रयति प्रणीता एव, प्रणीतानां श्रपणार्थत्वं यत्र पयःश्रपणार्थं श्रूयत इति सूत्रे स्फुटी करिष्यतेऽतोऽत्र प्रणीय तप्ता मदन्तीरानयति ।

मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति ।

स्पष्टम् ।

यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभजति ॥ १९ ॥

पिण्डमित्यनुकर्षः । द्वेधा करोति ।

विभागे मन्त्रान्तरमाह—

देवो वाꣳ सविता विभजतु भगो वाꣳ सविता
विभजतु पूषा वाꣳ सविता विभजतु वायुर्वाꣳ
सविता विभजतु जनयत्यै त्वा विभजामीति वा ।

अत्र न्यायमते पञ्चैते मन्त्रास्तन्नेष्टमाचार्यस्येति गम्यतेऽन्त एवेतिकरणात् । एकस्मिन्पुरोडाशेऽर्थलुप्तो विभागः ।

समौ पिण्डौ कृत्वेदमग्नय इत्याग्नेयमाभि-
मृशतीदममुष्मा इति यथादेवतमुत्तरम् ।

समप्रमाणौ पिण्डौ कृत्वाऽऽदौ समावेव च्छित्वा पश्चात्तथैव भागौ पिण्डरूपौ कृत्वेति त्वाप्रत्ययेनेदमुक्तं यत्र विभागस्तत्रैवाभिमृशति केवलविभागाभावाच्चाभिमर्शनेन निर्देशो व्यावर्त्याभावात् । जनयत्यै त्वा संयौमीति बहुपाठेन मन्त्रसमाप्तिरुक्ता । तेनाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति न पूर्वमन्त्रशेषोऽपि तु मन्त्रान्तरं, तदिदमग्नय इत्यनेन समानार्थं विकल्पते । उक्तं बौधायनेन—अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति । तत्रापि समानो मन्त्रो दर्शितोऽमुष्मा अमुष्मा इति । तेन दर्शेऽग्नये त्वेन्द्राग्निभ्यामिति ज्ञेयम् ।

इदमहं सेनाया अभीत्वर्थं मुखमपोहापीति वेदेन
दक्षिणस्मात्कपालयोगादङ्गारानपोह्योत्तरस्मादपाहेति ।

कपालानां युक्तानामेकार्थसमवायिनां समुदायो योगस्तस्माद्दक्षिणस्मादादावपो-
ह्योत्तरस्मात्पृथङ्मन्त्रेणापोहति निःसारयति । एतावत्पर्यन्तं तन्त्रेण कपालमात्रत्वो-
पाधौ संस्कारानुक्त्वा भस्मापोहनप्रभृति दक्षिणोत्तरयोगत्वोपाधिना यत्कार्यं पृथङ्निर्दिष्टं
तत्रेदं मन्त्रलिङ्गमपि कारणं यन्मन्त्रे सेना नानाव्यक्तिसमुदाय एकप्रयोजनको दृष्टस्त-
तस्तु मन्त्रवर्णेनैव समुदायस्य प्रकाश्यत्वाद्दक्षिणोत्तरविभागौ विना तदसिद्धेरर्थाद्विभा-
गोऽपि जात इति मत्वा तेनेदमुक्तं दक्षिणस्मादित्यादि ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते ।

यथा दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोह्योत्तरस्मात्कपालयोगादपोहतीति देशभेदाद्ब्रह्मभेदे
समन्त्रकर्मावृत्त्याऽऽनुपूर्वीक्रम उक्त एवं दक्षिणोत्तरदेशभेदभिन्नानां हविषामपि
समन्त्रकर्मावृत्त्या क्रमेण कर्माणि क्रियन्ते न तु स्वेच्छया । वर्तमानतानिर्देशेन नेह
विधिरपि तु न्यायप्राप्तमेवेत्युक्तम् । एषां पर्वद्वयसंबन्धिनं प्रकृतानां पुरोडाशानामेवेति
भाति तथाऽपि सांनार्येऽप्यासादनप्रभृति दक्षिणोत्तरभावापन्नयोः शृतदघ्नोः पृथग्द्रव्य-
त्वप्रयुक्तमेव कार्यं मा भेरिति व्यवदानं यदवदानानीति, तथाऽन्यान्यप्याग्निमाणि
कार्याणि तयोरप्यावृत्त्या दक्षिणोत्तरक्रमेण च स्युरन्यथा तन्त्रसंभव उत्पत्तिक्रमो वा
केन निवारितौ स्याताम् । तस्मात्सर्वहविषां ग्रहणम् ।

एवं पदार्थानां क्रमेणैव संस्कार्यत्वमुक्तमिदानीं तेषु प्रवृत्तानां सजातीयविजातीय-
कर्माणामपि किं सर्वाण्येकत्र पदार्थे समाप्यान्यत्र पदार्थे समापनीयानि किंवा सर्व-
पदार्थेषु एकमेकमेव समाप्यैवं संदेह उभयत्वयोर्व्यवस्थां दर्शयितुमुत्सर्गतस्तावत्पदार्थ-
क्रमेणैकैककर्मण एव क्रममाह —

समानजातीयैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मैका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंबन्धिनो क्रियमाणप्रकार-
त्वात्समानजातीया व्यक्तिर्ननु सैव व्यक्तिर्नहि पूर्वपदार्थे कृता नष्टोत्तरत्र संबद्धा
कर्तुं शक्या, तस्माद्व्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्या, तस्यामभिव्यञ्जकं तु तत्तद्विधिविहि-
तत्वमात्रं, तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण सजातीयैकैकैव
कर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । समेति संबध्नाति । सोऽयं पदार्थानु-
समय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । प्रथमप्रवृत्तं कर्म सकृच्छ्रुतसर्वपदार्थोद्देशेन
तस्यासमाप्तौ वाक्यार्थासमाप्तेन वाक्यान्तरविहितस्य विजातीयस्य प्राप्तिः । यद्यपि

बोद्देश्य एकत्वं श्रूयेत तथाऽपि न विवक्षितमित्येकस्मिन्वाक्य एव सर्वपदार्थ-
संस्काराकरणे वाक्यार्थो न समाप्तः स्यात् । विजातीये मध्ये कृते तु वाक्यं पुनः
पुनरावर्तनीयं स्यादिति भावः । तत्र पदार्थसमुदायापन्ने पदार्थे पुनस्तथैव संदेहः
किं समुदायगतामेकैकां व्यक्तं संस्कृत्य तथैव द्वितीयामेवं क्रमोऽथ वा समुदायरूपं
समाप्य पुनरन्यं तथैवेति । तत्राऽऽह—कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति । अत्र सजातीयेनानु-
समय उक्ते निर्वापे प्रथमस्यैकं मुष्टिं निरूप्य द्वितीयहविष एकं तथैव द्वितीयमिति
तथा कपालोपधानेऽपि प्राप्तमिदमुच्यते कृत्स्नं पदार्थमेकैकमेवापवर्जयति समापयति
कुतः, पदार्थासमाप्तौ पदार्थोद्देशेन विधीयमानं कर्म न समाप्तं चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति
कपालान्यष्टावुपधातीति तत्रैको मुष्टिरेकं वा कपालं न पदार्थः पदार्थावयवः स
तादर्थ्येन विधीयते । एकेन धर्मेणावच्छिन्नो योऽङ्गतां गत उद्देश्यतां वा स
एकं इत्युच्यते न तु व्यक्त्यैक्येनैकैकत्वं, तथा चतुर्मुष्टिपरिमित एवाङ्गं निर्वापो
निर्वपतिना परिच्छिन्न इत्येक एव पदार्थस्तस्मिन्नव्याप्तेन तत्पदार्थोद्देशेन प्रवृत्ता
क्रिया समाप्तेति न बहिरङ्गं पदार्थान्तरं गच्छति, तथैकस्मिन्योग आग्नेयोऽष्टाकपाल
इति नानापदार्थात्मके सर्वमेकं पदार्थं समापयतीत्यर्थः । सजातीयविजातीयकर्मणामे-
कपदार्थे करणं ततस्तथैव द्वितीयपदार्थे करणं काण्डानुपततिः काण्डानुसमयो न च
तथाऽयम् ।

एतदपवादेन काण्डानुसमयमाह—

संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि यथाऽवदानप्रदाने ।

संयुक्तानि नियतपौर्वापर्याणि सजातीयविजातीयानि तानि कर्माण्येकस्मिन्नेव पदार्थे
समाप्तिर्योग्यानि । अत्र पदार्थानुसमये सति पौर्वापर्यावेदकप्रमाणबाधः स्यादन्ते
कृच्छ्रैर्न (त्स्न) स्यापि प्रमाणानुरोधेनाऽऽवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽङ्गीकृत इति भावः ।
कुतः, यतोऽवदानप्रदाने संयुक्ते । तत्र केचिच्चतुरवत्तं जुहोतीति संयुक्तत्वप्रापकमाहुः ।
तत्रावदानप्रदानयोः संयुक्तत्वेनोदाहरणत्वं न त्ववदानहोमयोरिति । कात्यायनस्तु
ग्रहणसादनावदानेषु तु वचनात् । तत्सूत्रव्याख्याने च ग्रहणं सादानान्तमवदानं च
प्रदानान्तमिति शास्त्रान्तरीयवचनादिति व्याख्यातम् । वचनं च न सार्वत्रिकमस्ति
सामर्थ्येनापि संयुक्तत्वदर्शनाद्वचनादित्यव्यापकं मत्वाऽयं हेतुर्नोक्त आचार्येण किंतु
तुशब्देन पूर्वन्यायासंभव एवोक्तः । तत्र च हेतुः संयुक्तानीति, केनापि प्रमाणेन
संयुक्तानि तानि सर्वाण्यप्येकापवर्गाणि प्रकृते तु वचनेन संयुक्तताऽन्यत्र यथासंभवे-
न ह्यङ्गत्वा द्विरवदानं ह्यवदानं न संभवेत्, किंतु सर्वपुरोडाशस्याऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल

इति योगेन देवतासंबन्धश्रवणात् । शृतस्य वेद्यां स्थितस्य च वषट्कारेण प्रदानसं-
बन्धित्येवमवचनेनैवात्र काण्डानुसमय इति व्याख्येयं सूचितवत्सूत्रकारेण यथाऽवदानप्र-
दाने इति संयुक्तत्वे सामर्थ्यं सिद्धत्वमदर्शयताऽग्रिमे चोदाहरणे प्रधानसंनिकर्ष इत्या-
दिना दर्शनाच्च ।

अर्थसिद्धसंयुक्तत्वं उदाहरणमाह—

उद्वपनं निष्पवनं च सर्वत्र प्रधानसंनिपाते क्रियन्ते ।

चकारेणावहननप्रस्कन्दनादि गृह्यते तदपेक्षया क्रियन्त इति बहुवचनात्सर्वत्र विकृतौ
सर्वेषु नानाबीजेषु प्रधानसंनिकर्षे प्रधानानां संस्कार्याणां बीजानां प्रत्येकं संनिकर्षे
काण्डानुसमय इति यावत् । तस्मिन्सत्येवोद्वपनादीनि क्रियन्त इत्यर्थः । संस्कार्याणां
बीजानामवघातादिना संस्कारो दृष्टतण्डुलीभावप्रयोजनकस्तत्रावघातमात्रे सति प्रयोज-
नासिद्धेस्तदादि पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्य करणं स तण्डुलीभावप्रयोजनं साधयेन्नियतकाण्डानु-
समय एवात्र न तु सजातीयमेकमवहननं सर्वबीजेषु, तत् उद्वपनाद्येकैकं तथैवेति भावः ।
एवं च पदार्थानुसमय औत्सर्गिकस्तद्वाधकोऽन्य इति सिद्धम् ।

मखस्य शिरोऽसीति दक्षिणं पिण्डमादाय घर्मोऽ-

सि बिश्वायुरिति दक्षिणे कपालयोगेऽधिश्रयति ।

दक्षिणे कपालयोगे स्थापयितुं योग्यं दक्षिणमित्युक्तत्वात् । आग्नेयमिति नोक्तं
देशभेदाप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्देशभेदप्रत्यायिकया च भाविन्या संज्ञया व्यवहृतं, तेन
विम्वन्त्यपि कर्माणि देशभेदेन द्रव्यपृथक्त्वात्ममन्त्राण्यावर्तन्त इति पूर्वोक्त एवमेषा-
मित्यादिन्याये हेतुरुक्तः । तथा च पिण्डपुरोडाशशब्दाभ्यां क्रोडीकारेण कर्मविधानेऽ-
पि द्रव्यपृथक्त्वमस्येव यथाऽऽज्यत्वादिना क्रोडीकृतेऽवयवपृथक्त्वम् ।

अधिश्रयणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

घर्मघर्मं श्रयस्वेति वा ।

अनेन वाऽधिश्रयति—

उक्तं विध्यन्तं हविरन्तरेऽतिदिशति—

एवमुत्तरम् ।

पिण्डमित्यनुकर्षः । शेषं पूर्ववत्समन्त्रम् ।

अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं कूर्मस्येव प्रतिकृतिं करोति ।

पिण्डमित्यनुकृष्यते । कमठस्येवेषत्प्रतिकृतिं प्रतिमां करोति । तत्रापि कश्चित्कूर्मस्तुङ्गः
कश्चिदपूपाकृतिरपूपवन्निम्नस्तदुभयविलक्षणो नात्युच्चो नातिनीच इत्यर्थः । वैखानसो
मोच्चमनतिनीचमित्याह । अश्वशफमात्रमिति तु परितो मानम् ।

शफः पादसुरः ।

एवं मानकरणेनार्थात्प्रथनमुक्तं शाखान्तरे तत्रैव मन्त्रमाह—

उरु प्रथस्वेति प्रथयति ।

पिण्डमेव विस्तारयति पूर्वरूपे । प्रथतामित्यन्तः ।

सर्वाणि कपालान्याभिप्रथयति ।

प्रथयतीति पूर्वानुवादः । अश्वशफमात्रकरणेनैव । अत्र न च मुष्टिपरिमितेन सावा-
पेन धान्येन पुरोडाशः क्रियते । अत्राश्वशफमात्रता त्वन्वावापपूर्त्या संपादनीया ।
कपालयोगोऽपि तावानेव यथा तथा कार्यं किञ्चिदाकारं, तेन प्रथनमेवातुङ्गादिरूपेण
कार्यं न पृथक्प्रमाणान्तरम् । अत एवाऽऽस्तम्बेन व्यत्ययेन सूत्रद्वयं पठितम् ।

पात्र्यामप आनीय त्वचं गृहीध्वेति प्रद-

क्षिणमनतिक्षारयँलेपेनानुपरिमार्ष्टि ।

संयवनपात्र्यामप आनीयेतिगुणप्रधानविभक्त्योरविवक्षा तसे पयसि दध्यानयतीति-
वत् । नो चेदपामसंस्कार्याणामानयनमदृष्टार्थमेव स्यात् । तस्मादद्भिः पात्रीमार्द्रां कुर्याल्ले-
पादानार्थमित्यर्थः सिध्यति । तमार्द्रं लेपं गृहीत्वेत्यप्यत्रार्थाज्ज्ञेयमन्यथा लेपेनेत्यपि न
संमतं स्यात् । तेन लेपेन लिम्बनेन पिण्डं सिद्धी करोति । प्रदक्षिणमिति समन्ततां
वक्तुम् । अतिक्षरणमङ्गानां लेपकरणेन यथा न भवति तथाऽनुपरिमार्ष्टित्वेवमर्थमनति-
क्षारयन्नित्युक्तम् । प्रतिपिण्डं समन्त्रं पुनर्लेपग्रहणेनैव । अत्र पात्रीप्रक्षालनं विधेयमव-
शिष्टलेपप्रतिपत्त्यर्थं प्रक्षालनं पात्र्याः संस्कारार्थमुत्तरत्रोपयुक्ताया लिप्ताङ्गुलीप्रक्षालन-
मपि तथैव कार्यमुपयोजनार्थं तयोर्लेपक्षालनयोरग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । तत्राङ्गुलिप्र-
क्षालनं कृत्वा निनयनमदृष्टार्थमेव स्यात् । तस्मात्पात्रीनिर्णेजनसमभिव्याहारादपि
दृष्टार्थतैव ।

अन्तरितः रक्ष इत्युल्लुमुकेन त्रिः पर्यग्निं करोति ।

अरातय इत्यन्तः । प्रत्येकं पिण्डे मन्त्रावृत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन । अग्निं परितोऽग्निर्भ्रा-
म्यते यस्यां क्रियायां तत्तथा । उल्लुमुकेन ज्वलता काष्ठेन परितः पिण्डस्याग्निज्वालां
त्रिर्भ्रामयेदित्यर्थः । संस्कारोऽप्यदृष्टार्थः । सर्वाणि हवींषीत्यापस्तम्बवैखानसोक्तिवत्प्र-
यत्नाधिकाभावात्पिण्डमित्यनुवृत्तेश्च नास्मत्सूत्रकारास्मच्छाखाभिमतम् । ‘घर्मो वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः ’ इत्युपक्रम्याभ्यस्यार्थवादैः
स्तुत्वा पुरोडाशमेवोपसंहरतीति ब्राह्मणविरोधाच्च शाखान्तरीयं नेष्टम् ।

मन्त्रान्तरमाह—

परिवाजपतिरिति वा ।

पाठाभावादपि प्रतीकोपादानेनचो ग्रहणम् ।

अधि-
पूर्वदेव-
ङ्गाच्छू-
रक्ष-
वा ।
हव्य-
न

देवस्था सविता श्रपयत्विति दूर्भैरभिज्वलयति ।

अधिनाक इत्यन्तः । ज्वलद्भिर्दूर्भैरभि उपरि ज्वलयति ज्वालां करोति तत्पाकार्थम् । पूर्वदेव रक्षसामपघातायेत्येव वाक्यशेषाद्धर्ममात्रं प्रतीयते तथाऽपि श्रपयत्विति मन्त्रलिङ्गाच्छ्रपयतीति वाक्यशेषाच्च दृष्टार्थता । तेन यथा श्रपणं स्यात्तथाऽभिज्वलयति ।

अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्युल्लुमुकैः परितपति ।

रक्षस्वेत्यन्तः । अनेकैरुल्लुमुकैः प्रतितपति प्रतितापयति । अन्तर्भूतणिजर्थः सकर्मको वा । मन्त्रः प्रतिपिण्डम् । प्रत्यभितोऽसंलग्नैस्तदभिमुखैरिति यावत् । माऽति धागग्ने हव्यं रक्षस्वेति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन साङ्गारं भस्माभ्यूहति ।

पात्रेण गृहीत्वा वेदेन भस्माभिव्याप्य पिण्ड ऊहति प्रसारयति । प्रतितापो यथा न दहेत्तथा भस्मना साङ्गारेणाऽऽच्छादयतीत्यर्थः । एवं च दृष्टार्थता ।

ब्रह्म गृह्णीष्वेति वा ।

पूर्वेण विकल्पः ।

अविदहन्तः श्रपयतेति संप्रेष्यत्यत्र वाचं विसृजते ।

ब्राह्मणेऽविदहन्तः श्रपयतेति वाचं विसृजत इति दर्शनादयं वाग्विसर्गः प्रतिकरण-
मेत्यामाति, तत्र संभवति । नियमाभावो हि विसर्गस्तस्याभावरूपस्य विधातुमशक्य-
वान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । तस्मादत्र क्रिया काचनाध्याहर्तव्या, मन्त्रलिङ्गाच्च प्रैषार्थताऽ-
वगम्यते । न च प्रेष्याः प्रतीयन्ते, नाप्यन्येषामनन्तरं किञ्चित्पुरोडाशपाकानुगुणं कर्म
विधीयते, नापि स्वस्य, तस्मादुच्चैरुच्चारणमात्रं प्रेष्यतीत्यनेनोच्यते । तस्माद्वा दोहपवित्रे
रज्जुः सर्वा पात्राणि शुन्वेति संप्रेष्यतीतिवददृष्टार्थम् । आपस्तम्बेनाऽऽग्नीध्रो हवींषि
सुशृतानि करोतीत्यभिधानात् प्रति प्रैषस्तन्मतेन संभाव्यते नात्र तथा बहुवचनानुप-
पत्तेश्च । वरमदृष्टार्थताऽत एव वैखानसो यथाब्राह्मणमेव विधत्ते तदपि प्रायेणाप्येत-
च्चजुरुक्त्वा वाचं विसृजत इत्यर्थोऽवगम्यते । ब्राह्मणमपि सार्धवादं न दृष्टं फलं
किञ्चिदाह यज्ञमेव हवींष्यभिव्याहृत्य प्रतनुने पुरोरुचमविदाहाय शृत्यै करोतीति ।
तस्माददृष्टार्थमेवोच्चारणं नियमनिवृत्तिप्राप्ताविदमुच्चैर्देदिति । तत एवाभिवासयन्वाचं
विसृजत इति यदुक्तं तदपि न विरुध्यते । तेनाभिवासनानन्तरमेवाविदहन्ते(न्त इ)त्यु-
च्चारणमङ्गारान्संबुध्याप्रेषदर्शनात्साङ्गारमभ्यूहनं प्रत्येवाङ्गमिति पूर्वमभिवासनशब्देन
साङ्गमेव ग्रहणमतो न व्यवधायकमिति सर्वं दर्शयितुमत्रेत्युक्तम् । योऽयमभिवासनो-
त्तरकालं विसर्ग उक्तः स एवास्मिन्काळे पर्यवसन्न इत्यर्थः । तत्र भाष्यकारेणोक्तमवि-
स्मरणायात्रेत्युक्तमिति तत्सूत्रकाराचातुरीसंपादकत्वादुपेक्ष्यम् ।

अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभिप्रतप्य ।

पात्री निर्णिज्यतेऽनेनेति तथाऽङ्गुलीप्रक्षालनं पृथक्पृथक्पात्रयोः स्थापिते पृथक्पृथक्प्रताप्योल्मुकेन ज्वलता पात्रीनिर्णेजनमपि प्रक्षाल्य पात्रीं पात्रान्तर एव स्थितं भवति । प्रताप्य पृथक्त्वेति बौधायनोक्तेः पृथग्विभक्तिनिर्देशाच्चकाराच्च पृथक्प्रताप्य संसृज्येत्यर्थः । उल्मुकं तु श्रपणीयाग्नेरेव ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं
स्पयेनोदीचीस्तिस्रो रेखाः कृत्वैकताय स्वा-
हेति पश्चात्पश्चादसंस्पन्दयस्त्रिनिनयति ।

श्रपणार्थत्वेन सत्येव विकल्पेऽपरेणाग्निमित्येव वाक्ये गौरवं व्यवस्थार्थं यत्रापरेणाऽऽहवनीयं बर्हिस्तीर्णं तत्रापरेण गार्हपत्यं पशुपुरोडाशादौ नान्यत्रेति । उदीचीरुदगायतास्तिस्रो रेखाः प्रागपवर्गरेखाणामदृष्टार्थता मा भूदिति कृत्वेति त्वाप्रत्ययेनोत्तराङ्गतोक्ता ताभिः संस्कृत एव स्थले निनयति सूत्रान्तरे स्पष्टमेवोक्तम् । एकस्यामेकवारमेवं त्रिर्भवति । कथं तत्राऽऽह पश्चात्पश्चादिति वीप्सया तिसृषु रेखासु त्रिनिनयनाभ्यासोऽर्थात्स्यात्पश्चात्पश्चात्पश्चिमेन पश्चिमेन पूर्वं पूर्वं न मेलयन् । अत्र पश्चात्स्पन्दनं न प्रतिषिध्यते किं तु पाश्चात्यनिनयनेन पूर्वस्य मेलनं प्रतिषिध्यते । एवं च प्राक्संस्थतोक्ता भवति, लेपस्य सर्वस्य प्रतिपत्तिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं च त्रित्वं तावतैव चरितार्थत्वात् । अस्पन्दयन्निति पश्चात्पश्चात्त्रिनिनयनेनातः प्रागपवर्गताऽऽपस्तम्बोक्ता सिद्धा भवति । अस्पन्दयन्नभिलयन्परस्परं निनयनम् । संनिधानादस्पन्दयन्नित्येवमुक्तम् । कात्यायनीये प्रत्यगसंस्पन्दमानमिति, तत्राह्यातं च कर्कोपाध्यायेन प्रत्यगिति प्रतिवचनान्न प्रागुदग्वाऽस्पन्दमानमिति समुपसर्गनिर्देशादसंगच्छन्न स्पन्दनमात्रप्रतिषेध इति । वैखानसेनापि पश्चादसंसृष्टं निनयतीत्युक्तम् । मन्त्रः सर्वोऽप्येक एवेतिकरणेनैकैव निर्देशात्प्रयत्नान्तराभावाच्चाऽऽपस्तम्बेन पृथक्प्रयत्नकरणात्तस्यैव तथेष्टं सत्यापाढस्य न । मन्त्रो हि निनयनाङ्गं नाभ्यासाङ्गमतः सकृदेव । न च यावन्निनीतं तावदेव संस्कृतं मन्त्रेणान्यनिनयनार्थं भवितव्यमेव मन्त्रेणेति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति त्रीण्यपि निनयनानि सकलमन्त्रसाध्यान्थेवेति वाच्यम् । मुष्टिमानेनेव बर्हिषः सुवपूरणेनेवाऽऽज्यस्यात्र पृथगर्थतासंपादकामावादिकमेव द्रव्यमुपलक्षणम् । अथ देवताभेदात्स्वाहाकारभेदाच्च यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति कर्मभेद इति चेन्न । प्रतिपत्तिकर्मत्वाच्च दर्विहोमधर्मः । नाप्येतासां हविर्भाक्त्वं ते देवा आप्येष्वमृजतेति श्रुतेस्तासां न देवतात्वं किंत्वधिकरणमात्रं, निनयतिधातोरप्यदानार्थत्वान्मन्त्रे स्वाहा-

कारः प्रसेपमात्रार्थो न तु दानार्थोऽपि । अत्र भाष्यकारेण पश्चात्पश्चादिति पश्चादपवर्गत्वेन व्याख्यातम् । अपवर्गवाची प्रतीचीनशब्दो न प्रयुक्तः पश्चाच्छब्दस्तु कथमस्यस्तोऽपवर्गं ब्रूयादपवर्गो हि त्रयाणामेकस्तत्र वीप्सा ह्यसंबद्धैव । नच पश्चात्पश्चाद्भाग इति व्याख्येति प्रथमेनासंबन्धात्किमपेक्षया प्रथमः पश्चाद्भवेत् । प्राचीनापवर्गताऽऽपस्तम्बादिभिः साक्षादेवोक्ता, सूत्रान्तराण्येतत्समानार्थानि मदुक्तप्रकारेणैव व्याख्यातानि, कथं भाष्यकारेण व्याख्यातं परिभाषाबाधेन तद्विचार्यम् । मन्त्रः सर्वोऽपि बोधायनेनैक एवाङ्गीकृतो देवताश्चोक्ताः कात्यायनेनापि देवतार्थत्वे तु शेषनाशे येन केनाप्युदकेन कार्यं निनयनं देवतानिर्देशश्च प्रतिपत्तिमात्रत्वे तु न प्रतिनिधिर्निनयनलोप एवेति ज्ञेयम् ।

निनीय वाऽभितपति ।

द्वयमेकत्र कृत्वा निनीय पश्चाद्भूमिगतमुल्मुकेनाभितपति । एकतादिदेवतास्तु बोधायनेन व्याख्यातास्तासां नानात्वेऽपि ते देवा आप्येष्वमृजतेति बहुवचनेनैकशेषादुत्पन्नेन परस्परसापेक्षाणामेव देवतात्वं, तथा चैक एव मन्त्रस्तत्रापि पिता पितामहः प्रपितामह इत्येते त्रय इति पक्षेऽपि न प्राचीनावीतं तद्दर्शितमेव परिभाषायाम् ।

अथ वेदिकरणम् ।

अपरेणाऽऽहवनीयं यजमानमात्रीं वेदिं करोति ।

आहवनीयस्य पश्चिमरेखाभारम्य पश्चिमभागे वेदिं करोति । वेदिरिति संस्कारवचनः शब्दस्तेन वक्ष्यमाणसंस्कारैः स्थलं यजमानमात्रं संस्क्रुयात्सा वेदिर्भवतीत्यर्थः । अरत्निचतुष्टयं षण्णवत्यङ्गुलानिति यावत् । शुल्वोक्तप्रकारेण ।

यावदर्थी तिरश्चीम् ॥ २० ॥

करोतीत्यनुकर्षः । यावानर्थः प्रयोजनं यथा(या) सा यावदर्थी, तिरश्ची तिर्यग्विस्तीर्णा यावता विस्तारेण हविषां सादनपर्याप्तं स्थलमपेक्षितं तावान्विस्तारः कार्यः । दैर्घ्यं तु यजमानपरिमाणमेव । इदं तस्मा इति याजमानम् । करणमन्त्रोऽयमनाशीर्मन्त्रत्वात्तेन न जपधर्मो मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपात एव ।

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रथे पृथिवीं पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदा-
निरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः संमार्ष्टि ।

मन्त्रेणैकवारं सर्वां समृज्य पुनस्तूष्णीं द्वितीयतृतीययोः पर्याययोः सर्वाभेव यावता स्थलेन वेदिर्भवेत्तावत् स्थलं संमार्ष्टीत्युक्तं वेदेरद्याप्यजातत्वात् । पुरस्तात्स्तम्ब

यजुष इति ब्राह्मणानुकरणं विकल्पनिरासार्थं, दृश्यते हि विकल्पः सूत्रान्तरे पुरस्तादुपरिष्ठाद्वेति । स्तम्बयजुः पुरस्तात्स्तम्बयजुष इति दर्शनात्स्तम्बस्य यजुषा हरणं स्तम्बयजुः । अथवा स्तम्बस्य दर्भावयवस्य हियमाणस्येयं संज्ञा । न चात्रावयवशो व्युत्पत्तिरपेक्षिता रूढत्वादश्ववालशब्दवत् । तत्र पुरस्तात्स्तम्बयजुष इति लक्षणया हरणं लक्ष्यं, यथा बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीति बर्हिराहरणं लक्ष्यते । चतुःशिखण्डेति याजमानम् ।

पूर्वार्धाद्वेदेर्वितृतीयदेशेस्तम्बयजुर्हरति ।

स्तम्बेन यजुषा च संयुक्तः पांसुस्तथोक्तस्तं हरति । स्थानविधिरयम् । तत्स्थानमाह—पूर्वार्धादित्यादिना । करिष्यमाणा या वेदिर्यावद्बृहीतं शौल्वमानेन स्थलं तन्मध्ये पूर्वार्धादष्टाचत्वारिंशदङ्गुलपरिमिताद्वेदेर्वितृतीयदेशात्पूर्वार्धेऽपि वेदेर्विगतस्तृतीयो देशो भागः पौरस्त्यो द्वात्रिंशदङ्गुलानि यस्मात्स तथा । वेदेरित्येतत्पदं साकाङ्क्षमपि वितृतीयपदं नित्यमकाङ्क्षत्वात्समस्यते देशपदेन वेदिपदमुभय(?)पूर्वं पश्चाच्च संबध्यतेऽतो वेदेस्त्यक्तपौरस्त्यत्कात्समीपे पूर्वार्धवेदितृतीयभागात्पूर्वार्धान्तु पाश्चात्यत्यक्त-तृतीयभागात्पश्चार्धात्तु प्रोक्षण्यासादनस्थानं वक्ष्यते । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितास्तम्बयजुर्हरेदित्यर्थः । नेदं स्तम्बयजुर्हरणं प्रधानकर्म किंतु गुणकर्म ब्राह्मणे वेदिसंस्कारत्वावगमात् । वेद्याः सकाशात्सतृणपांसुहरणेन तस्याः क्रूरतापगमेन दृष्टः संस्कारो जायते । स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिं संस्कुर्यादिति वाक्यार्थो भवति ।

देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय ।

आदद इति मन्त्रशेषस्य संहितायां पठितस्य पूर्वतनेनाधिवपनशेषेणहानुषक्तेन सह ब्राह्मणव्याख्यातपठितस्य विनियोगोऽयमिति ज्ञापयितुं प्रतीकोपादान एवं पूर्वं संवपामीत्यादावपि ज्ञेयम् ।

इन्द्रस्य बाहुरसीत्यभिमन्त्रयते ।

स्पष्टम् ।

सहस्रभृष्टिः शततेजा इति तस्य दर्भेणाग्रं स्रश्यति ।

तिग्मतेजा इत्यन्तः । स्फ्यस्याग्रप्रदेशं सम्यक्प्रकारेण श्यति तनू करोति तीक्ष्णी करोतीति यावत् । धर्ममात्रमिदं न तु दर्भेण तीक्ष्णी भवति । तेन परितोऽग्रभागमूर्ध्वमुन्मार्ष्टीत्येतावदेवोक्तं मन्त्रब्राह्मणानुसारेण ।

पृथिव्यै वर्मासीति प्रागग्रमुदगग्रं वा दर्भं निदधाति ।

पूर्वप्रकृतमेव बौधायने दृष्टत्वात् । वितृतीयभागे पूर्वार्धे वेदेरित्यर्थः ।

पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फयेन प्रहरति ।

तस्मिन्दर्मे यथा छिन्नो भवति स्फपाग्नेयैव तस्यैव संस्कृतत्वात् । मा हिंस्विसिष-
मिति मन्त्रान्तः । यो मा हृदेति याजमानम् ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्फयेन सतृणा-
न्पाशूनपादत्तेऽपारुं बध्यासमिति वा ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या इत्येतावानेव मन्त्रः । तृणं छेदस्तेन सह खातस्य पांसुं मृदं
स्फयेन स्वीकृत्य न हस्तेन, हस्तेन साहाय्यमात्रं कर्म शक्येऽर्थे केवलेन स्फयेन ।

व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ।

स्फयेनैव वेदेर्बहिरुत्करमिति शेषः ।

वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रैत्यवेक्षते
वर्षतु ते पर्जन्य इति यजमानम् ।

प्रतीक्षत इति पूर्वानुकर्षः ।

नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्युत्तरत
उत्तानौ हँस्तौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशति ।

उत्करमभिग्रहीतुमुत्तानौ करौ संहतप्रसारिताङ्गुलिकाविति यावत् ।

प्रक्रमे वेदेर्बधानेति तस्मा उपनिवपति ।

मामौगिति मन्त्रान्तः । उपनिवपत्यध्वर्युः । आग्नीध्रस्यानन्तरं पुनर्ग्रहणादस्मा इति
निर्देशादनधिकारः । किमुपनिवपति प्रकृतमुपात्तं स्फयेन सतृणं पांसुमित्यनुकृष्यते
सामर्थ्यात् । कुत्रेत्यपेक्षायामुक्तं प्रक्रमे वेदेः । वेदेरिति पञ्चमी, तस्या उत्तरत इत्या-
कृष्यते पूर्वतनं कियत्यध्वनि प्रक्रमे पदद्वयेऽतीत इत्यर्थः । किमुक्तं भवति । एत-
दुक्तं वेदेः पूर्वार्धाद्वितृतीयदेशात्स्तम्बयजुराहरणं कृतं तत उत्तरतो वेदेर्बहिर्द्विपदम-
तिक्रम्यावस्थिते स्थले निवपतीति । अयमेवार्थो विस्पष्टीकृत आपस्तम्बेन—‘बधान देव
सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितृतीयदेश उदग्निर्द्विपदे परिमिते वा वेदेर्निवपति’ इति ।
वेदेरुत्तरतः पुरस्ताद्भागे वितृतीयदेशे वेदेः सकाशाद्विपदे तत्समीपस्थल उदङ्मुखो
भूत्वा निवपतीत्यन्वयेन व्याख्यातृभिर्दर्शितोऽर्थः । तस्मा आग्नीध्राय मन्त्रार्थमुपादिशन् ।

कस्मादेवमिति चेत् । उच्यते—वधानं देव सवितरिति मध्यमपुरुषेणोपदिश्यमानस्य कर्ता संबोध्यमानमा (आ ?) श्रोत्रो यतोऽववाढो दुरस्युरिति प्रतिवक्ता कर्तारमात्मानमावेदयति । तस्मादववाधनमस्मा उपदिशन्नुत्करे निवपति । नो चेत्तस्मा इत्यनर्थकं स्यादुपेति च ।

स उत्करो भवति ।

तत्स्थलमुत्करशब्दवाच्यं यत्र निवपति । उत्किरत्यस्मिन्सतृणं पांसुमित्युत्कर इत्यवयवानुसंधानक्रियानिमित्तत्वेऽपि रूढ एवायं शब्द इति दर्शयितुं स इत्युक्तं स एवेत्यर्थः । अयमुत्करप्रदेशः सिद्धो भवति ।

अववाढो दुरस्युरित्याग्नीध्र उत्करमभिगृह्णात्यञ्जलिना ।

उत्करदेशमभिगृह्णाति च्छादयति तमतो मामौगिति मन्त्रलिङ्गात् । व्याख्यातं च ब्राह्मणेन—इत्याहानिष्पत्त्या इति । यथोत्करे निहितो भ्रातृव्यो न मुच्यते तथा न्युञ्जेनाञ्जलिना गृह्णातीति सिद्धोऽर्थः । अत्र माष्यकृतोक्तमाग्नीध्रस्याञ्जलौ निवपतीति तत्तु सूत्रान्तराभिप्रायेण वैखानसीये तथोक्तेः । परं तु तादृगर्थस्यास्मत्सूत्रादप्रतीतेः सूत्रासंगतत्वादापस्तम्बेनापि कृतव्याख्यासमानार्थतया स्फुटतरमभिधानादुपेक्ष्यमिति मन्यन्तेऽन्ये । आपस्तम्बे हि निवपनपर्यन्तं पूर्वमाग्नीध्रस्याधिकार एव न दर्शितः ‘न्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्जलिनाऽभिगृह्णाति’ इति । अस्मदाचार्यस्य तथैवेष्टम् । यत्पुनः पूर्वमेवोक्तानौ करौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशतीति तत्र नाञ्जलिकरणमुक्तमपि भ्रातृव्यस्याञ्जलिना करिष्यमाणेनाववाधनाय । संनद्धेन स्थातव्यमञ्जलिकरणे यथा विलम्बो न भवेत्तथा सन्नद्धे सति भ्रातृव्यस्तम्बयजुषा न्युप्तमात्र एवानिष्पत्तयेऽभिगृह्यत इति मन्त्रब्राह्मणार्थोऽभिप्रेत इति दर्शितम् । यः कश्चिदतर्कितो दुष्टं निरोद्धुमिच्छति स आयतनहस्त एवाऽऽदौ तिष्ठन्पश्चात्समीपस्थं गृह्णातीति प्रसिद्धिरनुगृहीता च भवति ।

परिगृह्णाऽऽस्ते ।

अञ्जलिना त्यक्ताङ्गूष्ठसंधानेन हि परितो ग्रहणं नान्यथेति ।

एवं द्वितीयं हरत्येवं तृतीयम् ।

अत्र प्रहरतीत्यनेन वेदिसंस्कारेण प्रधानभूतेनाऽऽदानादि पूर्वमङ्गं प्रति परिगृह्णाऽऽस्त इत्यन्तमतिदिष्टमेवैवमेवमिति पुनः परस्परमन्त्रे वैलक्ष्यकथनार्थं, तेन नात्र प्रथम एव पर्यायं (ये) मन्त्रोऽपि तु त्रिष्वपि त्रिर्यजुषेति श्रुतेः ।

विशेषमाह—

मा वः शिवा ओषधयो मूलं हिंसिषमिति द्वितीयं प्रहरति ।

अत्र पृथिवि देवयजनीत्यस्य स्थानेऽयं मन्त्रः । पृथिव्यै वर्मासीति तन्त्रं विभुत्वात् ।

अपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयमपादत्ते ।

व्रजं गच्छेत्यादित्रयं पूर्ववत् । न पुनराग्नीध्रस्योपवेशनमुत्तानहस्तकरणं तयोः परि-
ग्रहे व्यावृत्तत्वात् । बधानेति पूर्ववत् ।

अथाऽऽग्नीध्रः—

अवबाढा देवयजन्या यातुधाना इति द्वितीयमभिगृह्णाति ।

द्वितीयमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववदञ्जलिना पुनः परिगृह्याऽऽस्त इति तु समानं
चतुर्थपर्यन्तम् ।

अध्वर्युः—

द्रप्सस्ते दिवं मा स्कानिति तृतीयं प्रहरति ।

स्पष्टम् ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीयमपादत्ते ।

व्रजं गच्छेति वर्षतु त इति द्वयं बधानेति पूर्ववत् ।

आग्नीध्रः—

अवबाढोऽघशस्स इति तृतीयमभिगृह्णाति ।

उक्तम् ।

अध्वर्युः—

तूष्णीं चतुर्थम् ।

अपादानहरणावेक्षणद्वयनिवपनानि तूष्णीमेव ।

नात्र प्रहरणमित्याह—

सर्वं दर्भश्च हरति ।

अवशिष्टं सर्वम् ।

आग्नीध्रः—

अरुस्ते दिवं मा स्कानिति चतुर्थमभिगृह्णाति ।

नात्र परिग्रहः । आस्त इति निवर्तते । अग्रेऽभिग्रहणामावात् ।

स्फयेन वेदिं परिगृह्णाति ।

अध्वर्योरधिकारः । अग्रे करिष्यमाणस्य प्रतिज्ञामात्रं परिग्रहशब्दार्थप्रदर्शनार्थम् ।
अग्निमेण कर्मणा वेदिदेशः परिगृहीतः । पारितो गृहीतः परिच्छिन्नो दर्शपूर्णमासाङ्ग-
त्वेन कृत इति यावत् ।

वसवस्त्वा परिगृह्णन्तिवाति दक्षिणतः प्राचीं लेखां लिखति ।

स्फयेनेति पूर्ववत् । दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे संनामानुसारेण प्राचीं दक्षिणां श्रोणिमा-

रम्य दक्षिणांसपर्यन्तं प्राक्समाप्तिं रेखां करोति । प्राचीमित्यर्थसिद्धेऽपि वचनं पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्तं ततः सामन्तप्रतीत्या प्रदक्षिणमित्यापतति पारिभाषिकं तन्निवृत्त्यर्थम् । गायत्रेण छन्दसेति मन्त्रान्तः ।

रुद्रास्त्वेति पश्चादुदीचीम् ।

रेखां लिखतीति पूर्ववत् । त्रैष्टुभेन छन्दसेत्यन्तः । सर्वत्र मन्त्रानुसारेणोदीचीमिति स्पष्टार्थकथनं संधानकरणे दक्षिणापवर्गशङ्कानिरासार्थम् ।

आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः प्राचीम् ।

पूर्ववज्ज्ञेयम् । रुद्रास्त्वेति क्रियमाणे याजमानं बृहस्पते परिगृहाणेति ।

प्राञ्चौ वेद्यं सावुन्नयत्यभित आहवनीयं प्रतीची

श्रोणी अभिगार्हपत्यं मध्ये संनता भवति ॥२१॥

एतत्सर्वं शुल्बे द्रष्टव्यं व्याख्यानम् । वेदिं परिगृह्णातीति प्राप्ते सामन्तेऽपि प्राञ्चौ वेद्यं सावुन्नयत्यभित आहवनीयमिति वाक्येऽतिस्पष्टा प्रागपवर्गतांऽसयोरुक्ता, तदर्थं प्राचीं रेखां लिखति तया प्राञ्चौ वेद्यंसौ भवत इत्यर्थः । तथैव प्रतीची श्रोणी इत्यस्यापि संपादनाय पश्चादुदीचीमित्युक्तमिति भावः । अत्रांसयोरुन्नयनदर्शनान्मध्यादे-
बोन्नयनं कार्यमिति दक्षिणोत्तरपरिग्रहयोर्धध्यादारम्भ इति माष्यकृन्मतम् । तत्परितो-
ग्रहणविरोधि कथं युक्तम् । मध्ये संनतां संकीर्णाम् ।

इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमती रुद्रवतीमा-
दित्यवतीं वर्ष्मन्दिवो नाभा पृथिव्या यथाऽयं
यजमानो न रिष्यादेत देवेभ्यो जुष्टाम-
दित्या उपस्थ इमां देवा अजुषन्त सर्वे-
रायस्पोषा भजमानं विशन्तिवति संप्रेष्यति ।

अत्र प्रेष्यतीति वदति न च प्रेष्यं निर्दिशति तथाऽप्युक्तप्रकारेण कात्यायनमार-
द्वाजोक्तिभ्यामाग्नप्रैषो वाऽऽत्मप्रैषो वेति वक्तुं शक्यं तथाऽपि किमत्र प्रेषितेन
कार्यम् । इमां नराः कृणुत वेदिमेत्येतावदेव शक्यार्थे प्रतीयतेऽन्यत्सर्वं स्तुति-
मात्रं न नरैः कर्तुं शक्यमिति प्रैषकार्यानुपपत्तिरित्यदृष्टार्थे प्रैषधर्मेण मन्त्रजपमात्रं
कर्तव्यमित्येव युक्तम् । गां दोहपवित्रे इतिवत् । तथैवाऽऽहवौघायनः—‘ जपतीमां
नराः ’ इत्यादि ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या आ देवयजं वहेति
स्फयेनोत्तमां त्वचमुद्धृत्योत्करे निवपति ।

वेदेरुगारे त्वचं मृदम् ।

देवस्य सवितुः सव इति खनति देवस्य
सवितुः सधे कर्म कृण्वन्तो मानुषा मा वः
शिवा ओषधयो मूल* हिंसिषामिति वा ।

वेषस इति पूर्वस्यान्तः । प्रागपवर्गः स्फुरेन्नैव ।

अङ्गुलां त्र्यङ्गुलां चतुरङ्गुलां सीतामात्रीं रथ-
वर्त्ममात्रीं यावत्पार्ष्णिण्यै श्वेतं तावतीं वा ।

खननपरिमाणं निम्नताया अङ्गुलादि । सीता सीरस्य खनिः, रथस्य चक्रखनिर्वर्त्म ।
यावत्पार्ष्णिण्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पादस्य पश्चाद्भागः पार्ष्णिस्तस्या यावान्भागः श्वेतस्त-
लसमीपे श्वेतं गुणवचनत्वान्नपुंसकतया(ता)तावतीं वा । खनेदिति सर्वत्र संबध्यते ।

नैता मात्रा अतिखनति ।

अङ्गुलादिपरिमाणं मात्रा मानानि एता मात्रा अतिक्रम्य न खनेत्, अधिकं न
खनेदित्यर्थः । ननु कुतोऽधिकताप्राप्तिः सत्सु विधिष्विति चेत् । सत्यं, न्यूनताया
अप्यनुज्ञानार्थमिदमुच्यतेऽत एव ज्ञापकात्, एताभ्यो मात्राभ्यो न्यूनता वरं भवतु
समता वा परं त्वधिकता मा भूदित्यर्थः ।

दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषवतीं प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोति ।

ब्राह्मणानुकरणमेतदर्थवादस्मरणाय । तत्र प्रतीचीनं दक्षिणामेध्यमिति दिग्द्वयप्रव-
णतानिन्दाप्रदर्शनार्थं तेन प्रयोजनं वक्ष्यते । दक्षिणभागे किञ्चिदुन्नतां, वृद्धस्य वर्षीत्या-
देशः, पुरीषवतीमुत्कीर्णां मृत्पुरीषं तद्वतीं, खननेन मृद्वयोपर्यागच्छेत्तथा खनेन्नृ-
स्थलस्य वेधमात्रेण खनेत् । प्राचीमुदीचीमीशानभागस्तेन प्रवणां निम्नां, प्रागुदकप्रवणा-
मिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन प्रत्येकमप्यन्वयो यथा स्यात्तेन प्राचीं प्रवणामुदीचीं प्रवणां
प्राचीमुदीचीं प्रवणामिति विकल्पत्रयं, तृतीयस्य संभवार्थं वाशब्दो नोक्तो विरोधा-
द्विकल्पः स्वयमेव भविष्यतीति दर्शयितुम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—‘प्राक्प्रवणां प्रागु-
दकप्रवणां वा ’ इति ।

यन्मूलमतिशेते स्फुरेन तच्छिनति ।

मूलमोषधीनामतिरिच्यते तत्स्फुरेन च्छिन्नति ।

यत्पुरीषमतिरिच्यत उत्करं तद्गमयति ।

प्रवणताकरणे समीकरणे च यत्पुरीषमतिरिक्तं तत्र प्रदेशान्तरं नयेदपि तु तद्व-
हिरुत्कर एव त्याज्यमित्यर्थः ।

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ।

पशून्कामयते यो यजमानस्तस्य दर्शपूर्णमासयोः सकृदाहार्यपुरीषां वेदिमध्वर्युः
कुर्यात् । अन्यतो मृदमानीय वेदिमध्ये निनयेत्साऽऽहार्यपुरीषा ।

तत्प्रकारमाह—

यत्प्राक्खननात्तत्कृत्वा मन्त्रेण पुरीषं खात्वा हरति ।

स्थलान्तरे देवस्य सवितुः सव इति खात्वा तत्पुरीषमखातायां वेद्यामाहरेदित्यर्थः ।
यजमानेन पशुकामो वेदिमाहार्यपुरीषां करिष्य इति कृते संकल्पे खननेन पुरीषमाह-
त्याऽऽहार्यपुरीषां कुर्यात् ।

अत्र घौर्णमास्यां वेदिं करोति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायात्पौर्णमास्यामत्रैव वेदिं करोत्यमावास्यायां त्वत्र
पूर्वेद्युर्वेति फलति । एतज्ज्ञापयितुमेव पूर्वं नोक्तं वेदकरणानन्तरं बर्हिराहरणात्पूर्वं वा
तत्राभिधानेन तत्रैवामावास्यायां वेदिः स्यान्नान्नापि तदर्थमेवोक्तं तत्रैतत्कृतवोपवस-
त्यमावास्यायामितिकर्तव्यत्वेनोक्तमेव कृत्वेति तत्र वेदिकरणस्यानभिधानात्तत्कार्यमिति
तत्रैव विवृतं ज्ञेयम् । तावदेव कृत्वेत्यस्मिन्पक्षे सत्येवेदमारभ्यते यं(?)विकल्पद्वयम् ।

पूर्वेद्युरमावास्यायाम् ।

करोतीत्यनुवर्तते । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतेर्वेदेन विना वेदेः कर्तुमशक्य-
त्वाद्यथास्थानस्थितं वेदमपेक्ष्यानन्तरमेव करोति स्थानविशेषोऽत एव नोक्तोऽस्मिन्पक्षे
सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेरिति भावः ।

पक्षान्तरमाह—

पुरस्ताद्धर्षिष आहरणात् ।

अत्र पक्षे वेदं स्थानादपकृष्य सामर्थ्येन पूर्वं कृत्वा पश्चाद्वेदिं ततो बर्हिरीधमस्त-
तोऽन्तर्वेदीत्यादिशाखापवित्रकरणादि पूर्ववत् । पक्षद्वयभेदकवाशब्दाभावेऽपि प्रमाणमु-
पन्यस्तं न विस्मरणीयम् ।

पूर्वेद्युर्वेदिकरण उत्तरपरिग्राहे ब्रह्मण आमन्त्रणानुज्ञापक्षे कथं वेदिः स्यादत आह—

यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्पूर्वेद्युः

करोति सह वोत्तरेण परिग्राहेण ।

अन्यदुत्तरपरिग्राहप्रभृत्याप्यलेपनिनयनानन्तरं विकृतिविशेषे सद्यस्काले पूर्वव्रतब्रह्मके
कर्मण्यामिक्षादौ सह वेत्ययं पक्षः । अथ वा विनैत्राऽऽमन्त्रणानुज्ञाभ्यामुत्तरपरिग्राहः ।

प्रकृतमाह—

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीत्यामन्त्र्य परिगृह्णाति ।

प्रणव उक्ते करोतीत्युक्तमेव ।

विपरीतमेके समामनन्ति मन्त्रैः पूर्वं परिग्राहं यजुर्भिरुत्तरम् ।

यैर्मन्त्रैर्वसवस्त्वेत्यादिभिः पूर्वपरिग्राहोऽस्मच्छाखायामुक्तस्तैरुत्तरपरिग्राहं समाम-
नन्ति यजुर्भिर्ऋतमसीत्यादिभिरुत्तरपरिग्राहो वक्ष्यतेऽन्यैः शाखिभिस्तैः पूर्वपरिग्राह

इति विपरीतम् । यद्यप्युभये मन्त्रास्तथाऽपि यजुःशब्देनोत्तरेषां व्यवहारो ब्राह्मणेऽस्ति । यथायजुरिति, तेनैव शब्देनोक्तेषु यजुषु कृतो मन्त्रशब्दः सामान्यवाच्यपि द्विपादवद्धत्वेन त्वृक्परतया वसवस्त्वेत्यादिषु प्रयुक्तो विशेषपरः । अत्राऽऽहुरग्रे विकृतिषु यत्रानग्नावेव पूर्वपरिग्राहो गृह्यते तत्र तच्छारवयैव क्रमो ग्राह्य इति । अन्यथा वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रविनियोजकब्राह्मणवाक्यशेषो विरुध्येत । तथाहि—तेऽग्नेनाग्नाश्चोऽजयन्वसुभिर्दक्षिणा रुद्रैः प्रत्यञ्च आदित्यैरुदञ्च इति दिक्क्रमे मन्त्रसंवन्वार्थमयमर्थवादः, पुरस्तादग्निनैव जय इत्युक्तं तदग्निरिति विहारे पशुवरुणप्रघासादौ विरुध्येतान उक्तं विपरीतमिति, यजुषां ब्राह्मणलिङ्गयोः पूर्वपरिग्राहेऽविरोधेन शाखान्तरीयक्रमो ग्राह्य इत्यर्थः । अनेन मननत्राणधर्मत्वेन मन्त्रशब्दप्रयोजनमप्युक्तं ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन्निति मन्त्रेव भ्रातृव्येभ्यस्त्राणस्य ब्राह्मणेऽभिधानात्ते मन्त्रा उत्तरपरिग्रहार्था अन्यशाखिनामिति । तदिदमममञ्जसम् । पूर्वपरिग्राहो हि पृथिव्या भ्रातृव्येभ्यः प्राप्तये जातो मन्त्रैस्तस्या अप्राप्तौ यजुर्भिः परिच्छेदनमात्रार्थैर्मन्त्रकार्यं कर्तुमशक्यमेवेति पुनर्विरोधस्तदवस्थ इति नार्थवादेन विरोधः संपादनीयः । तस्मात्प्रकृतिषु समविकल्पा एवेति युक्तं तथा विकृतिष्वपि ।

ऋतमसीति दक्षिणत ऋतसदनम-

सीति पश्चादतश्रीरसीत्युत्तरतः ।

परिगृह्णातीत्या (त्यनु) वर्तते । अयं स्वशाखाक्रमः । परिग्राहशब्दौ यौगिक्यौ संज्ञे ।

धा असि स्वश्चा असीति स्फ्येन प्रतीचीः संमार्ष्टि ।

चासीत्यन्तः । वेदिमिति शेषः । प्रत्यगपवर्णा समी करोति । अत्र भूमिभूत्वेति याजमानम् ।

पुरा क्रूरस्येत्यभिमन्त्रय ।

वेदिमिति शेषः । यजन्त इति मन्त्रान्तः ।

पश्चार्धे वेदेवितृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यञ्च स्तब्धवा
मोक्षणीरासाद्वेधमावाहैरुपसादय स्तुवं च स्तुचञ्च
संमृद्धिं पत्नीः संनह्याऽऽज्येनोदेहीति संमेष्यति ।

पश्चार्धं पूर्वार्धेन व्याख्यातम् । वितृतीयभागोऽपि न्यूनः पश्चात्त्य एव पश्चार्धस्य कार्यः पश्चार्धशब्दसामर्थ्यात् । प्रथमे तृतीयभागानन्तरमेव स्फ्यं मध्यमे भागे वा स्थितमुदगग्रं हस्तेन स्थले स्थिरं धृत्वा संमेष्यति । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषितत्वादासादनादिकं सर्वमध्वर्युणैव कार्यम् । संप्रसोऽपि, न चाज्यस्य मेष्यस्य वचनमस्ति

येन वचनलक्षणा इतर इति प्राप्नुयात् । न हि निर्देशोऽस्ति लिङ्गेन ब्राह्मणेन वा यथाऽग्नीदग्नीन्विहरेति यथा वाऽऽग्नीध्रं संप्रेष्यतीति । नापि संभवः प्राप्तकाल-
तयाऽऽत्मानं प्रत्येव प्रैषेण संस्कारजनकत्वसंभवात् । आत्मानं प्रत्येव प्रैषदर्शनं
लिङ्गानि चोपपादितानि न विस्मर्तव्यानि ।

नाऽऽचार्यस्येष्टमन्येन कार्यमित्यन्यसूत्रतः ।

दृष्ट्वा प्राथमिका आहुरग्नीत्कर्मेति कौशलात् ॥

उपेक्ष्यमेतत्पूर्वोक्तन्यायैः सूत्रान्तरैस्तथा ।

विरोधादेवमन्यत्र ज्ञेयः प्रैषस्य निर्णयः ॥

इध्माबर्हिरितीधमस्य प्रथमनिर्देशोऽजाद्यदन्तत्वेन क्रमानियमार्थो दक्षिणमिधममुत्तरं
बर्हिरिति क्रमविधानात् । अनेकपत्निकस्यापि पत्नीं संनह्येत्यविकृतम् । न हि
प्रकृतावूहोऽस्तीति वक्ष्यत्याचार्यः । मन्त्रस्य सर्वप्रकृत्यर्थत्वेनाविशेषेण प्राप्तस्य
पत्नीपदेन जात्याऽपि नानापत्नीप्रत्यायनसंभवात् बाधोऽपि प्रातिपदिकमविरुद्धमेक-
वचनमुद्देश्यगतमविवाक्षितं च ।

तत्र प्रोक्षण्यासादनप्रकारमाह—

अग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनी-

योदञ्च स्फ्यमपकृष्यान्तर्वेदि धारयन्स्फ्यस्य

वर्त्मक्षुपनिनीयर्तसधः स्थेति स्फ्यपदे सादयति ।

यत्राग्निहोत्रहवणी तिष्ठत्यत्रैव तस्यां पवित्रे अन्तर्धायाप आनीय तत्र गमनाय
स्फ्यं स्तब्धस्थाने विहायाप आनीयोदगपवर्गं तिर्यञ्चमेव स्फ्यमपकृष्य वर्त्म कुर्वन्निवो-
त्तरतः किञ्चिदपनीय तं वामहस्तेन धारयन्तर्वेद्यां दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीमादाय
तद्गता अपः किञ्चित्पूर्वकृते स्फ्यवर्त्मनि निनीय स्वावयित्वाऽसंसृष्टा उपनिनीयेत्या-
पस्तम्बोक्तेः स्फ्येनासंसृष्टा निनीय प्रैषावसरे तिर्यक्स्फ्यस्तम्भनस्थानं स्फ्यस्य पदं
तत्राऽऽसादयति मन्त्रेण ।

यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् ।

यं यजमानो द्वेष्टि तमध्वर्युर्ध्यायेत्तस्य स्वरूपेण तच्छब्देन वा मनसा ध्यानं
कुर्यादारादुपकारकमिदम् । यद्यपि यं द्विष्यात्तं ध्यायेदिति ब्राह्मणे शुचैवैनमर्पयतीति
वाक्यशेषस्तथाऽपि सा (सोऽ)र्थवाद एव नत्वाभिचारिकत्वमाहेत्येवं तस्यार्थ-
वादस्यापाठेन दर्शितम् । यथा कामपदभावे फलपदमर्थवाद एवमभिचरन्निति-
पदभावेऽपि वैरिप्रतिकूलार्थप्रत्यायकपदमप्यर्थवाद एव न तु वैर्यनिष्ठप्रयोजन-

त्वायेति सर्वत्र ज्ञेयम् । शत्रोरभावे पाप्मैव शत्रुः प्रतिकूलत्वात्पाप्मानमेव भ्रातृव्यम-
पहन्तीति लिङ्गाच्च ।

शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो
वध इत्युत्करे स्फ्यमुदस्यति ।

उत्करप्रदेशे स्फ्यं त्यजति किञ्चिद्दूरत एवोर्ध्वं मुञ्चति यथा मुक्त उत्करे पतति
तथोदस्यति ।

पुरस्तात्प्रत्यञ्च स्थविमत उपोहति ।

स्फ्यमुत्करे निरस्तमादायोत्करस्य पूर्वदिश्युत्कराभिमुखं स्थूलप्रदेशान्मुष्टिप्रदेशे धृत्वा
कर्षति ।

नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि परा-
हण्यान्न वेदिं परिमृशत्यास्तरणान् ।

हस्तावप्रक्षाल्य पात्राणि न संस्पृशेन्न च वेदिमास्तरणात्प्रक्षाल्यापि हस्तौ स्तरणा-
त्पूर्वं वेदिं न स्पृशेदिति सामर्थ्यात् । अन्यथा स्तरणात्पूर्वमेव प्रक्षालनं विधायानेकानि
कर्माणि विहितानि वेदिस्तरणमिति कः प्रसङ्गोऽप्रक्षालितहस्तस्य स्तरणात्पूर्वं
वेदिसंस्पर्शे ।

हस्ताववनेनित्ते स्फ्यं प्रक्षालयति नाग्रं परिमृशति ।

पूर्वं धातुद्वयमेकार्थं तथाऽपि भिन्नगौ श्रुत्यनुकरणार्थो स्फ्यप्रक्षालनसमये नाग्र-
मार्गं हस्तेन स्पृशति प्रक्षालनप्रतिषेधो नाग्रस्य किंतु स्पर्शनमात्रप्रतिषेधः । अन्यथाऽ-
ग्रवर्जं स्फ्यं प्रक्षालयतीत्येव लाघवेन ब्रूयात् । अनेनेतरभागप्रक्षालनं नोदकधारामा-
त्रेण कार्यमपि तु हस्तेनापि मलापकर्षणमपि कार्यमित्यर्थः ।

उत्तरेण प्रणीता इध्मावर्हिरुपसादयति
दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

प्रथमममिध्मावर्हिरिति समस्तग्रहणं सहोभे आनीय दक्षिणोत्तरभावेन हस्तद्वये-
नाऽऽसादयति सहैवेति गम्यते ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-
कृतायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

वेदप्रान्तैः सुवꣳ सुचश्च सह संमार्ष्टि ।

वेदस्य परिवासिता अग्रभागाः प्रान्तास्तैर्बौधायनोक्तपक्षानङ्गीकार उक्तस्तत्रैकै-
कपदार्थस्य संमार्गप्रोक्षणनिष्ठपनादिना काण्डानुममय उक्तः । स्वयं तु पदार्थानुसमयं
दर्शयितुं सहेत्याह । प्राशिन्नसहभावोऽपि प्रत्युक्तः । न ह्येषां सह संमार्गः संभ-
वति प्रातिस्विकनियतधर्मत्वात् । वक्ष्यमाणस्य प्रतिज्ञेयं, संमार्गस्य प्रकरणे यावदुक्तं
तावत्तदङ्गमिति ज्ञापनेन यत्र संमार्गस्तत्रैते धर्मा इति नियम उक्तः ।

प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य वा ।

वेदप्रान्तानिति द्वितीयान्तत्वेन परिणतमनुवर्तनीयम् । यावन्ति पात्राणि संमार्जनी-
यानि तावतो विभागान्कृत्वा तेनैकैकेन संमार्ग एकैकस्य सहाग्नौ प्रहरणमन्ते सर्वेषां
पशुबन्धेऽयमेव पक्षः प्रहरणं त्वनेकश इति विशेषः । अविभज्य वेति समुदितैः
संमार्ग इत्यर्थः ।

उत्तानास्तिरश्चीर्वाऽपि वा द्वे उत्ताने उपभृतं तिरश्चीम् ।

सुचाश्वेवायं धर्मः संमार्गसमय उत्तानास्तिस्त्रः पार्श्वबिला वा जुहूध्रुवे उत्ताने । अपि
वेति समुदायो वार्थे ।

अनिश्चिताः स्थ सपत्नक्षयणीरित्यभिमन्त्र्य ।

सुवादिचतुष्टयं, सुचां भूयस्त्वात्स्त्रीलिङ्गेन मन्त्रनिर्देशः । सकृन्मन्त्रः ।

घृताचीरिताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इत्यादाय ।

चतुष्टयं तन्त्रेण संभवाद्वस्तद्वयेन । बौधायनवैखानसोक्ता दक्षिणेन सुवं जुहूपभृतौ
सव्येन ध्रुवामिति व्यवस्था न विरुध्यते ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

निष्ठपामीत्यन्तः । तन्त्रेण न्यञ्चीर्युब्जास्तपति, सकर्मकस्य रूपं किञ्चित्ताः करो-
तीत्यर्थः ।

गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति सुवमग्रैरन्तरतोऽभ्या-

कारꣳ सर्वतो बिलमभि संमार्ष्टि मूलैर्दण्डम् ।

संमार्ज्मीति मन्त्रान्तः । सुवं संमार्ष्टीत्यन्वयः । अग्रैरन्तरतः परिवासनदर्भाणां
त्रेधाऽवयवा अग्रमध्यमूलानि । सुवे तु मध्यवर्जं विनियोगः । अन्तरतः सप्तम्यर्थे
तसिल् । बिलावकाश उत्कीर्णेऽग्रैः । कथमभ्याकारम् । आभीक्ष्ये णमुल् । पुनःपुन-
रित्यर्थः । पुनरग्रैः, कुत्र, सर्वतो बिलमभि । सर्वतो बिलस्य बहिर्भागेषु बिलमभिमुखं

पार्श्वभागे संमार्गमेकैकमारभ्य विलावकाश एव समाप्तिः कार्येति भावः । विलावकाश-
मेव पुनः पुनरन्यत्र सकृदेव संमार्ष्टि । यदीष्टं सर्वत्रापि पौनःपुन्यं भवेत्तदा स्तुवमभ्या-
कारमिति पठेद्विशेषेण स्तुवसंभन्वार्थम् । तस्मादन्तरत इत्येव संभवोऽभ्याकारमित्ये-
तस्य । एवं च दृष्टार्थताऽभ्यासस्य स्यादन्तरतो रजोनिर्माणं पौनःपुन्येनैव नान्यथा
भवति तत्र न संरूपानियमोऽपि विवक्षितः । अदृष्टार्थत्वे तु त्रित्वविवक्षा स्यात्तदा
त्रिरित्येव ब्रूयाल्लाघवादतो दृष्टप्रयोजनोऽभ्यासोऽवकाशसंमार्ग इति स्थितमन्यत्र सकृ-
देव । दृष्टार्थत्वाच्च सर्वावयवव्याप्यर्थमभ्यासः कार्य एव नत्वेकत्रेति च सिद्धम् ।
मूलैर्दण्डं स्तुवस्य दण्डं परिवासनमूलैः प्रागपवर्गं मूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं सकृत्संमार्ष्टि
विलस्य तु मध्ये बहिश्च पूर्वमेव जातत्वात् । अत्र स्तुवमेकमेव द्रव्यं प्रकृत्य विहिते संमार्गे
प्रथमतः सकृदेव मन्त्रो यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव[तत्र]
मन्त्रं ब्रूयादिति परिभाषितत्वात् । न च तदपवादो द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति प्रव-
र्तते, स्तुवस्य संसर्गिद्रव्यत्वाभावात् । संसर्गिद्रव्यं हि बहिराज्यादि जात्या ऋषीकारे-
णैकद्रव्यत्वाद्याख्यातां तत्रैवात्राविस्मरणाय विवृतं पुनः । स्तुवामपि मूलमारभ्यैव
दण्डस्य पात्रपर्यन्तं प्रागपवर्गं संमार्गः कार्यः सर्वमूत्रेषु प्रकारान्तरस्यादृष्टचरत्वात् ।
यदपि केचन व्याख्यातारो ब्राह्मणे लिङ्गप्रदर्शनेन दण्डमधस्तात्प्रत्यगपवर्गमुपरिष्ठात्प्राग-
पवर्गं संमार्ष्टीति व्याचक्षते तदन्ये नात्यन्तमनुमन्यन्ते, प्राङ्गन्यायोदङ्गन्याययोर्बाधकस्य
प्रमाणस्याभावात् । यदपि ब्राह्मणं तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाच्छोमानि प्रत्यञ्चयधस्ता-
दिति लिङ्गमुपपादयन्ति तदपि न, यतोऽयं जुहूंसंमार्गे पात्रस्योपरिष्ठादधस्ताच्च संमार्गो
क्रमेण प्राचीमभ्याकारमिति तथाऽधस्तात्प्रतीचीमिति प्रागपवर्गप्रत्यगपवर्गौ विहिता-
विति तयोस्तथात्वोपपादनायार्थवादो न तु स्रग्दण्डेषु प्रत्यगपवर्गप्रागपवर्गताप्रति-
पादनायार्थवादस्तत्प्रकारस्याविधानात्, अन्यार्थादर्थवादादन्यत्र विधिकल्पने प्रमाणा-
भावान्न्यायविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । अरत्युपमानेन दण्डे प्राप्तिरित्यपि न । बाहुमा-
त्रीषु स्तुक्षु त्वरत्नेः पात्रस्थानत्वात् । अरत्निमात्रत्वेऽपि पात्रमरत्नेरुत्तरार्धमात्रमिति
संभवत्येव । प्राग्गोमप्रत्यग्गोमारत्निसाम्यं पात्रस्यापीत्यलमतिप्रयासेन । भाष्येऽप्येवं
प्रागपवर्गता न बाधितैव ।

वाचं प्राणमिति जुहुं प्राचीमग्रैरन्तरतोऽभ्या-

कारं प्रतीचीं मध्यैर्बाह्यतो मूलैर्दण्डम् ।

अत्र मन्त्रवाक्ये क्रियापदाभावादिषे त्वादिमन्त्रवाक्क्रिया लक्षणोयाऽथवाऽनुषङ्गो
वा कार्यः । तत्रानुषङ्गस्य श्रौतत्वात्स एव युक्तः । तत्र पूर्वतनस्यायोग्यत्वादग्रिम
एवानुकृष्यते स्त्रीलिङ्गकर्मकः । स च मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाही५ संमा-
ज्मेति । चक्षुः श्रोत्रमित्यत्राप्ययमेव ज्ञेयः । संमार्ष्टीति पूर्वस्मादनुवृत्तेन जुहूमित्यन्वयः ।

अन्तरतः प्राचीमभ्याकारमग्नैः प्रागपवर्गा बिलमारभ्याग्रपर्यन्तं व्याख्यातमन्यत् ।
प्रतीचीं बाह्यतो मध्यैः पात्रमेव बाह्यतस्तस्यैवान्तरत इति प्रकृतत्वात् । संमार्गदर्भ-
मध्यमागैः प्रतीचीमग्रादारभ्य पात्रदण्डसंधिपर्यन्तं मूलैर्दण्डमिति प्राग्वत्प्रागपवर्गमेव ।

चक्षुः श्रोत्रमित्युपभृतं प्रतीचीमग्रैरन्तरतोऽ-
भ्याकारं प्राचीं मध्येर्वाह्यतो मूलैर्दण्डम् ।

अग्रादारभ्य प्रतीचीं संधिमारभ्याग्रपर्यन्तं प्राचीं व्याख्यातमन्यत् ।

प्रजां योनिमिति ध्रुवां यथा स्तुवम् ।

संमार्गाग्रैर्बिलान्तरतोऽग्रैरेव बहिरपि दण्डसंधिमारभ्य पृष्ठतोऽग्रपर्यन्तमानीय प्रणा-
ल्याऽऽनीय बिल एवापवर्गः । एवं दक्षिणपार्श्वोत्तरपार्श्वयोरपि बिल एवापवर्गः, मूलैर्दण्डं
पूर्ववत् । नात्र दर्भमध्यविनियोगः । एवं च बिले सर्वत्राभ्यासो नियतोऽन्यत्र धर्ममात्रं
सकृन्मन्त्रः प्रतिपात्रमिति संक्षेपः ।

न संमृष्टां चासंमृष्टां च सःसृजति ।

अत्र सृष्टमात्रे संमृष्टासंमृष्टसंसर्गप्रतिषेधेऽपि सर्वपात्रविषयत्वेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तेन
संमृष्टान्यसंमृष्टैरिति विधानात्तथाऽस्माकमपि ज्ञेयम् । संसर्गे पुनर्निष्ठपनं संमार्ग इति
कल्पान्तरेषु सर्वप्रायश्चित्तं स्वसूत्रे ।

निष्ठपति यथा पुरस्तात् ।

निष्ठपनस्याऽऽदानपूर्वकत्वाद्भृताचोरेतेत्यादाय प्रत्युष्टमिति निष्ठपति ।

अन्नाद्यं प्रजां पुष्टिं मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाह२ संमा-

ज्मिति प्राशिन्नहरण२ सर्वतो बिलमभि संमार्ष्टि मूलैर्दण्डम् ।

तूष्णीके आदाननिष्ठपने मन्त्रलिङ्गस्य बहुवचनस्य विरोधात् । यत्र यत्र पात्रसं-
मार्गस्तत्र तत्र पूर्वपश्चिमाङ्गानीति दर्शितं मन्त्रमात्रसाध्यमभिमन्त्रणं निवर्ततेऽभिवर्जं
लिङ्गविरोधात् । अग्रैरन्तरतोऽभ्याकारमिति पूर्ववदनुक्तत्वान्नास्त्येव । यदि तथा
स्यात्तदा स्तुवदिति लाघवेन वदेत् । तस्मादग्नैः पृष्ठत आनीय बिलेऽपवर्गः, पार्श्वयो-
रपि ध्रुवावेवान्तरतोऽभ्याकारमिति वर्जम् । मूलैर्दण्डं पूर्ववत् । अत्राऽऽपस्तम्बोक्तो
विशेषो ग्राह्योऽस्मत्सूत्रेऽनभिधानात्प्रोक्ष्याग्नेतोत्करं दर्भेषु सादयति जघनेन वेति ।
बौधायनेनाप्यग्नेतोत्करं तृणेषु सादयित्वेत्युक्तं, स्तुचः प्राशिन्नहरणं निष्ठप्योत्तरतो
वेदिश्रोण्यां निदधातीति वैखानसेनोक्तं, ततस्तु प्रोक्षणं कृताकृतं काप्यासादनं
त्ववश्यंभावि ।

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम्,
तेन वयं सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति
संमार्गानभ्युक्ष्यान्नावादधाति यतरस्मिन्संमार्ष्टि ।

सुकुसंमार्जनानीत्येव विशेषोपादानं कृतं तथाऽपि विभक्तानि स्तुवप्राशिन्नसंमार्ज-
नान्येकीकृत्याऽऽदधाति । विभागाभावे तु तच्छब्दोपलक्षितानि सर्वाण्यपि अभ्युक्ष्या-
द्विर्यत्राग्नौ संमार्गस्तत्राऽऽदधाति । यतरस्मिन्निति सामीप्यसप्तमी नह्यग्नौ पात्रसं-
मार्गोऽस्ति । तूष्णीमभ्युक्ष्य मन्त्रेणाऽऽदधाति प्रधानार्थत्वान्मन्त्रस्य । प्राजापत्य-
यत्नेति ब्राह्मणेन विधानात्प्राजापत्यो वै वेद इत्यर्थवादाच्च प्रजापतय इदमिति याज-
मानमिति, तन्न, प्रजापतेर्मन्त्रलिङ्गादप्रतीतेर्नात्र देवतानिर्देशः प्रतिपत्तिधर्मत्वाच्च । अत्र
बौधायनः—अथैतां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करमभि प्रपाद्येति प्रविष्टा पत्नी । आपस्तम्बः—
अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वजुमित्यादि । बौधायनो जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुपवेश्येति ।
तस्मात्कमविरोधि ग्राह्यम् ।

आशासाना सौमनसमिति मौञ्जेन योक्त्रेणान्यतरतः-

पाशेन पत्नीं संनह्यत्यूर्ध्वञ्जुरासीना तिष्ठन्ती वा ।

सुकृतायकमिति मन्त्रान्तः । मुञ्जतृणैर्निर्मितं मौञ्जं, योज्यते नह्यते येन रज्जुविशे-
षेण मूलेऽग्रे वा कृतपाशेन पत्नी संनह्यते बध्यते, ऊर्ध्वं जानुनी यस्याः सोपविष्टेति
विशिष्ट एकः पक्षो द्वितीयस्तु स्थिताऽनुपविष्टैव । अत्र पत्नीति प्रथमा कर्तरि तदा
संनह्यत इत्यात्मनेपदं कर्तर्येव, कर्म त्वध्याहार्यमात्मानमिति, तदा पत्नीं संनह्ये ह्यतीति
परस्मैपदं पत्नीमिति द्वितीयाविभक्तिश्च विरुध्यते । अथ संनह्यत इति कर्मणि प्रत्यय-
स्तदाऽऽशासानेत्यादिसमानाधिकरण उत्तमपुरुषो विरुध्येत । आध्वर्यवं त्वनुगृहीतं, लिङ्गं
तु 'आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति' ।
इति ब्राह्मणं, मन्त्रार्थभूतफलसंपादनमृत्विक्कार्यमेवेति गमयति ब्राह्मणे । तदर्थमुत्तमपुरुषा-
नुगुण्याय मन्त्रप्रयोगः पत्न्या ऋत्विक्कृत्वनिर्वाहाय प्रयोजककर्तृत्वमृत्विज इति ।
तदेवं न्यायेन सिध्यतीति मत्वाऽनेन ब्राह्मणानुकरणेन सूत्रं रचितमाचार्येण । आपस्त-
म्बस्तु वाचयतीत्येकेषामित्युक्तवान् । भाष्यकृता तु मन्त्रपाठः पत्न्या उक्तः संनहनमृ-
त्विजा तदाऽपि समर्धयतीति न समञ्जसम् । अन्यः कर्ताऽनेन करणमन्त्रोच्चारण-
मित्यपि न समञ्जसम् । तस्मादापस्तम्बोक्तशाखान्तरीयो विशेषविधिरेव युक्तो
वाचयतीति । ऋत्विग्मन्त्रेण वाचनद्वारा संनह्यति मन्त्रेण वाचिनेन करणभूतेन स्मृतिस्तया
संनहनं साक्षादनेनर्त्विजा संनह्ये सुकृतायेति पत्न्युक्तेनर्त्विक्पत्नीसंनहनसंबन्धप्रतिपाद-

नात् । पत्नीमपि तेनैव प्रयत्नेन वाचयति, तेन न सूत्रब्राह्मणे विरुध्येते अपि तूपस्कृते इत्यलं पक्षान्तरैः ।

न वासोऽभि संनह्येत् ।

वस्त्रमभिलक्षीकृत्योपरि न संनह्येत् । स्त्रीसंनहनं यद्यपि परिहितवस्त्रस्योपरि न प्राप्नोत्येव तथाऽपि शाखान्तरीयविशेषविधिना प्राप्तप्रतिषेधाद्विकल्पः । आपस्तम्बेन तु विकल्प एव दर्शितः । संनह्येदिति परस्मैपदं प्रयोजककर्तृमापेक्षम् ।

पूषा ते ग्रन्थि ग्रथ्नात्विद्युत्तरतो नाभे-
निष्ठकर्म्यं ग्रन्थि कृत्वा स ते मा
स्थादिति दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति ।

पूषेति नाभेरुत्तरभागे ग्रन्थि कृत्वा, निष्ठकर्म्यमिति व्याख्यातं शिखाग्रन्थिकरणव-
त्तन्न विस्मरणीयम् । तं ग्रन्थि स त इति नाभेर्दक्षिणभागे परिकर्षणेनाऽऽनयति ।
पत्नीसंस्कारत्वाद्नेकाहिताग्निपत्नीः प्रत्यावर्तते संनहनमेकत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रतिप्र-
धानमावर्तते ।

अग्रे गृहपत उप मा ह्वयस्वेति
॥२३॥तिष्ठन्ती गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

यदाऽऽसीना संनद्धा तदोत्थायोपतिष्ठते । न चोपतिष्ठत इत्यत एवोत्थानं सिद्धमिति
वाच्यम् । उपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदविधानान्नात्रोपोत्थानं धातुप्रत्यययोरर्थः किं
तु मन्त्रकरणमञ्जलिकरणपूर्वकं विनयेनाऽऽशीर्याच्चा । तदुक्तमाहिताग्नेराशीर्यदग्निमुप-
तिष्ठत इति । तस्मादुपस्थानादन्यदुत्थानं विधत्ते । यथोत्तरामाहुतिमुपोत्थाय कवाति-
र्यङ्ङित्वाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत इत्यस्त्यासीनाया अप्युपस्थितिः । इदमारादुपकारकं
कर्मापि प्रतिपत्न्यावर्तते । परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति न प्रवर्तते तस्य न्यायस्य परार्थ-
कर्मविषयत्वात् । अथ सकृत्कृतमपूर्वमुत्पादयेदिति न प्रतिपत्न्यावृत्तिरिति तथाऽप्युप-
स्थानं कामनाप्रार्थनं तद्धोक्तसंस्कारत्वेन प्रतिपत्न्याशीर्मन्त्रा आवर्तन्त इत्यपि सिद्धम् ।

देवानां पत्नीरूप मा ह्वयध्वमित्यपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीः ।

उपतिष्ठत इत्यनुवृत्तिः । गार्हपत्यस्यापरदेशमवास्थिता देवपत्नीरित्यनुसंधायोपति-
ष्ठत इत्यर्थः । देवपत्नीनां तत्स्थानमिति ब्राह्मणे दर्शनात् । इदमपि प्रतिपत्तिः ।

पत्नि पत्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरिति तमेव देशं प्रेक्षते ।

गार्हपत्यापरदेशमेव प्रेक्षते न तु पूर्वं, मन्त्रशेषोऽयं कल्पान्तरोक्तवदिदमपि प्रधा-
नकर्म, द्वितीयाविभाक्तिस्तु श्रूयमाणा तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्रेण विहिता, तेन
संस्कार्यत्वं बोधयति कर्तुः क्रिययाऽऽमुमिष्टतमत्वाभावान् । एवमुपस्थानादौ सर्वत्र

द्वितीयामात्रेण न संस्कारकर्मत्वावगतिः । देशप्रेक्षणेनाऽऽत्मनेऽनिष्टपरिहारमर्थयतेऽतः
प्रतिपत्तिः ।

इन्द्राणीनाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा ।
अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति
दक्षिणतः पश्चाद्गार्हपत्यस्योदीच्युपविशति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणपश्चाद्भागयोरन्नराले नैर्ऋत्यां दिशि उदङ्मुख्युपविशति ।
यथाप्रदेशं मुख्यपत्न्युपवेशनम् । समीप इतरासां तामेव दिशमवलम्ब्य व्यवधानेनाऽऽ-
त्मसंस्कारोऽयमाशर्मन्त्रत्वात् ।

एवम् संनद्धाऽऽविमोक्षादन्वास्ते ।

एवंप्रकारेण संनद्धैवाऽऽस्ते संनहनविमोक्षपर्यन्तं विमोक्षमभिव्याधेत्यर्थः ।

सुप्रजसत्त्वा वयमित्यासीना जपति ।

अदाभ्यमिति मन्त्रान्तः ।

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्मि संजया पत्युर्मे श्लोक उत्तम इति च ।

जपतीति संबध्यते । चकारः समुच्चयार्थः । आस्त इत्यनेनैवोपविष्टा जपतीति सिद्धेऽपि
यदासीनेत्याह तज्ज्ञायते मन्त्रेणोपविश्यानुव्रता भूत्वाऽऽस्त इति नोपवेशननियमोऽयं
किं त्वनुव्रतभवननियमेन संततवृत्तिमात्रमास्त इत्यस्यार्थ इति तेन निरुद्धोत्थायापि
विहारे यथासुखं तिष्ठतीत्यापि लभ्यते । उपवेशनं जपाङ्गमवश्यं कार्यं जपात्पूर्वमात्म-
संस्कारो जपस्त्वाशर्मिन्त्रोच्चारणं जप आरादुपकारक इत्यावर्तन्ते त्रयोऽपि प्रतिपत्तिः ।
एते मन्त्रा आधानात्पूर्वं पितुः पत्युर्वा सकाशादधीत्य प्रयोक्तव्याः ।

पूषा ते बिलं विष्यत्विति सर्पिर्धानस्य गर्ग-

रस्य बिलं विष्यति पूषाऽसीति वा ।

पत्न्यधिकारो निवृत्तः । स्त्रीलिङ्गपदसमभिव्याहारेण निर्देशादन्य इति न्यायेन
षाधिनोऽध्वर्युकर्तृत्वोत्सर्गस्तादृक्पदभावादनुवर्तते पुनः । सर्पिर्धीयतेऽवस्थाप्यते यस्मिन्स
सर्पिर्धानस्तत्पात्रं गर्गरशब्दवाच्यं विशिष्यते तस्य मुखं पूर्वमेव वस्त्रादिना पित्राय
विहारं प्रचानीय स्थापयति । तदैव वा पित्रानेन संस्कारः सर्पिषः कार्योऽन्यथोद्धट-
नलक्षणसंस्कारासंभवप्रसङ्गात् । बिलं पात्रमुखं विष्यत्युद्धाटयतीति यावत् ।

अन्यस्मिन्पात्रे निषिच्य यावन्निर्वप्यन्भवति ।

अत्र सामान्यगतोऽपि सर्पिःशब्द उत्कृष्ट्यानुवर्तनीयोऽव्याहारस्य लाक्षणिकत्वेन
अवगम्यत्वात् । गर्गरादन्यत्र पात्रे सर्पिर्निषिच्य यामपर्याप्तार्त्तिकचिदधिकं प्रभूतमिति

निर्वापे वक्ष्यमाणत्वात् । आज्यस्थाल्यां यागाय पर्याप्तं प्रभूतं निर्वापेण ग्रहीष्यन्भवति तावदादावेव पात्रे तूष्णीं गृह्णातीत्यर्थः ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्य ।

स्पष्टम् ।

अदितिरस्यनाच्छिन्नपवित्रेत्याज्यस्थालीमादाय महीनां
पयोऽसीति तस्यां पवित्रान्तर्हितायां प्रभूतमाज्यं निर्वपति ।

आसादनस्थानादादाय स्वीकृत्य तस्यां गृहीतायां पवित्रं तूष्णीमन्तर्धायानन्तरं तस्यामाज्यं प्रभूतं निर्वपति निर्वापेण कर्मणा यागार्थं स्वी करोति । पूर्वं सर्पिःशब्देन प्रस्तुतेष्वाज्यशब्दप्रयोगो जातिशब्दस्वरूपापनार्थः । तेन यदसर्पितत्सर्पिरभवदित्यादि-शब्दनिर्वचनं न यौगिकत्वरूपापनार्थमपि तु स्तुतिरित्युक्तं भवति । प्रभूतमधिकम् । महीनामित्यस्यान्तः संहितायां निर्वपामीति । ब्राह्मणे देवयज्याया इत्यधिकं पाठितमनो मन्त्रद्वयं विकल्पेन ज्ञेयम् । पाठद्वयवलात्प्रत्यभिज्ञाविच्छेदः । समानार्थत्वात्प्रकरण-स्थानसंज्ञाभिर्विना ब्राह्मणं संहितामन्त्रस्य विनियोगः । न च समानवृत्ताभावादवि-कल्पः । आनर्थक्येन समानवृत्ता ज्ञेया । अथवा ब्राह्मणान्तरे तावन् एव विनियो-गात्समानवृत्ता । महीनां पयोऽसीति संबुध्यमानमाज्यं गव्यमेवेति गम्यते । महीति-शब्दो गभीरितः । यथा गोः कर्णे जपे महि विश्रुत्येतानि ते अग्निye नामानीति मन्त्रे । तत्प्रतिनिधित्वेन माहिषमानमन्यद्वा गृह्यते तदा नोह इति वक्ष्यते ।

इषे त्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्थाङ्गारेष्वधिश्रयति ।

औज्यमित्यनुवृत्तिः । तस्य दक्षिणेऽर्धेऽङ्गारेषु न मस्मनि न ज्वालासु । अधि उपरि स्थापनं विलापनार्थम् ।

ऊर्जे त्वेत्युपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरति ।

वेदेनाऽऽज्यस्थालीमूपयम्य वेदसहकृतेन हस्तेन धृत्वा तेन सहैवाऽऽज्यस्थालीं पत्न्या हस्तयोर्निदधाति । मन्त्रेणोपादानं त्वेति द्वितीयान्तेन कर्मपात्रप्रकाशनाद्वेद-तन्धोरप्रकाशकत्वादङ्गभूतेनोपादानकर्मणा संबध्यते मन्त्रो न प्रधानकर्मणोपहरणेना-योग्यत्वात् । वेदेनोपयमनमुपहरणाङ्गं पत्न्यामनधिकारिण्यामुपहरणाभावान्नोपयमनम् ।

महीनां पयोऽसीति तत्सा निमीलयानुच्छ्रसन्त्यवेक्षते ।

मुप्रजास्त्वायेति मन्त्रान्तः । मन्त्रेणावेक्षणं तल्लिङ्गत्वादन्यत्तूष्णीं तनुपहृतमेव सा यस्या उपहृतं सैव तथा चान्यस्यै पुनरुपहरति साऽपि तथैव । ननु तदिति द्विती-

१ ड. ज. झ. ज. ड. 'धिश्रयति' । २ क. ग. च. 'म्' । निर्वपामीति मन्त्रान्तः । ३ ट. ड. 'मितिमन्त्रान्तः' । ४ क. ग. च. छ. ज. घ. ज. ट. ट. ड. ड. 'स्वाधि' । ५ ख. आयतनस्य । ६ घ. ड. ज. झ. ज. ड. 'त्वैत्यप' । ७ ठ. 'मेणात्र' । ८ घ. ड. झ. ड. 'मील्यवान्' ।

यानिर्दिष्टमाज्यं संस्कार्य परार्थान्येकेनैव क्रियेरन्निति कथमन्याऽप्यवेक्षत इति चेत् ।
 उच्यते—द्वितीयेप्सितानीप्सितयोः समाना न निर्णयहेतुः । भूतमाव्युपयोगस्तु
 यथाऽऽज्य एवं पत्न्यामपि । तस्मादत्र लिङ्गैः पत्न्या एवावेक्षणलक्षणः संस्कार
 इति । तथा हि मन्त्रे तावत्मुप्रजास्त्वायेति फलस्तुतेः पत्नीसंस्कारस्तथा मिथुनत्वा-
 येति च वाक्यशेषात् । अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पत्न्यवेक्षते-गार्हपत्येऽधिश्रयति
 मेध्यत्वायेति वाक्यशेषे कथं निन्दा स्याद्यद्याज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारस्तस्मात्पत्नी-
 संस्कारत्वात्सर्वाभिरवेक्षणम् । बौधायनेनाप्युक्तमथैता आज्यमवेक्षयतीति । चक्षुषी
 निमील्येति पत्नीसंस्कार एव निमील्य पुनरुन्मील्यावेक्षतेऽन्यथा विरोधः स्यात् । वैखा-
 नसेन स्पष्टमुक्तं निमील्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्त्यवेक्षते । वीक्ष्येति चक्षुरुन्मीलनमविवक्षितम् ।
 पत्नीसंस्कारत्वेन प्रतिपत्न्यावर्तते । अयं संस्कारः कर्तुर्नापि तु भोक्तृस्तेनैतादृशाः
 संस्कारा अपि प्रधानस्याऽऽरादुपकारका एव पर्यवस्यन्ति दीक्षणीयावत् । अत एव
 महापितृयज्ञेऽपि पत्नी गृहेष्वासीनैवाऽऽज्यमवेक्षत इत्येवं वदिष्यति । नान्वास्ते न
 संयाजयन्तीति कर्तृत्वप्रतिषेधात् । आरादुपकारकत्वाच्च वरुणप्रवासेषु कृत्स्नं तन्त्रमु-
 भयत्र विहारद्वयेऽप्याज्यमवेक्षते ।

तेजोऽसीति गार्हपत्येऽधिश्रयति ।

अत्र केचिदाहुः—यदाऽनालम्भुकत्वादिना पत्नी नावेक्षते तदा न गार्हपत्येऽधिश्रयणं,
 यतः पत्न्याऽवेक्षितममेध्यं भवतीति मेध्यत्वाय गार्हपत्येऽधिश्रयणमुक्तमिति ।

तेजसे त्वेत्युपादाय तेजोऽनु प्रेहीति हरति ।

आहवनीयेऽधिश्रयणार्थं हरति । उपादाय गार्हपत्यात् । अत्र भाष्यकारेणोक्तं
 दक्षिणेन ब्रह्मयजमानौ नीत्वा हरतीति । तत्रायमभिप्रायः—आज्येनोदेहीति प्रैषदर्श-
 नादाज्यनिर्वपणान्तं कर्मैकं सर्पिर्निषेचनादि । तत्रोत्तरत उपचारो विहार इति चेदुत्त-
 रतो हरेत्तदाऽऽहवनीयादानीयाऽऽसादने प्रत्यगपवर्गता स्यात्सा मा भूदिति तथोक्तं
 तथा प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्गता च परिभाषासिद्धे अवाधिते स्याताम् ।

अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधिश्रयत्यग्निस्ते तेजो मा

विनैद्यज्ञे यज्ञः सःसादयामि यज्ञे यज्ञः प्रतिष्ठित इति वा ।

स्रष्टार्यम् ।

अग्नेर्जिह्वाऽसीत्युत्तरेण प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ।

भवेति मन्त्रान्तः । आहवनीयाद्यथेतं प्रत्येत्य सादयति, वर्त्मन्निति वर्त्मनीत्यर्थे सुपां
 सुलुगिति लुक्, प्रोक्षणीपात्रस्योत्तरतः ।

आज्यमसीत्याज्यमवेक्षते ।

अध्वर्युरेव । याजमानसूत्राद्यजमानोऽपि । भक्षीयेति मन्त्रान्तः ।

उपरिष्ठाद्वोत्पवनात् ।

अवेक्षत इत्यनुवर्तते । उत्पूय पश्चाद्वा । अत्र ब्राह्मणे निमील्यावेक्षेतेति सार्थ-
वादमुक्तं, तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिरप्युक्तम् । आचार्येण तु पत्न्यवेक्षत इति व्याख्यातं
तदत्रापि भविष्यतीति नोक्तं, तत्र तु शाखान्तरीयत्वाद्याख्यातं, तेन यत्र यत्राऽऽज्य-
मवेक्षत इति तत्रैतौ धर्मौ निमील्यानुच्छ्रान्निति शाखान्तरीयौ ज्ञेयौ । तेन याज-
मानेऽपि सिद्धिः । अयमाज्यसंस्कारो द्वितीयया भाव्युपयोगादर्थवादाच्च । अर्थवादो
(दे) हि ' ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यदाज्यमवेक्षते ' इति निन्दित्वा ' निमी-
ल्यावेक्षेत । दाधाराऽऽत्मनश्चक्षुः । ' इति विहिताज्यसंस्कारार्थं चक्षुषो व्यापारेण
व्ययो भवेदतो व्ययप्रतिसमाधानं निमीलनेनोक्तम् । न हि यत्र संस्कारस्तत्र वैगुण्यं
कुर्यादत एवात्राऽऽज्यावेक्षणेन पत्नीसंस्कारे जन्ये विषयभूतमाज्यममेध्यमभूद्यतोऽन्यस्य
मेध्यतां संपादितवत् । अतः प्रवसति यजमानेऽध्वर्युणा पुनराज्यावेक्षणं कार्यमेव ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्युदगग्राभ्यां
पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पुनाति ।

सकलमन्त्रपाठस्तु समुच्चयार्थो ब्राह्मणे तथैव समुच्चयपाठप्रदर्शनात्तदनुसारिपाठेन
मतान्तरमपि निरस्तम् । यदाहाऽऽपस्तम्बः—शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं
तेजोऽसीति तृतीयमिति, तन्नेष्टम् । समुच्चयपक्षस्तु स्पष्टं वैखानसेनोक्तः । शुक्रमसीति
त्रिभिरित्युक्तं न च प्रत्येकमित्युक्तम् । अत्र हि त्रिरुत्पवनं समन्त्रमेवेष्टं त्रिर्यजुषेति
ब्राह्मणे विधानात् । ननु स्वेनानुक्ते यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विवेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते
सकृदेव तत्र मन्त्रं ब्रूयादिति प्राप्नुयादिति चेत् । न । तस्य न्यायस्यानन्तरिताभ्यास-
विषयत्वात् । अत्र तु पुनराहारेण विजातीयनान्तरितत्वात्पूर्वपाठितमन्त्रेण जनितायाः
स्मृतोर्विच्छेदात्पुनः पुनर्मन्त्रेण भाव्यमिति न्यायेन पूर्वन्यायकाधो भविष्यति । ब्राह्मणं
तु तस्यैव न्यायस्यानुवाद इति तदपि नोक्तम् । ब्राह्मणे समुच्चयस्तु ' शुक्रमसि
ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । त्रिर्यजुषा । त्रय
इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । त्रिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । '
इति । समुच्चयपाठोऽस्येति यजुषेत्येकवचने च समुच्चयं प्रतिपादयन्ति त्रिर्यजुषेत्य-
नुवादोऽप्यर्थवादान्वयायार्थवादेन चादृष्टसंस्कारत्वावगतिः प्रयोजनमन्यथाऽऽज्य-
गतमलापकर्षणमात्रेण दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति प्राप्नुयात्तन्मा भूदेषां

लोकानामाप्यै मेध्यत्वायेति द्वाभ्यां प्रयोजनस्य दर्शितत्वाददृष्टसंस्कारताऽनुवाद-
प्रयोजनमिति सर्वमवदातं, भाष्यमप्येवं योज्यम् । एतैः समुदितैर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं
त्रयात्मकमिति पुनराहृत्याऽऽहृत्योत्पुनाति । एवमत्र क्रमः—आज्यस्थाल्यां पवित्रे
पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीय ततो मन्त्रेणोत्पुनाति । पुनर्द्वि-
रेवमेव । न च प्रत्यगपवर्गत्वमन्यायमिति वाच्यम् । श्रुत्यैव प्रत्यगपवर्गता विहितोत्स-
र्गस्य बाधिका भवेत् । ब्राह्मणे 'पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः' इति
पवित्रयोः प्राणापानरूपयोः संचार उक्तः । प्राणो हि प्रागपवर्गं संचरति तस्य
मुखनासिकनिरोधेन निरोधो यतोऽपानः प्रत्यगपवर्गं तस्य निरोधोऽपानद्वारलिङ्ग-
निरोधो यतो दृश्यते तस्मात्प्राणापानगतिभ्यां क्रमिकाभ्यां पुनराहारे प्रत्यगपवर्गता न
निवार्येति । पुनराहारमिति णमुल्प्रत्ययान्तम् । पुनराहारोऽङ्गमुत्पवनस्य मन्त्रोऽपि
तेन न पुनराहारे मन्त्रसंबन्धः । तूष्णीमेव कृत्वा मन्त्रेणोत्पवनम् । उभयोत्पवन-
संबन्धि याजमानमद्भिराज्यमित्यादि ।

देवो व इति त्रिः प्रोक्षणीः ॥ २४ ॥

उत्पुनातीति संबध्यते । पच्छो गायत्रियेति ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं ज्ञेयम् । पुनराहार-
मिति नानुवर्तते त्रिरित्यनुवर्तयितुं शक्ये पुनस्त्रिरित्यभिधानात्रिरेव न पुनराहार-
मित्यर्थः ।

आपो रेफतपिप्रीतमध्वासमङ्क्तानिष-

दस्थायामन्नहृणीयमाना इति वा ।

प्रोक्षण्युत्पवने वैकल्पिकः ।

अन्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ।

सुचं वेदिमध्ये धारयित्वा गृह्णातीत्यर्थः । धर्मान्वक्तुं प्रतिज्ञामात्रम् ।

स्रुवेणानिष्कासिना ।

गृह्णातीत्यनुवृत्तिः ! निष्कासः शेषोऽस्तीति निष्कासी तथा न भवति तेन पूर्वनि-
ष्कासरहितेनेत्यर्थः ।

वेदेनोपयम्य ।

सुचमिति शेषः । वामेन सवेदां सुचं धारयन्दक्षिणेन स्रुवमित्यर्थप्राप्तम् । बौधाय-
नेन तथोक्तं 'वेदे प्रतिष्ठाप्य गृह्णाति' इति ।

चतुः पञ्च वा जुह्वां गृह्णात्यष्टौ दश

वोपभृति यथा जुहामेवं ध्रुवायाम् ।

व्यवस्थया पक्षद्वयमेव सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव पञ्चगृहीतान्येव वा । षोडशान्या-

ज्यानि विंशानि वा । षोडशानीति स्वयं वदति स्वब्राह्मणानुसारेण । दशगृहीतमुप-
भृति पञ्चगृहीतमितरयोरित्येके समामनन्तीत्यापस्तम्बः ।

भूयो जुह्वामलिपष्ठमुपभृति भूयिष्ठं ध्रुवायाम् ।

गृह्णातीत्यनुवर्तते । भूयो भूयिष्ठमिति समानार्थमतिशयेन बह्वित्यर्थः । अतिशयेना-
ल्पमलिपष्ठम् । अलिपष्ठमुपभृतीत्येतावताऽन्ययोर्बहु सिध्यत्येतेतरयोर्वा भूयिष्ठमित्यपीष्ट-
सिद्धौ गुरुनिर्देशस्तारतम्यस्यात्यन्तातिशयार्थम् ।

उपविलः स्थाल्या जुह्वं धारयमाणो मध्यदेश उपभृति
भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाः षोडशान्याज्यानि गृह्णाति ।

आज्यस्थाल्या बिलेन सममुपविलं जुह्वं धारयमाणो गृह्णाति । जुह्वामिति विपारि-
णामेन पूरणीयम् । स्थाल्या मध्यदेशे धारयमाण इति संबन्ध उपभृतिमिति विपारि-
णामः । भूमौ प्रतिष्ठितायामत्र न विपरिणामापेक्षा । काम्यौ पक्षौ वक्तुमुक्तं षोडशा-
नीति, नो चेद्विंशपक्षेऽपि ह्रासेन काम्यमसदशत्वस्य तन्मा भूदिति षोडशपक्षे काम्यै-
कविंशत्वं विंशपक्षेऽपि नित्याबाधेनैकविंशत्वस्य काम्यस्य संभवोऽर्थादुक्तः ।

*सप्तदशानि पशुकामः कुर्वीतैकविंशानि प्रतिष्ठाकामः ।

आज्यग्रहणकाले पशुकामः सप्तदशान्याज्यानि करिष्ये तथा प्रतिष्ठाकाम एक-
विंशानि करिष्ये इति कुर्वीतेति धातुप्रत्ययानुसारेण संकल्पे यजमानेन कृतेऽध्वर्यु-
गृह्णाति ।

एवं परिभाष्य प्रयोगक्रममाह—

शुक्रं त्वा शुक्रायामित्येनैर्जुह्वं गृह्णाति पञ्चानां
त्वा वातानामिति चोत्तरैरुपभृति ध्रुवायां च ।

शुक्रं त्वेति त्रिषु मध्ये धाम्ने धाम्न इत्यनुषङ्गः, संहितायामाध्वर्यवपठितास्त्रयः,
याजमाने त्रयोदश, तेषां लिङ्गेनाऽऽध्वर्यवे विनियोगः समानः । याजमाने प्रथम-
स्याऽऽवृत्तिः । याजमाने षोडशपक्षे मन्त्रविभागोऽयम् । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्य-
त्राऽऽज्यान्युदाहृतानि, सर्वाणि ग्रहणानि समन्त्राण्येवेति स्थिते जुह्वं ग्रहणे शुक्रं त्वेति
मन्त्र इतिकरणेनाऽऽदिप्रदिष्टः सर्वोऽपि यदैक एव तदा तस्य त्रिरावृत्तिः प्रसज्येत ।
तदर्थमुक्तमेतैरिति बहुत्वम् । ननु तथाऽप्येकशेषादेकत्वमेवेति चेन्न । एतैरिति व्यर्थं
स्यात् । आचार्यः पुनरेकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाष्य कथं ब्रूयादैतैरिति बहुवचनं,
यत्र मन्त्रसमुदायो मन्त्रो विवक्षितस्तत्र मन्त्रैकत्वमेव साधितं तदधिकप्रयत्नाद्बहुवचन-
विरोधाच्च नानामन्त्रता । अत एव पूर्वमुपयत्र हेत्वभाव एकमन्त्रतैव व्याख्याता ।
क्वचित्तस्यैवाभ्यासोऽपि । तत्र तत्र यथाकथंचिद्भाष्यमप्यनुगुणीकृतं क्वचित्परिहृतं

च । पञ्चानां त्वा वातानामित्यस्मादुत्तरैः पञ्चानां त्वर्तूनामित्यादिभिरुपभृत्यष्टभिर्ध्रुवायां चतुर्भिरधिकस्तस्यामेव सप्तदशत्वे ज्ञेयः कामाय त्वेति काम्ये लिङ्गात् । आपस्तम्बेनापि पशुकामस्य पञ्चगृहीतं ध्रुवायामित्युक्तम् ।

इदानीं विंशैकविंशयोः पक्षयोर्मन्त्रविभागमाह—

यद्यल्पीयाऽसौ मन्त्राः स्युस्तेषामर्धैरुपभृति गृह्णी-
यादर्धैरितरयोर् यदि भूयाऽसौऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

विशेषु तथैवैकविंशेषु वाऽल्पायांसो मन्त्रास्तेषां चतुर्धा विभक्तानां मध्यमभागद्वय-
मर्धास्तेरुपभृति ग्रहणमाद्यन्तभागद्वयमर्धास्तैः प्रथमभागस्थैर्जुह्वां चतुर्थभागस्थैर्ध्रुवायां
प्रथमप्रथमावृत्त्या संख्यापूरणम् । तथा च षोडशान्यपक्षे यस्यां ये विनियुक्तास्ते
तथैव ग्राह्या इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमन्त्रैस्त्रिभिः संख्यापूरणमिति वदिष्यति । तथा च
विंशतिर्मन्त्राः । षोडशाज्यपक्षे कथं विनियोग इत्यत आह—अवशिष्टाश्चत्वारो
विकल्पेन पूर्वैः सह ग्राह्या इति भावः ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि धामासि प्रियं देवाना-
मनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामीति
वा संख्याः पूरयति धामासीति वा सर्वासु ।

शुक्रमसीत्यादयस्त्रयो मन्त्राः । प्रियं देवानामित्याद्यनुषङ्गः । त्रयाणां गृह्णामीत्यन्तः ।
षोडशपक्षे विकल्पार्था अपरत्र संख्यापूरणाय । धामासीत्यादिगृह्णामीत्यन्तो वैक एव
संख्यापूरणार्थः । तदयमर्थः—शुक्रं त्वेति त्रिः पञ्चानामित्येकेन च जुह्वां चतुर्गृहीते शुक्र-
मसि० प्रियं० गृह्णामीति पञ्चानां त्वर्तूनां० पञ्चानां त्वा दिशां० पञ्चानां त्वा पञ्चजना-
नां० चरोस्त्वेति चतुर्गृहीते ज्योतिरसि० प्रियं० गृह्णामीति पञ्चमम् । ब्रह्मणस्त्वा
तेजसे० क्षत्रस्य० विशेषत्वा० सुवीर्याय त्वा गृह्णामीति पुनरुपभृत्येव चतुर्गृहीते धामा-
सि० प्रियं० मीति पञ्चमम् । उपभृति द्वे चतुर्गृहीते गृह्येते इति न्यायवित्तिद्वान्तस्त-
दर्थं चतुर्गृहीतस्य पञ्चगृहीते क्रियमाणे संख्यापूरणं नत्वष्टगृहीतस्य । यत्तद्यष्टौ दश वेति
वचनं तत्फलतो ग्रहणमात्राङ्गं न तु होमाङ्गं, चतुरवत्तं जुहातीति प्रधानसंख्यानुरोधा-
येति सङ्घितं तैरेव तेन त्रिविधविभागतः । तथा ध्रुवायां सुप्रजास्त्वायं० रायस्योषा०
ब्रह्म० भूर० गृह्णामीति चतुर्गृहीते नित्येषु विशेषेषु धामासीत्यनेनैव पञ्चमं काम्यैकविंशेषु
कामाय त्वेति पञ्चमं धामासीत्यादिना षष्ठम् । धामासीति वेतिपक्षे पूर्वयोर्विकल्पार्थत्वं
धामासीति गृह्णामीत्यन्तेन चतुर्णां चतुर्गृहीतानां पञ्चमं पञ्चममनेनैव गृह्णानि । एकविंशेषु
विंशं कामाय त्वेत्यादिना धामासीत्येकविंशमिति सर्वव्यवस्था ज्ञेया । इयं च व्यव-
स्थाऽर्धैरुपभृतीतिमूत्रानुरोधात्सर्वास्वित्येतत्सूत्रपदाच्च सर्वासु त्र्यक्षु संख्यापूरणमन्यथा
कथं स्यात् । याजमानं तु पञ्चानां त्वा वातानामिति चतुरवर्तनीयः सप्तदशेषु(शसु)

कामाय त्वेति विशेषेण धामावृत्तिश्चरोस्त्वेति द्विः सुवीर्यायेति द्विः, भूरस्माकमिति द्विः, एकविशेषेण कामाय त्वेत्यस्यैव द्विरावृत्तिर्न भूरस्माकमित्येतस्येति ज्ञेयम् ।

अन्यत्रोत्तरादाज्यानि सादयित्वाऽपोद्धृत्याऽऽ-

ज्यस्थालीं प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य ।

वेदितः सकाशादाज्यस्थालीं सवेदामपोद्धृत्यान्यत्र स्थापयित्वा प्रोक्षणीरापो देवीरित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रसूते सति ।

कृष्णोऽसीति विषायेधमं त्रिः प्रोक्षति ।

अग्नये त्वा स्वाहेत्यन्तः । विमुच्येधमं मन्त्रेण प्रोक्षति ।

वेदिरसीति वेदम् ।

प्रोक्षति त्रिरिति च ।

बर्हिःरसीति बर्हिः ।

स्वाहेत्युभयोरन्तः पूर्ववत् ।

त्रिरैकैकम् ।

पूर्वानुवृत्तौ सत्यां त्रिरैकैकमित्युत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूदिति पुनर्वचनम् ।

अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्राणे

प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यानि पृथिव्यै त्वेति मूलानि ।

पुरोभागे पूर्वदिग्रन्थिर्यस्य तद्बर्हिः सन्नद्धमेव वेद्या मध्य ऊर्ध्वाग्रमासाद्य तस्याग्रमध्यमूलानि क्रमेण सकृत्सकृत्तावद्भिरेव मन्त्रैः प्रोक्षति ।

सुच्यग्राण्युपपायय मूलान्युपपाययति ।

बर्हिष इत्यर्थात् । अग्निहोत्रहवण्यां सुचि पूर्वावशिष्टोदकायामग्रभागान्मूलभागान्श्च क्रमेण तूष्णीमुप समीपं नीत्वोदकं पिबन्तीवेत्येवं संपादयति । मूलाग्रसंस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात् । पाययतीति वचनात्सोदकायां, तत्तु पूर्वशेषमुदकशेषं मूलेषूपसिञ्चतीति कात्यायनः । तन्नाशेऽन्येनोदकेन ।

पोषाय व इति सहस्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति ।

स्रुचाऽग्निहोत्रहवण्या सोदकया सह वर्तते इति सहस्रुग्वस्तस्तेन हस्तेन पुरस्तात्पूर्वभागे ग्रन्थेरेव विद्यमानेन प्रत्यगपवर्गं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति समीपस्थेन हस्तेनोक्षति प्रोक्षतीत्यर्थः । ग्रन्थिं प्रत्युपरिष्ठात्सुच्यग्रावहितेन हस्तेनोदकमङ्गुल्यग्नैः स्नावयतीति फलितोऽर्थः ।

स्वधा पितृभ्य इति प्रोक्ष्यन्वशेषं निन-
यति दक्षिणस्याः श्रोणेः संततमोत्तरस्याः ।

गच्छतेति मन्त्रान्तः । दक्षिणस्या वेदिश्रोणेः सकाशमारभ्योत्तरस्याः श्रोणेः पर्यन्तं प्रोक्षणीनामवशिष्टमुदकं पातयति । पितृभ्यो बर्हिषञ्च इदमिति याजमानं, स्मार्त उभयो-
रुदकस्पर्शः । अवशेषमित्यनेनावशिष्टे स्कन्ने निनयनलोप इति न्यायविद्ः । तत्रोदकम-
न्यत्प्रतिनिधित्वेन गृहीत्वा देवताभ्यो निनयेदिति सूत्रकृतां मतम् ।

पूषा ते ग्रन्थि विष्यत्विति बर्हिषो ग्रन्थि विष्यति ।

विष्यति मुञ्चति ।

विष्णोस्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति ।

प्रस्तरं पुरस्ताद्भागे बर्हिषः सकाशान्निर्गम्यन्प्रस्तरं गृह्णाति हस्तेन । एवदेवाऽऽप-
स्तम्बेन स्पष्टमुक्तमाहवनीयं प्रतिकर्षेच्चिवेति ।

नावाञ्चं निरायच्छति ।

अवाञ्चं पश्चादपवर्गं न बर्हिषः सकाशान्निर्गमयति ।

नोर्ध्वमुञ्चति ।

ऊर्ध्वं नोपयच्छति ।

न विधुनोति ।

हस्तेन सह न विधुनोति ।

न विकम्पयति ।

कम्पनं हस्ते स्थित एव प्रस्तरेऽस्यैवन्न करोति ।

कर्पन्निवापयच्छति ।

बर्हिषः सकाशाच्छनैरेव वेद्यां कर्षन्निवेपत्युपकरोति ।

यजमाने प्राणापानौ दधामीति प्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य ।
स्थापयित्वा ।

प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति ब्रह्मणे प्रयच्छति ।

अग्नेणाऽऽहवनीयं प्रयच्छति ।

ब्रह्मा यजमानाय ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

प्रयच्छतीत्यनुवृत्तिः । यजमानो धारयन्नास्त इति याजमाने वक्ष्यति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-
कृतायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

बर्हिषा वेदि* स्तृणाति ।

वेदेर्हविराधारत्वेन श्रवणाद्धर्हिषस्तत्संस्कारार्थत्वेनोपादानान्मन्त्रस्य बर्हिरर्थत्वेन पर्यवसानाच्चेतः परं यदुच्यतेऽङ्गजातं तेनानुष्ठितेनार्थाद्वेदेः स्तरणमेव भवति, तत्तूष्णी-
मेवेति वृक्तुमिदं सूत्रम् । बर्हिःशब्दो यद्यपि न संस्कारवचनस्तथाऽपि संस्कृतस्या-
न्यत्राविनियोगाद्भवसदनमारभ इत्यादिलिङ्गाच्च प्रकृतमेव बर्हिर्नापूर्वम् । तेन वेदि-
माच्छादयति ।

कथमित्यपेक्षिते पूर्वाङ्गान्या (ण्या) ह—

तृणैरन्तर्धायाक्षण्या शुल्ब* स्तृणाति ।

तृणैर्दभैरन्तर्हितां कृत्वा तस्यां शुल्बं बर्हिःसंनहनं तस्यैव द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वा-
न्नापूर्वं कृत्वा स्तृणाति वितनोति । वेदेर्दक्षिणपार्श्वेऽक्षण्या निर्ऋतिदिशि मूलमीशान्येऽ-
ग्रम् । अनुवृत्तस्य स्तृणातेराच्छादनार्थत्वाच्छुल्बमित्यनेनासंबन्धमाशङ्क्य पुनः स्तृणा-
तीति धात्वन्तरमेव प्रयुक्तम् ।

दक्षिणं वेद्यन्तमित्येकेषाम् ।

तृणैरन्तर्धाय तत्र प्रागग्रमुदग्रं वा शुल्बं स्तृणातीत्यन्वयः ।

देवबर्हिरूर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीत्यग्रैर्पूर्वाङ्गान्याच्छाद-
यन्वहुलमनतिदृशं प्रागपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु वा ।

स्तृणातीत्यनुवर्तते । बर्हिरिति विपरिणामेनाध्याहारेण च विशेष्यं ज्ञेयं मन्त्रे
देवबर्हिरितिदर्शनाच्च । बर्हिः स्तृणाति प्रजा वा इति ब्राह्मणे च स्पष्टं द्वितीयान्तबर्हिः-
शब्दस्य दृष्टत्वाच्च । त्रयो धातवो विभागा अवयवा यस्मिन्बर्हिषि तत्तथा । तथा पञ्च-
धातु बर्हिर्निधनरूपेण संनद्धं, निधनानि त्रिप्रभृति विषमाणि चतुप्रभृति समानि वा
तद्रूपं बर्हिर्यदा स्तृणाति तानि यदि त्रीणि पञ्च वा स्युस्तदा तान्येव धातवो यदा
चत्वारि स्युस्तदा चतुर्थं त्रिष्वेव मेलयित्वा त्रिधातु करोति । यदा षट्प्रभृति निधनानि

स्युस्तदाऽधिकानि त्रिषु पञ्चसु वा मेलयित्वा त्रिधातु पञ्चधातु वा करोति । तत्रैकै-
कमेव धातुं बर्हिः स्तृणाति । वेदेः प्रत्यग्भागमारभ्य प्राग्भागपर्यन्तं विपरीतं बोधयत्रापि
पुरोऽवस्थितानि मूलानि पश्चादवस्थितैरग्रैर्धातूनामाच्छादयन्स्तृणातीत्यन्वयः । नाति-
दृश्वमनतिदृश्वं दृष्टं यथा भवति तथा स्तृणाति । तदेव पुनर्विशेषितं बहुलमितिनिबि-
डतरं स्तृणाति सर्वथा यथा वेदिर्न दृश्यते । प्रागपवर्गमित्यनेनोदगपवर्गमात्रं व्यावर्तितं
प्रत्यगपवर्गता तु पूर्वमप्राप्ता विकल्पेन विधीयते ।

धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

बर्हिषा वेदिं स्तृणातीत्यधिकाराद्वेदेरेकत्वाद्भाववृत्तौ प्राप्तायामिदमाह । तत्र बर्हिषः
स्तीर्यमाणत्वेऽपि न तस्यैव सूत्रेण संस्कार इत्युक्तम् । तथा बर्हिषः संसृष्टद्रव्य-
स्यैकत्वेनैव द्रव्यपृथक्त्वेनाप्राप्तावपि निधनोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वं मा भूदपि तर्हि
धातूपाधिर्नैवेति नियमार्थमुक्तं धातूपाधिना स्तीर्यमाणत्वादिति भावः । तथाचोर्णाग्र-
दसमिति मन्त्रेण बर्हिरेव विस्तीर्णं करोति बर्हिः स्तृणातीति श्रुतः । एवंचार्थाद्बर्हिषा
स्तीर्यमाणेनापि वेदिराच्छादिता भवति तत्र न मन्त्रः । तदेवोक्तं बर्हिषा वेदिं स्तृणा-
तीति श्रुत्यन्तरेण । स्तृणौत्योरर्थद्वयं याजमाने विस्पष्टयिष्यते । ऊर्णामृद्वित्यादिमन्त्रैर्लिङ्ग-
विनियुक्तैरनुमन्त्रयते बर्हिः स्तीर्यमाणं वेदिं स्तीर्यमाणां स्तीर्णमिति निर्देशेन । न ह्यसति
तयोरर्थभेदे बर्हिः स्तीर्यमाणमिति संभवति तेन बर्हिस्तृणातीत्ययं वितननार्थ इति
दर्शयति । तथा वेदिं स्तीर्यमाणां, स्तीर्णमिति तु बर्हिषा स्तृणातीत्ययमाच्छादयती-
त्येवमर्थ इति दर्शयतीति निश्चिनुमः । ऊर्णामृद्वित्यादि याजमानम् ।

अनूयाजार्थे उल्मुके उदू(दु)त्ताऽऽहवनीयं कल्प-

यित्वा प्रत्यादाय प्रस्तरं परिधीन्परिदधाति ।

धारयन्प्रस्तरमिति वाक्यात् । त्वाप्रत्ययेन च परिधानाङ्गता । उल्मुके उवलन्ती
पूर्वस्यां दिश्यायतन एवानूयाजार्थमिति संकल्प्य पृथक्पृथग्दित्यर्थः । प्राची उल्मुके
इति वाजसनेयकविधानात् ।

काष्ठैराहवनीयं कल्पयित्वा समृद्धं कृत्वा यजमानहस्तात्प्रस्तरं प्रत्यादाय तं
धारयन्नेव परिदधातीति यदुक्तं तदाह—

गन्धर्वोऽसीत्यपरेणाऽऽहवनीयं बर्हिष्युदगग्रं मध्यममि-

न्द्रस्य बाहुरसीति दक्षिणार्ध्यं सःस्पृष्टं मध्यमेनाभ्यग्रं

मित्रावरुणौ त्वेत्युत्तरार्ध्यं सःस्पृष्टं मध्यमेनाग्रम् ।

ईडित इति सर्वत्र मन्त्रान्तः । आहवनीयायतनसमीपे पश्चात्स्तीर्ण एव बर्हिषि परि-
दधातीति पूर्वानुवृत्तिः । अभ्यग्रमाहवनीयायतनादधिकाग्रमपि आहवनीयमभि अभिमुख-

मभ्यग्रं मध्यमेन परिधिना संस्पर्शमात्रं कार्यं नोत्तराधरभावनियमः । उत्तरार्धे(र्ध्व)स्य तु परिधेरवाग्रत्वमेव मतं, न्यूनत्वेन स्थितमाहवनीयायतनादग्र यस्य सोऽवाग्रस्तं तथा परिदधाति मूलं मध्यमपरिधिसंस्पृष्टं पश्चदिवाधिकमायतनात्कृत्वाग्रं तु यथाऽऽयतनादग्रं भवेत्तथा विधेयं स्पष्टमन्यत् । ध्रुवोऽसीत्यादि याजमानम् ।

सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीय*मभिमृश्य ।

अभिषस्त्या इति मन्त्रान्तः । अयं परिधिसहचरितो विधिर्वाक्यशेषाच्च परिध्यभावासु विकृतिषु नास्ति बौधायनेनोक्तं सूर्येण पुरस्तात्परिदधातीति ।

ऊर्ध्वे आधारसमिधाषादधाति वीतिहोत्रं त्वा

कव इति दक्षिणां तूष्णीमुच्चरा* समिदस्यायुषं त्वेति वा ।

अध्वर इत्यन्तः । उत्तरस्यामायुषे त्वेति तूष्णीमिति विकल्पः । तथैवाऽऽप-
स्तम्बेऽपि ऊर्ध्वे ऊर्ध्वग्रे आयतन एवाऽऽधारसमिधावाधारयोरधारभूते समिधौ
यथाऽऽधारयोः क्रियमाणयोस्तयोः संस्पर्शो भवेद्दक्षिणोत्तरभावस्तु तयोरेव परस्परा-
पेक्षया । अत्राऽऽधारयोर्विकल्पेन नानाप्रकारता तदनुसारेण यत्र कुत्रापि दक्षिणोत्तर-
भावः स्थाप्यते समिधौ ।

समावनन्तर्गर्भौ दर्भौ बर्हिषो विधृती करोति ।

बर्हिष इति पञ्चमी बर्हिषः सकाशाद्विधृतिनामके(कौ) दर्भौ करोति समौ
पूर्वमेव न च्छेदनेन, न विद्यतेऽन्तर्गर्भौ गर्भभूता सूचिर्योस्तौ । मध्यमाद्बर्हिष इति
बौधायनो जैमिनिन्यायश्च ।

विशो यन्त्रे स्थ इति मध्ये वेदेर्बर्हिष्युदीचीनाग्रे निदधाति ।

मध्ये वेदेरित्युक्ते साक्षाद्वेदिसंबन्ध इतिप्रतीतिनिवारणार्थं बर्हिषीत्युक्तम् । स्पष्ट-
मन्यत् । विच्छिन्नस्त्रीति याजमानम् ।

वसूना* रुद्राणामिति तयोः प्रस्तर* सादयति ।

सदसि सीदेति मन्त्रान्तः । तयोर्विधृत्योरयं प्रस्तर इत्यादि याजमानं तुवान्ते-
ष्वपि ज्ञेयम् ।

जुहूरसीति प्रस्तरे जुहू*समं मूलैर्दण्डम् ।

असीत्यनुषङ्गो ध्रुवाऽसित्यस्माद्दर्शितो ब्राह्मणे, तथैव सूत्रेऽपि दर्शितः । प्रिये
सदसि सीदेति मन्त्रान्तः । प्रस्तरस्य मूलैः समो यथा जुह्वा दण्डो भवति तथा
सादयतीत्यर्थः ।

उपमृदसीत्युतरामुपभृतमधस्ताद्विधृत्योः प्रतिकृष्टतराम् ।

पूर्ववदनुषङ्गः । प्रतीचीनं कृष्टं जुहुमूलान्मूलमतिशयेन यस्याः सा तादृशी साद-
यति । स्पष्टमन्यत् ।

ध्रुवाऽसीत्युतरां ध्रुवामुपरिष्ठाद्विधृत्योः

प्रतिकृष्टतरामसंस्पृष्टाः सादयति ।

उपभृता संसर्गरहितम् । स्पष्टम् ।

ऋषभोऽसि शाकरो वषट्कारस्य त्वा मात्रायाः
सादयाभीति दक्षिणेन जुहुः सुवः सादयति
ध्रुवां वोत्तरेणर्षभोऽसि शाकरो घृताचीनाः सूनूः
प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदेति वा ॥ २६ ॥

गतार्थम् । यथावकाशं स्थालीमपि सादयति ।

एता असदन्नित्यभिमन्त्रयते ।

सूचां प्रकृतत्वान्मन्त्रे स्त्रीलिङ्गत्वाच्च सूचामभिमन्त्रणं सूववर्जानां कर्मकरणो मन्त्रः
सूववर्जं सूच इत्यापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तम् ।

विष्णूनि स्थ वैष्णवानि धामानि प्राजापत्यानीत्याज्यानि ।

अभिमन्त्रयत इति पूर्वस्मात् ।

उत्तरविध्यर्थं परिभाषामारचयति—

सूवेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योराज्यार्थानाज्य-

स्थाल्पाः करोति जुह्वा ध्रुवाया आहवनीये ।

करोतीति शेषः । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः संबन्धेन यान्याज्येन प्रयोजनाभि त आज्या-
र्थस्तानाज्यस्थाल्या एवाऽऽज्येन तथा सूवेण य आज्यार्थास्तैरपि चाऽऽज्यस्थालीगते-
नैव करोतीति नियम्यते । आहवनीये जुह्वेति परिभाषितस्य विशिष्टस्यानुवादः । य
आज्यार्थास्तान्ध्रुवाया एव सकाशाद्भौवमिति नियम्यते । अयमाशयः—सर्वस्मै वा
एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति वाक्यशेषादुत्सर्गे सति नान्तर्वेदिगृहीतस्य
प्रतीचीनं हरतीति श्रुतिरापस्तम्बेन दर्शिता । ततस्तु दक्षिणाग्निगार्हपत्ययोर्भौवस्य
नेतुमशक्यत्वात्स्थाल्या इत्युक्तमिति सूवेणेति मित्रो नियमः । तेन द्वयोरग्नयोर्होमा
जुह्वा क्रियमाणा अपि स्थाल्या एव सूवेण हविष्प्रत्यभिवारणप्रस्तरवार्हः समञ्जनप्राशि-
त्रयजमानभागेडापर्वज्जनान्ज्येडापर्वणहोमसंबन्ध्याज्यमाज्यस्थाल्या एव । तत्र जुह्वाऽऽ-
हवनीय आहुतयो हूयन्त इति परिभाषात एव सिद्धं, तत्सर्वार्थमुक्तं तन्त्रेण कचि-

द्रव्यस्याऽऽहुतयः । अत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणे तु तदर्थं ध्रौवमाज्यं नियम्यतेऽर्थशब्देन चोपस्तरणादिकमपि ध्रुवाया नियम्यते । कात्यायनादयस्तूपस्तरणाभिधारणे आज्यस्याख्य एवेति वक्ष्यति(दन्ति) तन्नेष्टमाचार्यस्येत्युक्तम् । कुतः, यत उपस्तरणाभिधारणे जुह्वाऽऽहवनीय एव प्रयोजनभावं भजेते अवदानाहूतेः पूर्वं पश्चाच्चेति वक्ष्यति । प्रथमाधारे तु यद्यप्यनेन न प्राप्तिस्तथाऽपि वचनेन भविष्यति । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । नैमित्तिकप्रायश्चित्तं तु गार्हपत्यदक्षिणाभ्योर्जुह्वैव समाख्यया येषां स्तुवेणेति वचनं तेषामेव तथेति ज्ञेयम् । अत्र बौधायनः—प्रत्यादत्ते दक्षिणेनाऽऽज्यस्थालीं सखुवां सव्येन पात्रीं वेदमिति ।

इदमहं सेनाया अभीत्वर्थे मुखमपोहामीति वेदेन दक्षिणस्मात्पुरोडाशदङ्गारानपोह्योत्तरस्मादपोहति ।

व्यपा क्रम उक्तः सांनाय्यनिवृत्त्यर्थस्तेनाभिमन्त्रणोपस्तरणयोरपि ।

सूर्य ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्रयते स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति पात्र्या-
मुपस्तीर्याऽऽप्यायतां घृतयोनिरग्निर्हव्याऽनुमन्यताम् ।
स्वमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽ-
ग्नये जुष्टमभिधारयामीत्याग्नेयमभिधारयति तूष्णीमुत्तरम् ।

पात्र्यामिति सप्तम्याऽधिकरणत्वमात्रमुक्तं न संस्कार्यत्वं, तेन स्योनं त इत्येक-
वचनेनैकस्यैव पुरोडाशस्यार्थं उपस्तरणमुपस्तीर्येति व्यपा प्रतिपुरोडाशम् । अग्नये
जुष्टमिति लिङ्गादाग्नेयमित्युक्तम् । प्रकृतावृहामावादभिधारणस्य सर्वहविरर्थत्वेन
श्रूयमाणत्वाच्च तूष्णीमुत्तरमिति निर्देशात्पुरोडाशमेव । अत्र मन्त्रेण दक्षिणं तूष्णीमुत्त-
रमिति वक्तव्येऽपि लिङ्गप्रदर्शनार्थमाग्नेयमित्युक्तम् । अनेन दक्षिणोत्तरदेशभेदः
स्मारितः ।

द्वितीयं सांनाय्यं चेत्तत्राऽऽह—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु
यो वितस्थे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा
देवान्गच्छ सुवर्विन्द यजमानाय मह्यमिति शृतम् ।

प्रातर्दोहम् । सांनाय्यधर्मेषूक्तत्वात्प्राप्तिर्मन्त्रस्य । अभिधारयतीत्यनुवर्तते ।

आर्द्रः प्रथमर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता
मतीनामिति पुरोडाशमुद्रासयत्यभिन्दन्नपर्यावर्तयन् ।

मध्ये शृतमिति व्यवधानेऽनुवृत्त्यसंभवात्पुरोडाशमित्युक्तम् । कपालयोगादुत्कृष्या-
न्यत्र स्थापयति कस्मिंश्चित्पात्रे, दक्षिणेन हस्तेन भस्मपरिमार्जनं पुरोडाशस्य क्रियते

यदा तदा तत्र स्थापनं न संभवति तस्मादादत्त इति नोक्तं, वामेन विना विधानं
मुतरां न संभवति । यथा न भिद्यते यथा च न पर्यावर्तते तथा संपादयन्नुद्गासयति ।

वेदेन भस्म परिमृज्य ।

पुरोडाशलक्षं भस्म परिमृज्य परितोऽपगमय्य ।

तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेध सुम-
नस्यमान इत्युपस्तीर्णे पात्र्यां निदधाति ।

प्रकृतत्वात्पुरोडाशमेव । पात्र्यामुपस्तीर्णे घृतेऽदृष्टार्थत्वनिवारणायोपस्तीर्ण इत्युक्तं,
सदनं घृतमेव स्योनं ते सदनं करोमीति मन्त्रलिङ्गात्तस्मिन्सीदेत्यस्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च न
पात्र्या अधिकरणता । अत एव न पात्रीसंस्कारार्थमुपस्तरणं किं तु पात्र्यां यदुपस्तीर्णमाज्यं
तत्र निदधाति स्थापयति । उद्गासनप्रभृतिकाण्डानुसमयेन कार्यं तथैव द्वितीये ग्रहणं
सादनान्तमिति कात्यायनेनोक्तं वचनादिति च । यवमयः पुरोडाशस्तदा ब्रीहीणामिति
लिङ्गविरोधान्न मन्त्रस्तूष्णीमेव निधानं तथा वैखानसेन स्पष्टमुक्तम् । ब्रीहिप्रतिनिधियव-
मयेऽस्त्येव मन्त्रः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् । यदि द्वितीयं शृतं तदा नोपस्तरणं
द्वितीयमभिधाय दृष्टव्यमुद्गासयति । सायंदोहेन सहैव व्याख्यातम् ।

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीदित्येकै-

कशः कपालान्यभिधाय संख्यायोद्गासयति ।

काण्डानुसमर्थमैकैकश इत्युक्तम् । संख्यायोद्गासयतीति श्रुतौ पौर्वापर्यमुक्तं
त्वाप्रत्ययार्थेन ल्यपा । तत्रैव शाखान्तरीयमुपसंहृतं ल्यपैवाभिधायति । एकमभिधाय
तदेव संख्यायोद्गासयतीत्येवमन्यत् । त्वाश्रुतिकृतः काण्डानुसमयो दर्शितः । अन्यथै-
कैकश इत्यनर्थकं बहुवर्चनोत्तेनैकप्रातिपदिकेनैकद्रव्यता प्रतीयते । तथाऽपि कपालानां
संख्यायोद्गासयतीति संख्यानेनोद्गासनमुक्तं संख्यापयतीत्येतस्य ल्यपोद्गादनं साधनभा-
वोपधानात् । उद्गासनमन्त्रविधानार्थं संख्यायेत्युक्तं संख्याशब्देन मन्त्रेण स तु वैखा-
नसेनोक्त एकं द्वे त्रिणीत्यादिभिरिति । ततस्तु प्रत्येकमेव संख्यामन्त्रो भिन्नस्तेनोद्गासनं
चैकेन च संख्याय सर्वाणि पञ्चादुद्गासनं भवति, ल्यपोऽनर्थकत्वमापद्येत तथैकैकश इति
संख्यायोद्गासयतीत्यनेनापि संबध्यते न त्वेकमित्यदृष्टार्थं गणनं ल्यपा संख्यायैकैकश
उद्गासयतीति साधनतया दृष्टार्थत्वमा(त्वा)पादनात् । यद्यपि कपालान्त्येकद्रव्यत्वेन
सकृन्मन्त्रो भवेत्तथाऽपि वचनादभिधारणमपि ल्यपोद्गासनाङ्गमेवेत्युक्तवैकैकश इत्यनेन
यदुद्गास्यते कपालं तदेवाभिधायति संयुक्तत्वं प्रदर्शितम् । तथा च प्रथमस्योद्गासनेन
द्वितीयमभिधारणं व्यवहितमिति कृत्वा पुनर्द्वितीयस्याभिधारणं मन्त्रेणैव कार्यमिति

दर्शितम् । तथाचाभिधारणमुद्भासनं च प्रतिकपालं काण्डानुसमयेन । अत्र केचिद्याख्या-
तारो वदन्ति—एकं द्वे त्रीणीति संख्या न प्रत्येककपालनिष्ठेति प्रथमं द्वितीयं तृतीय-
मित्यादिप्रकारेण संख्योच्चारणमिति । तत्र ! प्रथमापेक्षया द्वितीये द्वित्वेऽपि यथैक-
मिधे विष्णुस्त्वाऽन्वेत्वित्यादिभिर्द्वितीयादिष्वपि प्राधान्यमेवमत्रापि ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तित्वति पुरोडाशमनक्ति ।

पुरोडाशग्रहणं सांनान्यनिवृत्त्यर्थमेकवचनं मन्त्रावृत्त्यर्थम् । अनक्ति स्निग्धी करोति ।
तथा चेदमञ्जनमलंकारशब्देनानुवदिष्यति ।

कथमनक्तीत्यत्रैव विशिनष्टि—

स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गमणिकाषमुपरि-

ष्टादभ्यज्य स्रुवेण हस्तेनाधस्तादुपानक्ति ।

पुरोडाशमित्यनुकृष्यते । स्रुवेणेति सामर्थ्यसिद्धेऽपि हस्तेनेत्यस्योपरिष्ठादभ्य-
ज्येत्यनेन संबन्धनिराकरणार्थं पुनरुक्तं स्रुवेणेत्यर्थः । उपरिष्ठादिति अधस्ताल्लग्नं
तलमागमात्रं विना सर्वमभ्यज्य स्रवदाज्येन स्रुवेण अष्टं कृत्वा स्वक्तं सुष्ठु बहुवृत्तेना-
क्तम् । अभ्यज्येत्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । तत्र प्रकृत्यर्थोऽनुवादोऽणिकाषमित्यन्तैरभ्य-
ञ्जनस्य सिद्धत्वात्प्रकृत्यनुग्रहार्थं पाकं पचतीतिवत् । तेन कृत्वेत्यमुपमं माहाभ्यज्येति
पदं स्वक्तं कृत्वेत्ययमर्थः संपन्नोऽप्राप्तत्वाद्विधिरनुमेयः । एवमनुक्ते स्वक्तादिपदानि
प्राप्तानुवादीन्वेव स्युः । न च पूर्वमनक्तीत्येतावन्नैतत्सर्वं प्राप्नोति । ततस्तु प्राप्तत्वा-
त्स्वक्तादिक्रिया भावनालक्षणेन प्रयत्नेन यथा संबध्येत तथा कृते विधिमात्रानुमानं
पश्चाद्भविष्यति । न चाभ्यज्येत्येतद्व्यवहृतं धात्वन्तरावरुद्धं स्वक्तादिपदैः क्रियोप-
सर्जनद्रव्यवचनैरन्वेतुमर्हति । तस्मादभ्यज्येति धातुः पूर्वानुवादीति सिद्धम् । अथवा
स्वक्तमिति क्रियाविशेषणं एदमनक्तीत्यनेन संबन्धनीयं, तेन सम्यग्भजनं धृतधारया
कृत्वा पश्चान्म्रसणं स्रुवेण घर्षणं तत्राकूर्मपृषन्तमित्यादि । पुनः पुरोडाशं कथं
भूतं कृत्वेत्यपेक्षायामकूर्मपृषन्तमित्यादि पदत्रयं संबध्यते, न विद्यन्ते कूर्मस्येव पृषन्तो
बिन्दवो यस्मिन्यथा कूर्मे बिन्दवः सन्ति तथा स्रुवेण स्वञ्जने क्रियमाणे प्रदेशे धृत-
बिन्दवो यथा न भवन्ति तादृशमक्तं कृत्वाऽपरिवर्गं परिवर्गस्त्यागः प्रदेशे प्रदेशे
तथा न समस्तमित्यर्थः । अथवाऽपरित्यजन्न परित्यजन्नित्यर्थः । मध्ये स्रुवस्य पुरोडा-
शस्यं वियोगो न कार्यो यावदभ्यञ्जनसमाप्तिः । तथाऽणिकाषं न विद्यते निकाषो
निकर्षणं घर्षणं स्रुवेण यत्र, णमुलन्तेऽपि स एवार्थो नेणत्वं छान्दसम् । एवं प्रकारम-

म्यञ्जनमुपरिष्ठात्स्त्रुवेण कृत्वा पश्चात्स्त्रुवेण हस्त आज्यमानीयेति वैखानसवचनाद्वस्तु
 आज्यं गृहीत्वाऽधस्ताद्भाग उपलिम्पति । अनक्तीत्युच्यमान आज्यपतनमात्रं स्यात्तत्र
 संभवत्यनुत्ताने पुरोडाशे, तस्मात्पुरोडाशस्याधस्तात्समीपं हस्तं नीत्वेति वक्तुमुपेत्युक्त-
 मपर्यावर्तयन्नित्यर्थः । यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्य संनिधौ श्रुतमुपरिष्ठादभ्यज्याधस्ता-
 दुपानक्तीत्येतच्छाखान्तरेणोपबृंह्य तौ समानविधानावित्यनेन पुरोडाशान्तरेऽपि प्राप्त-
 मिति पुरोडाशमित्युक्तमनुवर्तितं पुरोडाशब्राह्मणत्वात्सांनार्ये न प्राप्तिरिति दर्शयि-
 तुम् । अतः परं पुरोडाशाद्यासादनमेवोच्यते । तत्तु न ज्ञायते पात्र्यां नीत्वा सादन-
 मथवा हविरेव गृहीत्वा नीत्वा सादनीयमिति, तदर्थमुक्तं बौधायनवैखानसाम्यां
 पात्र्याः सर्वाणि हवींषि संगृह्येति, तदस्माकमप्यविरुद्धम् ।

प्रियेण नाम्ना प्रियः सद् आसीदतामित्यपरेण सूत्रः

पुरोडाशावासादयति दक्षिणमाग्नेयमुत्तरमितरम् ।

सूत्रां पश्चाद्भागे बर्हिष्येवाऽऽसादयति । मन्त्रस्य लोटप्रथमपुरुषद्विवचनान्ते-
 नाऽऽसीदतामिति क्रियापदेन युक्तत्वात्सकृदेव मन्त्रः सहैवाऽऽसादनं हस्तद्वयेन ।
 गृहीत्वा दक्षिणोत्तरभागयोरिति प्राप्नोति । तत्र । अनुपूर्वमेषां कर्माणीति परिभाषितत्वात् ।
 किंच लाघवेन दक्षिणोत्तरौ पुरोडाशावासादयतीति वक्तव्ये गुरूपदेशेन दक्षिण-
 माग्नेयमासाद्य पश्चादितरमुत्तरमासादयतीति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्यावृत्तिर्म-
 न्त्रस्य दर्शिता देशभेदस्फुटीकरणेन । द्विवचनं तु परस्परापेक्षमुपधानमन्त्रवत् ।
 तथैकस्मिन्पुरोडाशे न मन्त्रस्तूष्णीमेवाऽऽसादनं न प्रकृतावूहो विकृतावपि केवलैक-
 पुरोडाशायां न मन्त्रो नाप्यूहश्च । दक्षिणमुत्तरं चेत्येतावता सिद्धेऽप्याग्नेयमितरमिति
 च गुरुनिर्देशो देवतोपलक्षणेन यत्राऽऽग्नेयविकारा अनेके तत्रापीतरस्याग्नेयोमीय-
 विकारस्यैन्द्राग्नस्य चाभावात्तत्र मन्त्रः । तथा च नैग्नेयोमीयाणामैन्द्राग्नानां वा केवलानां
 नानादैवतपुरोडाशसंयुक्तत्वाभावेऽपि मन्त्र इति सूत्रकृतोऽभिमतं, ततस्तु नाना-
 दैवतविकारपुरोडाशासु विकृतिषु बहुवचनेनोहो भवति सीदन्त्विति । उत्तरविकारे
 त्वेकस्मिन्द्वयोर्वा यथार्थमूहः । यदपि पात्र्या सहाऽऽसादनं कुर्वन्ति तत्तु विधानाभावा-
 द्यायविरोधाद्विरोधाच्चोपेक्ष्यम् । तथा हि पुरोडाशावासादयतीति साक्षादा-
 सादनकर्मता पुरोडाशयोरेव श्रूयते तत्र लक्षणाश्रयणे प्रमाणाभावादक्षिणोत्तर-
 विधानं तु पूर्वापरमावश्च पात्र्यां पूर्वं निहितयोस्तया सहाऽऽसादनं कथं स्यात्,
 स्तीर्णाया वेदेरेव हविराधारत्वस्य न्यायसमयसिद्धत्वात् । न च पार्श्वी प्रत्याधारत्वे
 हविराधारत्वं संभवति । सांनार्यादीनामगत्या व्यवधानेऽपि ये[न]नाव्यवधानं तेन
 व्यवहितेऽपि भवतीति न दोषः । देवसादनमारभ इति तथोर्णामृदुप्रथमानः स्योनं

देवेभ्यो जुष्टं सदनय बर्हिरित्यपि लिङ्गं बर्हिष एव सदनत्वं ब्रवीति । मृदुत्वं च कुत्रोपयुज्येत पात्रीं प्रत्याधारत्वे । न च स्योनं ते सदनमिति पात्र्यामुपस्तीर्णस्यापि सदनतेति वाच्यम् । निधानमात्रं प्रत्येव सा सदनता संवपनार्थमुत्पन्नायाः पात्र्याः प्रसङ्गेन । बर्हिषस्तु हविराधारत्वेनैवोत्पत्तेः साक्षादाश्रयतेत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

मध्ये वेदेः सांनाय्यकुम्भ्यौ संधाय व्यूहति

दक्षिणस्यां श्रोण्यां शृतमुत्तरस्यां दधि ।

वेद्यां द्वे कुम्भ्यौ परस्परं स्पर्शयित्वा पश्चादेकैकां क्रमेण व्यूहति पृथक्पृथक्स्थापयति, तदेवाऽऽमादनं शब्दान्तरेणोक्तम् । तथैवोक्तं स्पष्टमापस्तम्बेन । अन्यथा ह्यासन्नानीति याजमानेऽनुवादो न युक्तः स्यात् । यज्ञोऽसीत्यादि याजमानम् ।

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दद्ब्रुहा सर्तिं गहने
गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं
भूरिकर्मा करोत्वित्यग्रेण ध्रुवां वेदं निधाय ।

ध्रुवामग्रेणेत्येनवन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्या इत्यदूरेऽग्रात्पुरत एनपा द्वितीयेति द्वितीया । स्पष्टमन्यत् ।

वेद्यन्तान्परिस्तीर्य ।

वेद्या अवयवान्प्रान्ते विद्यमानान्परितः परिभोजनीयदर्भैराच्छाद्य प्रदक्षिणमुद-
गपवर्गम् ।

होतृषदनं कल्पयति कल्पयति ॥ २७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

होता निषीदत्यस्मिंस्तद्धोतृषदनं दर्भमयमासनं तत्कल्पयति समर्थमासनयोग्यं करो-
ति । होतृस्थानं वेद्या उत्तरश्रोणेरुत्तरतो होतृप्रत्ययं तत्र प्रागग्रमुदगग्रं वा करोती-
त्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था याज्ञिकप्रसिद्ध्या च प्रश्नपटलव्यवहारसिद्धयर्था ।
होतरेहीत्यामन्त्रितो होतेति बाह्वृच्ये दर्शनाद्वैखानसेन होतरेहीति होतारमामन्त्रयत
इति सूत्रितत्वाच्च कार्यं स च यदि पृच्छेत्—अध्वर्यो देवता आचक्ष्व तौसामानुपूर्व्य-
मुच्चैरुपांशुतां चेति । तस्येदं प्रतिवचनम्—पौर्णमास्यामाग्निरग्नीषोमौ, अग्नीषोमौ च
देवताः । अग्निर्विष्णुरग्नीषोमौ च देवता इति वा । अग्निः प्रजापतिरग्निषोमौ च देवता
इति वा । उपांशु प्रथमावग्नीषोमावुपांशु विष्णुः प्रजापतिरिति वा । असोमयाजिनो